

Geheimen van het Gravenkasteel

KEVIN POSCHET

Geheimen van het **Gravenkasteel**

RUPELMONDE VAN BURCHT TOT GRAVENTOREN

TOERISMEVLAANDEREN

ster | SKRIBIS

© Kevin Poschet

SKRIBIS is een onafhankelijk publicatieplatform.

Publicaties bij SKRIBIS worden uitgebracht in eigen beheer.

SKRIBIS

info@skribis.be - www.skribis.be

Kevin Poschet

Geheimen van het Gravenkasteel

Rupelmonde: van burcht tot graventoren

Gent, 2026, 256 p.

2de, herziene druk

Oorspronkelijk verschenen als:

Geheimen van het Gravenkasteel, 2018, SKRIBIS

3de boek in de reeks *Omtrent Wissekerke* -

Heemkundige Kring Wissekerke

ISBN 978 94 935 2904 5

D/2026/3988/17

NUR 693

Zetwerk & vormgeving: Toerisme Vlaanderen

Omslagillustratie: Toerisme Vlaanderen

Verantwoordelijke Uitgever (V.U.): Leen Gysen,

Toerisme Vlaanderen, Grasmarkt 61, 1000 Brussel

Wettelijk depot: D/2026/5635/13

Contact: sam.versele@meetinflanders.com

Meer informatie: www.toerismevlaanderen.be

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur-uitgever.

Er is getracht de herkomst van alle beeldmateriaal te achterhalen. Wie toch nog meent aanspraak te maken op mislopen publicatierechten, gelieve dit kenbaar te maken via gravenburcht@gmail.com

**Beveren
Kruibeke
Zwijndrecht**

Inhoud

Woord vooraf	7	
Voorwoord van de auteur	9	5
Inleiding	11	
Hoofdstuk 1. Over Plumosiërs, Romeinen en Vikingen. Het ontstaan van het kasteel tussen fabels en feiten	15	
Hoofdstuk 2. Tussen koning en keizer. Het “kleine kasteel” wordt een waterburcht	34	
Hoofdstuk 3. Functies van het kasteel in de 13de-17de eeuw	45	
Hoofdstuk 4. Bouwevolutie en geschiedenis onder de Dampierregraven (14de eeuw)	75	
Hoofdstuk 5. Het uitzicht van het kasteel rond 1400	115	
Hoofdstuk 6. Het bouwbedrijf	140	
Hoofdstuk 7. Verdere evolutie tijdens de Bourgondische en Habsburgse periode (1384-1555)	153	
Hoofdstuk 8. Het kasteel van Rupelmonde in de Spaanse Nederlanden	187	
Hoofdstuk 9. Het einde van het kasteel van Rupelmonde	207	
Hoofdstuk 10. Het eilandje na het kasteel van Rupelmonde	214	
Hoofdstuk 11. Het beheer van het kasteel	225	
Conclusies	237	
Bibliografie	241	
Illustratieverantwoording	247	
Eindnoten	249	

Woord vooraf

In 2018 publiceerde historicus Kevin Poschet “Geheimen van het Gravenkasteel Rupelmonde. Van burcht tot Graventoren”. Waar zijn interesse voor kastelen groeide vanuit zijn studies, is de nieuwe uitgave die u in handen heeft vooral een kind van zijn passie. Vanuit een grote nieuwsgierigheid voor deze unieke plek, heeft Kevin als streekbewoner verder gegraven om nog meer vergeten elementen naar boven te halen die de leesbaarheid van de site verhogen. Of, om het anders te zeggen: die de ziel van de plek wat meer bloot leggen.

De Graventoren en de watermolen, beiden in beheer van Toerisme Vlaanderen, krijgen een nieuwe toekomst. Verbreding en verdieping van onze kennis over en begrip van deze plek bieden een fundament om verder op te bouwen. Dat gebeurt expliciet vanuit een co-creatief traject, gedragen door lokaal engagement en samenwerking met partners, vrijwilligers en betrokken actoren. Uit die historische rijkdom groeide ook het verhaal van Rupelmondes meest bekende zoon en één van Vlaanderens grootste wetenschappers, Gerard de Cremer, beter bekend als Gerardus Mercator.

Hij zag in zijn tijd de getijdenmolen oprichten en werd zodoende al op jonge leeftijd met astronomische en cartografische vraagstukken geconfronteerd; de antwoorden die hij vernuftig neerpende, kostten hem een gedwongen verblijf in het Gravenkasteel (toen gevangenis), mogelijk zelfs met zicht op diezelfde molen. Het verhaal van zijn eeuw, waarin vragen als “wat is waar of echt” en “is gelijk krijgen belangrijker dan gelijk hebben” tot grote conflicten hebben geleid, staat dichterbij ons dan we beseffen. Het wereldbeeld van toen vinden we verankerd in de ziel van een klein stadje aan de Schelde, zodat de uitspraak van Bobbejaan Schoepen bevestigd wordt: “steek je je hand in de Schelde, dan heb je verbinding met de rest van de wereld”.

En net zoals de Schelde nooit hetzelfde is, verandert ook ons verhaal. We voegen er, zoals Kevin met zijn boek doet, telkens nieuwe hoofdstukken aan toe. Zo komt de site stap voor stap opnieuw tot leven: niet als statisch erfgoed, maar als een plek waar verleden, heden en toekomst met elkaar in dialoog blijven.

Als overheidsorganisaties zijn we blij dat we kunnen bijdragen aan het behoud, goed beheer en de ontsluiting van een site die zo'n belangrijke plek inneemt in het verhaal van Vlaanderen. Een site zoals het Gravenkasteel is doorheen de geschiedenis veranderd, zowel door menselijke ingrepen als door natuurlijke evoluties. Sporen hiervan bevinden zich waar Kevin ze ging zoeken, in archieven; maar ze zitten ook in de bodem. En laat het nu zo zijn dat er nog nooit archeologisch onderzoek rond de toren is gevoerd.

Nochtans verantwoorden zowel menselijke ingrepen (de zorg van Toerisme Vlaanderen om het monument een duurzame, stabiele toekomst te geven) als natuurlijke urgenties (de vernatting, verdroging of verzilting van de ondergrond) een grondig onderzoek naar het onzichtbare verhaal van deze plek. Dit wetenschappelijk onderzoek ligt niet alleen aan de basis van de huidige keuzes, maar zal ook richtinggevend zijn voor toekomstige toepassingen en publiekswerking. Daarom slaan onze agentschappen de handen in mekaar en gaan we de komende jaren proberen achterhalen welke interessante gegevens de bodem kan prijsgeven, waarbij archeologisch en bodemonderzoek binnen de werkingsmiddelen van Onroerend Erfgoed worden opgenomen.

We doen dit zodat binnen enkele jaren Kevin en andere nieuwsgierigen weer nieuwe hoofdstukken kunnen toevoegen aan de rijke historiek van dit stadje aan de Schelde en van ons vlakke land aan de Noordzee. Grote dank aan allen die, zoals Kevin, hier toe willen bijdragen, en zo mee bouwen aan een gedragen, levend erfgoedproject.

Leen Gysen
Administrateur-generaal Toerisme Vlaanderen

Peter De Wilde
Administrateur-generaal Agentschap Onroerend Erfgoed

Voorwoord van de auteur

De basis van dit boek werd meer dan twintig jaar geleden gelegd, toen ik in het kader van mijn thesisonderzoek de Vlaamse kastelen uit de Bourgondische periode bestudeerde. Onvermijdelijk bots je daarbij vroeger of later op het Gravenkasteel van Rupelmonde. Mijn voornaamste bronnen waren toen een beroemde gravure uit de *Flandria Illustrata* van Antonius Sanderus en de rekeningen van kastelein Filips van der Couderborch. Hij stond op het einde van de 14de eeuw in voor de veiligheid van het kasteel en haar bemanning op één van de meest precaire momenten in haar geschiedenis. Hij is in zekere zin dan ook de intellectuele vader van deze geschiedenis. Sindsdien heeft het verdwenen monument mij niet meer losgelaten. Bij elke nieuwe archiefontdekking kwam de burcht weer stilaan tot leven, verhaal na verhaal, steen voor steen. Vele rekeningen, kwitanties, gravures en oude handschriften later heb ik het aangedurfd een geschiedenis van het Gravenkasteel neer te schrijven.

De interesse voor deze vergeten geschiedenis bleek bijzonder groot. Alle exemplaren van de eerste druk vonden hun weg naar een publiek dat al even gefascineerd naar die verborgen ruïnes keek als ikzelf. Vandaar dat een heruitgave van het boek zich aandienende, aangevuld met bijkomend onderzoek en nieuwe inzichten die de afgelopen jaren mijn pad kruisten. Mijn bijzondere dank gaat, afgezien van de vele mensen die me bij het initiële schrijfproces inspireerden en die reeds in de eerste druk werden gelauwerd, vooral uit naar de vele gemeentevrijwilligers die met hun enthousiasme bezoekers blijven warm maken voor de geschiedenis

van Rupelmonde. Ik hoop dat ook deze nieuwe uitgave hen daarbij de nodige munitie en inspiratie mag blijven geven.

Deze nieuwe uitgave is er gekomen dankzij de steun van Toerisme Vlaanderen, waar mensen zoals Peter De Wilde en Sam Versele eveneens het potentieel inzagen van Rupelmonde. Zij maakten ook een vernieuwde digitale reconstructie mogelijk van de site, gebaseerd op de inzichten uit dit boek. Een warme dankuwel gaat daarbij ook uit naar Bruno Coninckx en de mensen van digitaal productie-bureau Yondr.

Ten slotte blijft ook deze nieuwe editie opgedragen aan mijn ouders, die mij steeds hebben gestimuleerd en aangemoedigd in mijn historische zoektochten, en mijn toegewijde vrouw Nele en kinderen Emma en Jeroom, voor hun eindeloze geduld. Zij hebben meer dan eens mijn tijd en aandacht moeten delen met één of andere graaf of gravin, ridder of kastelein.

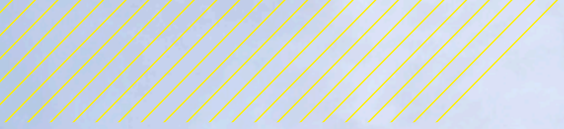
Inleiding

Wie vandaag de naam Rupelmonde uitspreekt, vernoemt in één adem doorgaans ook haar meest beroemde inwoner, de 16de-eeuwse cartograaf Gerardus Mercator. Vanop zijn arduinen sokkel kijkt een manshoge bronzen versie van de hand van Frans Van Havermaet al meer dan anderhalve eeuw uit over het marktplein van Rupelmonde. Maar toen de jonge Gerard de Cremer, zoals hij oorspronkelijk heette, er rond 1517 zijn kindervoetjes op de kade plantte, genoot het kleine Scheldestadje wijd en zijd een heel andere reputatie.

Vijf eeuwen lang, van de 12de tot de 17de eeuw, boezemde de naam Rupelmonde vooral ontzag in bij vriend en vrees bij vijand. Want Rupelmonde, dat was toch vooral het Gravenkasteel, met zijn zeventien imposante torens en indrukwekkende muren, haar gevreesde kerkers en de tolpachter die de pas en te onpas klinkende munt wist te ontfutselen aan vaste en toevallige passanten.

Bij het afdalen van de Kasteelstraat richting Schelde, doemt de Graventoren vandaag op als eenzame getuige van het oude Gravenkasteel. Onderin dit 19de-eeuwse jachtpaviljoen zijn nog de natuurstenen resten zichtbaar van de oude burchtmuren.

De burcht was voor de Rupelmondenaren een zegen en een vloek tegelijk. Het stadje ontleende privileges aan haar aanwezigheid, grafelijke gunsten die haar in staat stelden een zekere economische welvaart te ontplooien. Anderzijds trok de burcht in crisistijden steevast belegeraars aan, waardoor de inwoners van Rupelmonde zelf om de haverklap het slachtoffer werden van wapengekletter. De oorzaken waren divers, of het nu vreemde invallers waren of plunderende garnizoenssoldaten. Maar het resultaat was steeds hetzelfde: eigendommen werden geplunderd, woningen en bestaansmiddelen vernield en de bevolking sloeg massaal op de vlucht.

GERHARD MERCATORI
DOMI DUCALINAE
MATHEMATICARUM SUAE
AETATIS PRINCIPI
RECTORIS
GEOGRAPHIAE CONDITORI
VIXIT ANNOE
LXXXII/KVIII/XXXVII
RECESSIT DUISBURGI D.11
K. DECENNII ANN. MDXCIV

Als stille getuigen zagen de muurresten de lokale en internationale geschiedenis aan zich voorbijgeschuiven: hoe het Land van Waas ontgonnen werd in de 12de eeuw, hoe graven en gravinnen er familievetes uitvochten, hoe grensconflicten langs de Schelde werden beslecht, hoe de graven van Vlaanderen hun autonomie tegenover Frankrijk trachtten te vrijwaren en hoe ze hun soevereiniteit over hun weerspannige onderdanen afdwongen. Maar een burcht is meer dan een verzameling oude stenen. Het zijn vooral de mensen die er woonden of verbleven – al dan niet vrijwillig – die het verhaal van de burcht van Rupelmonde vorm geven. Zij verspilden bloed, zweet en tranen bij de bouw of de bewaking van het monument of bouwden hun levens op in haar schaduw. Ze zullen allen op één of andere manier de revue passeren. Ook in de latere godsdienststroebeelen van de 16de en 17de eeuw zal de burcht meer dan eens een dubieuze vermelding in de geschiedschrijving halen. We zullen haar geschiedenis en bouwevolutie volgen van de nevelen van de 12de eeuw tot haar definitieve vernietiging in de 17de en 18de eeuw, om uiteindelijk te belanden bij de huidige Graventoren.

In de titel hebben we de burcht Gravenkasteel gedoopt, een term die ook eerdere auteurs al hanteerden. We moeten daarbij opmerken dat tijdgenoten niet de gewoonte hadden bouwwerken een benaming toe te kennen. De verwijzing naar graven is op haar plaats aangezien Rupelmonde en haar burcht achtereenvolgens eigendom waren van de graven van Aalst (12de eeuw), de graven van Vlaanderen (12de-17de eeuw) en de graven van Rupelmonde (17de-18de eeuw). Veel middeleeuwse kastelen, zoals dat van Wissekerke in buurgemeente Bazel, evolueerden in de loop van de 16de en 17de eeuw naar een hof *de plaisance*, een comfortabel buitenverblijf van de adel. De benaming *kasteel* werd echter meestal behouden waardoor deze een dubbelzinnige betekenis kreeg. De motteburcht van Rupelmonde, die in de 13de eeuw het uitzicht van een typische waterburcht kreeg, bleef tot in de 17de eeuw een uitgesproken militair karakter behouden. Toen het belang van deze functie wegviel, werd de aanwezigheid van het kasteel meer als last gezien en werd het monument systematisch ontmanteld.

Dit boek is het resultaat van twintig jaar onderzoek, soms intensief, dan weer tijdelijk vanop de achtergrond. In elk geval leverde deze zoektocht een massa aan nieuw archiefmateriaal en inzichten op. Het was een uitdaging al deze opgedane kennis op een wetenschappelijk verantwoorde, doch vlot leesbare wijze uiteen te zetten. Soms kunnen we niet om bepaalde technische aspecten heen, bijvoorbeeld als het gaat om de bouwevolutie of typologische benadering. Voor een goed begrip is het bovendien vaak noodzakelijk een context te schetsen. Daartoe dienen de inleidende kaderverhalen en korte kadertekstjes met weetjes waarnaar de nieuwsgierige lezer op zoek kan gaan zonder de hele uiteenzetting te volgen, zodat iedereen op eigen tempo de geheimen van het Gravenkasteel kan ontdekken.

Want tot op heden herbergt de burcht van Rupelmonde tal van geheimen. Hoe oud zijn Rupelmonde en haar kasteel precies? Was Rupelmonde werkelijk een stad met een omwalling en poorten? Telde het kasteel inderdaad zeventien

torens en liep er een geheime onderaardse gang van de burcht naar de kerk? Welke schatten lagen er verborgen? En wie is verantwoordelijk voor de bouw: de Romeinen, de graven van Vlaanderen of nog iemand anders?

Op sommige vragen kunnen archeologen ooit misschien een antwoord bieden. Ondanks haar rijke verleden blijft Rupelmonde immers een archeologische blinde vlek. Peperduur bodemonderzoek kan enkel worden uitgevoerd wanneer een verstoring van de bodemgesteldheid dit verantwoordt. Door de hoge grondwaterstand is een groot deel van de kasteelsite vandaag bovendien onbereikbaar zonder drainage-technieken. Ook 'zachte' methodes, zoals het scannen van de site met radars, zijn op heden ontoereikend om de burcht in kaart te brengen. Misschien levert grondig bodemonderzoek van het marktplein en de omgeving van de kerk in de toekomst wel nieuwe inzichten op, die bepaalde stellingen uit dit boek kunnen aanvullen of weerleggen. Maar tot dan zijn we aangewezen op de voorhanden historische bronnen: kaarten, prenten, verhalende bronnen en rekeningen. Massa's rekeningen, uit archieven van Rijsel over Brugge en Gent tot het Waasland zelf. Zij geven althans een deel van de verborgen geschiedenis prijs. Laat u dus rondleiden door de vele getuigen aan het begin van elk hoofdstuk en ontdek zelf de geheimen van het Gravenkasteel.

HOOFDSTUK 1

Over Pleumosiërs, Romeinen en Vikingen. Het ontstaan van het kasteel tussen fabels en feiten

15

HOOFDSTUK 1

Ongetwijfeld dacht Lauretta aan haar overleden echtgenoot, toen ze haar zegelring in de nog warme bijenwas drukte. SIGILLVM LAVRETE FILIE TEODERICI COMITIS las het, "het zegel van Lauretta, dochter van graaf Diederik". Een duidelijke verwijzing naar haar vader Diederik van de Elzas, de oude graaf van Vlaanderen. Haar zegel prijkte nu onderaan een schenking die het zielenheil van haar vijf jaar eerder overleden echtgenoot Iwein van Aalst moest veiligstellen. Zeven aanwezigen, allen vooraanstaande edellieden uit de wijde omgeving, konden getuigen hoe Lauretta en haar zoon Diederik de Antwerpse premonstratenzermunniken van Sint-Michiels toestonden om jaarlijks 10 elzenbomen te kappen in het Koningsforeest. Ze kon toen onmogelijk vermoeden welk ongelukkig lot de toekomst voor haar nog in petto had. Haar klerk betekende met de datum en plaats van de bezegeling: gedaan te Rypelundo, in het jaar des heren 1150. Daarmee leverde ze het oudste bewijs van een vorstelijke residentie in Rupelmonde.

Inplanting

Bijna vijfhonderd jaar lang domineerde een ontzagwekkende burcht de Schelde-oever tegenover de monding van de Rupel. De Schelde was toen nog één van de belangrijkste verkeersassen van de Nederlanden. Brabantse kooplui gebruikten de rivier om zich in Gent te bevoorraden van Noord-Frans graan. Gentse schippers voeren met hun lading hoge kwaliteitslaken in de andere richting de Rupel op, om in de Landen van Overmaas Duitse Rijnwijn in te slaan voor de Arteveldestad. Vissers wierpen in opdracht van de abdijen langs de rivier of voor eigen rekening hun netten uit, op zoek naar steur of bot. Mechelaars, Vlamingen, Brabanders of Hollanders, niemand kon er omheen. Ter hoogte Rupelmonding, tussen de steen-

gelagen en de uitstreckte Scheldepolders van Bazel en Kruibeke, dook Rupelmonde op, hoog bovenop de helling die de Schelde in een grote omtrekkende beweging dwong. En daar, onderaan het stadje, baadde het imposante gravenkasteel met de fundamenten in het Scheldewater. De vele getuigenissen en volksverhalen over haar kerkers boezemden voorbijvarenden ontzag en angst in. Het was een bolwerk van vorstelijk gezag in deze geografische uithoek van het graafschap. De graven van Vlaanderen hadden immers al snel het fiscale potentieel van deze plek ingezien. Stroomopwaarts bracht de Schelde handelaars naar Gent, Oudenaarde en Doornik en via de Leie tot Kortrijk en Frans-Vlaanderen, stroomafwaarts stroomde ze langs Antwerpen de Zeeuwse wateren en de Noordzee in. De Rupel, die op de tegenoverliggende oever in de Schelde uitmondt, leidde recht naar het hart van Brabant. Via de Nete, Dijle en Zenne kwamen handelaars zo ver als Mechelen, Leuven, Brussel, Vilvoorde en zelfs Hasselt. Rupelmonde was met andere woorden de poort tot Brabant. De burcht was daardoor bijna synoniem geworden voor de tollenaar van Rupelmonde, die geen ogenblik onbenut liet om munt te slaan uit vaste en toevallige passanten. De Rupelmondenaars, die van de grafelijke tol waren vrijgesteld, kregen dan ook met enige afgunst de bijnaam “de tollenaars” aangemeten.

DE CUESTA

De straten van Rupelmonde lopen steil af naar de Schelde toe. De oudste bewoningskern ontstond aan de rand van de cuesta, een dik kleipakket dat 35 miljoen jaar geleden over een groot stuk van het Waasland werd afgezet. Door drukverschillen werd de zuidkant van dit kleipakket omhoog geduwd waardoor zich een steil front vormde van Waasmunster tot Rupelmonde. Deze zogenaamde cuesta van het Waasland is onderdeel van een groter complex, de cuesta van de klei van Boom, die wordt doorsneden door de Scheldevallei. De kleilaag is overdekt met een dikke laag zand, maar dagzoomt in de Schelde- en Rupelvalleien, waardoor al in de Romeinse tijd kleiwinning mogelijk werd.

De kleiformatie (cuesta) waarop Rupelmonde was gesticht werd doorsneden door een aantal oostwaarts aflopende waterlopen, zoals (van zuid naar noord) de Hanewijkbeek, de Rapenbergbeek, de Barbierbeek, de Akkersbeek, de Stenenbeek, de Watermolenbeek en de Zwaluwbeek. Waar die beken het stroomgebied van de Schelde bereikten, ontstonden al in de prehistorie nederzettingen, zoals te Rupelmonde, Houten Kruis, enz. Er zijn geen aanwijzingen dat deze nederzettingen rechtstreeks aanleiding gaven tot (vroeg)middeleeuwse bewoningskernen, maar ten laatste in de 12de eeuw werden aan de rand van diezelfde cuesta verschillende parochiekerken gesticht. De vroege parochie Rupelmonde (waarvan de kerk al wordt genoemd in het derde kwart van de 12de eeuw) ontstond aan een natuurlijke inham van de Schelde en tegenover de monding van de Rupel, waaraan ze haar toponiem ontleende.

Drie hypothesen

De ontstaansgeschiedenis van het kasteel is al eeuwen voer voor discussie onder historici en amateuronderzoekers. In de middeleeuwse overlevering werd de bouw van de burcht vooral verbonden met de naam van de 13de-eeuwse gravin Margaretha van Constantinopel. En hoewel haar rol bij de modernisering ervan niet te onderschatten valt, werd in de 16de eeuw al terecht opgemerkt dat de burcht wezenlijk ouder was.¹ Deze wetenschap gaf in latere eeuwen aanleiding tot de wildste veronderstellingen, waarbij – zoals wel vaker het geval was bij militaire bouwwerken – nu eens de Romeinen, dan weer de Vlaamse graaf of zijn onderdanen zelf het initiatief kregen toegedicht. Maar ook moderne onderzoekers gaan op enkele uitzonderingen na meestal voorbij aan deze complexe ontstaansgeschiedenis van de verdwenen burcht.²

← Het centrum van Rupelmonde op de kaart van Vandermaelen (1846-1854), met recht stratenpatroon. De markt van Rupelmonde (met de kerk als dubbele stip aangeduid) is duidelijk ingeplant op de rand van de dekzandrug, de zogenaamde cuesta. De bewoning op de rand van de alluviale vlakte van de Schelde is dus mogelijk heel wat ouder dan het kasteel, dat door haar lagere ligging een sterk strategisch nadeel heeft tegenover de ligging van het marktplein.

De eerste auteur die zich boog over de oorsprong van de burcht was vermoedelijk Jacob de Meyere (1492-1552), die in 1531 een historische en geografische studie wijdde aan het graafschap Vlaanderen. Volgens de West-Vlaamse kapelaan, die zich de Latijnse naam Meyerus aanmat, stond het buiten kijf dat Rupelmonde net als Seclin, Komen, Waasten, Wervik, Menen, Mesen, Tielt en Drongen een *castellum* van de Pleumosiërs was.³ Hij doelde daarmee op een deelstam van de Nerviërs, die door de Romeinse veroveraar Gaeus Julius Caesar in de 1ste eeuw v.Chr. in het huidige Oost-Vlaanderen werden gesitueerd. Hoewel De Meyere genoemd wordt om zijn historisch-kritische methode, kan tot op heden geen enkele archeologische vondst deze stelling staven. Ook de Gentse rederijker Marcus van Vaernewijck (1516-1569) meende dat diezelfde Pleumosiërs een kasteel hadden te Rupelmonde.⁴ Archeologisch ontbreekt voorlopig echter elk spoor van enige Keltische aanwezigheid te Rupelmonde. Waar komt deze stelling dan vandaan? Beide auteurs vertolkten vermoedelijk de humanistische tijdsgeest toen ze een Romeins aanknopingspunt voor de lokale geschiedenis zochten.

Ook 19de-eeuwse auteurs verwezen de stelling van Meyerus naar de prullenmand.⁵ Maar zelfs latere auteurs maakten van Rupelmonde een belangrijk militair steunpunt van de Romeinen langs de Schelde: de troepen van Julius Caesar zelf zouden er een legerkamp hebben opgericht, volledig met stenen muren en wachttorens.⁶ Historische bronnen om dit te bevestigen zijn er niet en ook het archeologische bewijs is schaars: een klein traanvormig flesje dat dateert van het einde van de 1ste tot de 3de eeuw, dat in 1875 nabij de kasteelsite werd gevonden, en een

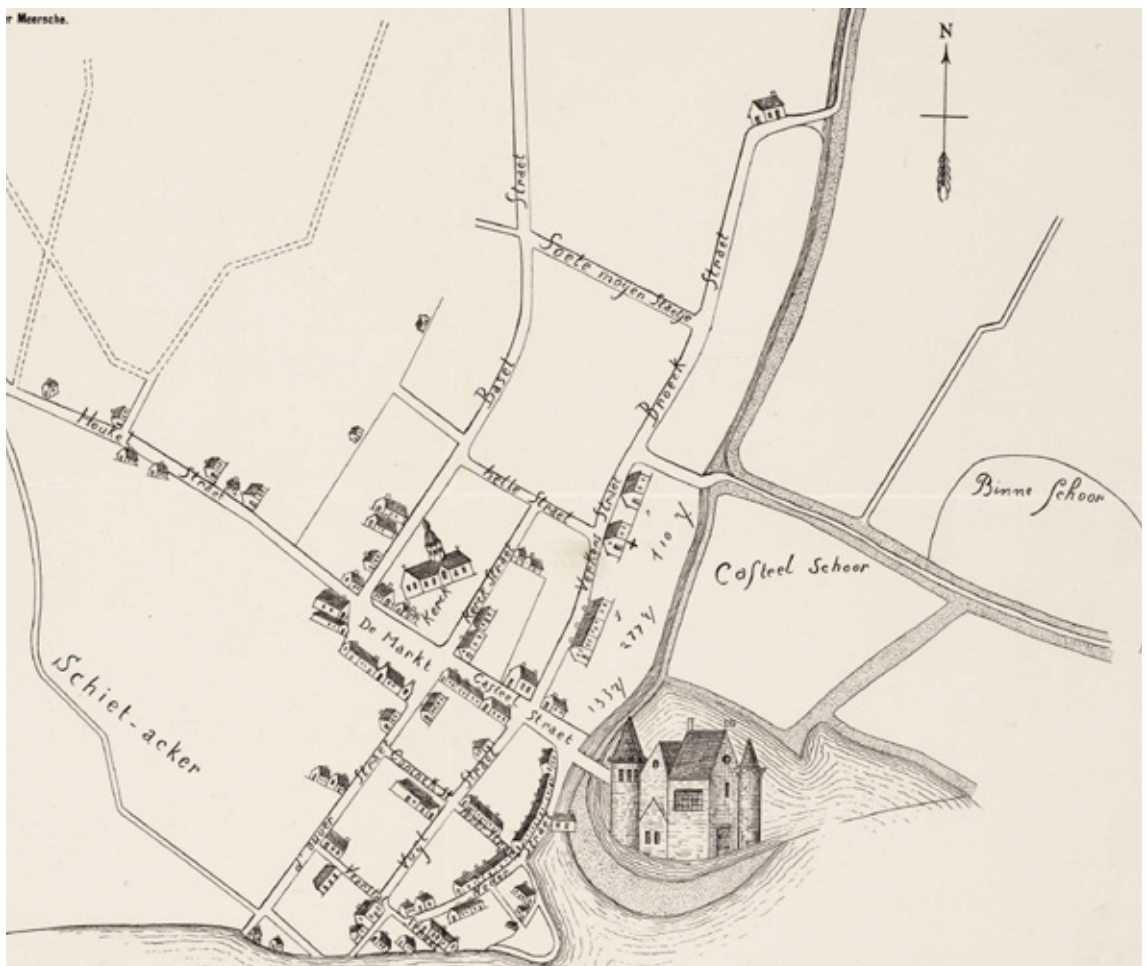
gebroken beeldje van een naakte Mercurius met een beurs in de hand.⁷ De Rupelmonding werd naar alle waarschijnlijkheid wel gebruikt als offerplaats, getuige de vondst van een grote hoeveelheid Romeins aardewerk en bronzen vaatwerk bij de aanleg van een nieuw sluizencomplex in Wintam. De locatie van Rupelmonde was bovendien strategisch interessant: in een grote bocht van één van de belangrijkste economische verbindingswegen, waar de rivier tegen de hoge cuesta aanschuurt en tegenover de (oorspronkelijke) monding van de Rupel. Het is dan ook verleidelijk om in het rechte stratenpatroon van het oude centrum van Rupelmonde de indruk te ontwaren van het grondplan van een rechthoekig Romeins fort (*castellum*), zoals onder andere te Oudenburg en Aardenburg is vastgesteld. De rechthoekige ruimte, afgesloten door de Veerstaalstraat, Kwadam-, Vissers- en Ankerstraat, Heltingstraat en Geeraard De Cremerstraat, meet ca. 300 bij 100 m, voldoende om een *castellum* te herbergen. In

Bronzen beeldje van Mercurius.

het hele Waasland zijn sporen van (Gallo-)Romeinse aanwezigheid aangetroffen, van bewoningssporen tot recuperatiemateriaal in verschillende romaanse kerken (vb. Moerzeke, Vrasene,...). Totnogtoe laat de dichte bebouwing van Rupelmonde grootschalig archeologisch onderzoek niet toe, waardoor een Romeinse aanwezigheid er enkel kan worden vermoed. In elk geval wijst geen enkel materieel spoor op enige continuïteit tussen een (militaire) Romeinse nederzetting en het latere gravenkasteel. Ook de veronderstelling dat de Franken de vesting overnamen of er nieuwe versterkingswerken oprichtten kunnen we op basis van de huidige stand van het archeologisch onderzoek niet bevestigen.

*De omgeving van
het kasteel van
Rupelmonde midden
17de eeuw.*

Volgens een derde hypothese ging het initiatief noch uit van de exotische Romeinen, noch van de ingeweken Franken, maar van de Vlaamse bevolking zelf of haar graaf, als bescherming tegen de invallen van de Noormannen in de 9de of 10de eeuw. Volledig uit de lucht gegrepen is deze veronderstelling niet. De Noormannen teisterden effectief de Scheldevallei in de 9de eeuw en te Antwerpen werd in die periode tegen de rivier een versterking opgeworpen. Maar opnieuw moet vooral de strategische ligging langs de Schelde als belangrijkste argument dienen. Bouwtechnisch gezien is deze hypothese weinig waarschijnlijk. Rond het einde van de 9de eeuw werden in de kuststreken en langs de grote rivieren inderdaad een aantal versterkingen opgericht, op initiatief van lokale potentaten of van de plaatselijke bevolking. Hierin zijn grofweg twee types te onderscheiden, die vooral hun eenvoudige constructiewijze en beperkte inzet aan middelen gemeenschappelijk hebben. Een eerste reeks bestond uit grote, cirkelvormige aarden wallen (tot ca. 250 m diameter) met grachten en palissaden, die in een eigentijdse bron worden beschreven als *castella recens facta*, recent gebouwde versterkingen. Ze ontstonden vooral langs de kust en zijn nog herkenbaar in het stratenpatroon van onder meer Broekburg (FR), Sint-Winnoksbergen (FR), Diksmuide, Gistel, Veurne en Souburg (NL). Ook dichterbij ontstond Hulst vermoedelijk rond zo'n vluchtburg.⁸ Te Rupelmonde is deze cirkelvormige structuur nergens in de topografie te herkennen, wat deze optie weinig waarschijnlijk maakt. Een tweede manier om zich te beschermen tegen de Noormannen waren halfcirkelvormige, aarden wallen, die onder meer in Ieper, Atrecht, Armentières, Kortrijk, Doornik, Gent, Ninove en Aalst tegen de rivier aan werden aangelegd. Ook deze zijn vaak als enorme D-vormige structuren te ontwaren in de latere topografie, wat in Rupelmonde evenmin het geval is. Opnieuw moeten we dus vaststellen dat er geen overtuigend bewijs is aan te voeren dat Rupelmonde werd versterkt in de loop van de 9de of 10de eeuw als reactie op de Noormanneninvallen en zal het nog 300 jaar duren vooraleer de site zich met zekerheid aan het stilzwijgen van het verleden zal onttrekken.

Bij gebrek aan overtuigende historische en archeologische argumenten zijn we aangewezen op de oudste geschreven bronnen van Rupelmonde en haar kasteel. De eerste expliciete vermelding van enige versterking te Rupelmonde dateert pas van het einde van de 12de eeuw: een Henegouwse kroniek maakt in het jaar 1194 melding van "*het kleine kasteel van de graaf, Rupelmonde genaamd*". Toch zijn er voldoende redenen om aan te nemen dat het kasteel nog merkkelijk ouder was.

Ontstaan van een grafelijke machtscentrum

Zo was er immers de genoemde akte van Lauretta van de Elzas, meer dan veertig jaar eerder, waarmee ze de Antwerpse Sint-Michielsabdij toestemming gaf om jaarlijks tien elzen te kappen. Ze is daarmee de eerste *grande dame* die haar stempel zal drukken op Rupelmonde. Lauretta was niet de minste: haar vader, graaf Diederik van de Elzas, was na de moord op de Vlaamse graaf Karel de Goede (†1127) als overwinnaar uit de bus gekomen na een verbeterde opvolgingsstrijd. Nochtans was hij nooit voorbestemd om een vooraanstaande rol te spelen in de Europese politiek. Als zoon uit het tweede huwelijk van hertog Diederik II van Lotharingen moest hij zijn oudere halfbroer Simon in 1115 laten voorgaan in de erfopvolging. Hij trachtte zelf een bescheiden eigen machtsbasis uit te bouwen in Lotharingen door te huwen met Swanehilde, de dochter van de graaf van Metz. Toen hij ongeveer dertig jaar oud was, bood zich echter een gouden kans aan: de Vlaamse graaf Karel de Goede (1119-1127) was vermoord door de verwanten van zijn eigen kanselier en de opvolger die door de Franse koning was opgedrongen botste op weerstand van de lokale adel. Via zijn moeder Geertrui, een dochter van graaf Robrecht de Fries (1071-1093), maakte Diederik bovendien even veel aanspraak op het graafschap als de nieuwe graaf Willem Clito (1127-1128). Twee leden uit de topadel rond Gent, Iwein van Aalst en Daneel van Dendermonde, overhaalden hem om zijn aanspraken in Vlaanderen hard te maken. En met succes.

Doordat Willem Clito sneuvelde, was de positie van Diederik van de Elzas als graaf van Vlaanderen tegen de herfst van 1128 niet langer gecontesteerd, maar zijn dynastieke belangen waren allesbehalve veilig gesteld. Lauretta was nog steeds zijn enige kind en ongehuwd. Bovendien stierf haar moeder Swanehilde in 1133, waardoor een nieuwe opvolgingsstrijd dreigde indien Diederik vroegtijdig zou overlijden. Een in allerijl gesloten tweede huwelijk met Sybille van Anjou bracht een jaar later wel de verhoopte troonopvolger met de geboorte van haar halfbroer Boudewijn en zeven jaar en drie dochters later een tweede, derde en vierde potentiële opvolger.⁹ Net als de kinderen uit het tweede huwelijk, zou Lauretta een speelbal worden in de huwelijkspolitiek van graaf Diederik.

Kort na zijn troonsbestijging huwde Diederik Lauretta uit aan één van zijn belangrijkste medestanders in de voorbije burgeroorlog, Iwein van Aalst. Die had net zijn macht over het Land van Aalst gevestigd in dubieuze omstandigheden. Zijn oudere broer, Boudewijn III van Aalst, had in het heetst van de burgeroorlog op een hoorn geblazen. Een oude hoofdwonde was daardoor opengebarsten en werd Boudewijn fataal: hij overleed in de abdij van Affligem. Iwein trad op als voogd van zijn nichtje Beatrijs, maar verdreef haar van haar erflanden. Diederik van de Elzas gaf stilzwijgend zijn goedkeuren, of ontbeerde het lef zijn belangrijkste medestander in de burgeroorlog voor het hoofd te stoten. En terwijl Iwein de hand kreeg van Diederiks dochter Lauretta, werd de onfortuinlijke Beatrijs uitgehuwelijkt aan Hendrik I, de burggraaf van Bourbourg, en moest ze zich tevreden

stellen met enkele kleine allodia (domeinen die niet in leen werden gehouden) uit de erfenis van haar moeder.

OVER GRAVEN, BURCHTGRAVEN EN PAIRS

Als heer van Aalst was Iwein lid van het selecte clubje van *pairs of beers* van Vlaanderen. Dat waren de belangrijkste leenmannen uit de westelijke en zuidelijke grensregio's van het graafschap die samen met de feodale burggraven in de grafelijke hofraad (*curia*) zetelden. Ze bekleedden nagenoeg identieke macht aan die van de graaf zelf en lieten zich dan ook *comes* of graaf noemen. Ze waren bij machte een nieuwe graaf te verkiezen en hem tot de orde te roepen. Net zoals de burggraven in het binnenland waren ze belast met de verdediging van een burcht en het omliggende land, met dat essentiële verschil dat zij hun eigen burcht bezaten in plaats van er één van de graaf in leen te houden.¹⁰ Het Land van Aalst behoorde vermoedelijk al tot hun familiepatrimonium voor de graven van Vlaanderen in de 11de eeuw het gebied tussen Schelde en Dender inlijfden (zogenaamd Rijks-Vlaanderen). Ook daarna bleven deze gewesten hun allodiaal bezit, wat inhield dat ze officieel wel tot het graafschap Vlaanderen behoorden, maar niet in leen werden gehouden van de graaf van Vlaanderen. De 'graaf' van Aalst was die van Vlaanderen dus ook geen verantwoording verschuldigd voor die gebieden. Hun heerlijkheid Drongen en het Land van Waas waren wel grafelijke lenen en ze traden ook op als voogd (*advocatus*) of wereldlijk beschermheer van de Gentse Sint-Pietersabdij.

Het was niet de eerste keer dat de heren van Aalst opdoken bij Rupelmonde. Reeds een kwarteeuw eerder noteerde Galbert van Brugge in zijn dagboek over de moord op graaf Karel de Goede hoe Iwein van Aalst samen met Daneel van Dendermonde – een andere grafelijke *pair* – op 12 juni 1128 vijftig ridders gevangennam bij Rupelmonde. Of er toen al een versterking stond, wordt nergens vermeld.¹¹ Waarschijnlijk traden de ridders op in opdracht van de hertog van Leuven. Het is in elk geval duidelijk dat Rupelmonde toen al een begrip was, een poort tussen Brabant en Vlaanderen.

Iwein overleed in 1145. Intussen had Lauretta hem een opvolger geschonken: Diederik van Aalst. Samen met deze zoon ondertekende ze in 1151 (nieuwe stijl, n.s.) te Rupelmonde de schenkingsakte aan de abdij van Sint-Michiels.¹² Het was dus niet de graaf van Vlaanderen die in het midden van de 12de eeuw al een versterking of residentie in Rupelmonde had, maar Lauretta, dochter van de graaf van Vlaanderen, in haar hoedanigheid van gravin (*comitissa*) van het Land van

Aalst.¹³ Met dit document gaven moeder en zoon toestemming aan de Antwerpse Sint-Michielsabdij om jaarlijks tien elzen (*arbores alneos*) te kappen in de uitgestrekte wouden van het Waasland, het zogenaamde *Coninces Forest*, en kreeg de abdij vrijstelling van tolrechten binnen het hele rechtsgebied van Lauretta en Diederik.¹⁴ De elzen – bomen die bijzonder goed gedijen in een vochtige omgeving – waren expliciet voorbestemd voor de visvangst van de abdij.

Het norbertijnenklooster van Sint-Michiel te Antwerpen was naar de normen van die tijd een moderne instelling. In 1124 had de Heilige Norbertus, oprichter van de premonstratenzerorde, op vraag van de bisschop van Kamerijk het seculiere Sint-Michielskapittel omgevormd tot een klooster voor reguliere kanunniken. Dat kwam er op neer dat de kanunniken van het kapittel, die voordien weinig geplaagd werden door strikte normen of regulering, voortaan gebonden waren aan een kloosterregel. Door grondaanwinsten en inpolderingsactiviteiten groeide het klooster op korte tijd uit tot een machtige instelling, die in amper tien jaar tijd al dochterinstellingen had in Middelburg (1127/1128), Tongerlo (1130) en Averbode (1134).¹⁵ Maar waar kwam de belangstelling van de gravendochter voor deze instelling vandaan? Lauretta verwees in het document expliciet naar haar vijf jaar eerder overleden echtgenoot Iwein van Aalst. Toen reeds circuleerden geruchten dat de burggraaf van Kortrijk hem had laten elimineren, waardoor hij naar alle waarschijnlijkheid geen biecht had kunnen afleggen. Voor Lauretta kaderde de schenking aan de Sint-Michielsabdij dan ook in de zielenzorg voor haar overleden echtgenoot. Toch is de keuze voor een norbertijnenklooster buiten de jurisdictie van de heren van Aalst enigszins vreemd, te meer daar ze zelf voogd waren van de Gentse Sint-Pietersabdij. Men mag echter niet vergeten dat de traditionele kloosterinstellingen in de 12de eeuw onder grote druk stonden van tal van hervormingsbewegingen, die allen de nadruk legden op een strikter naleven van de oorspronkelijke regel van de Heilige Benedictus. Iwein koesterde een bijzondere voorliefde voor de premonstratenzerorde of norbertijnen, die zich voornamelijk concentreerde op de hervorming van de seculiere kapittels.¹⁶ Zo richtte hij in 1136 de premonstratenzerabdij van Zalegem op (tussen Vrasene en Sint-Gillis-Waas) in zijn leengebied van Waas. Twee jaar later werd deze gemeenschap overgeplaatst naar Drongen, eveneens een leen van Iwein. Ook de Sint-Niklaasabdij te Veurne en de abdij van Ninove (binnen zijn Land van Aalst) konden rekenen op zijn begunstiging. Gosuinus, een kanunnik van de abdij van St.-Martin te Laon en de eerste abt van Zalegem en Drongen, was mogelijk een oom van Iwein.

Zegel van
Diederik van Aalst.

Rupelmonde, pion in een Aalsters-Bevers machtsspel?

Maar misschien was de band tussen de heren van Aalst en de monniken van Sint-Michiels vooral ingegeven door pure machtspolitiek. Van bij zijn aantreden werd Iweins positie als heer van Waas bedreigd door een nieuwe speler op het politieke schaakbord. Rond 1120 duikt een zekere Diederik van Beveren op in de bronnen, de eerste (bij naam gekende) heer van Beveren. Tussen 1127 en 1138 liet hij zich vijfmaal *Theodoricus de Was* of Diederik van Waas noemen, een duidelijk statement in de feodale terminologie. Voor tijdgenoten was het immers duidelijk dat hij zich hiermee beriep op de titel van heer van Waas en dus een sneer gaf aan het adres van Iwein.¹⁷ Bij gebrek aan bronnen zijn onderzoekers het niet helemaal eens over de oorsprong van zijn claims, maar de meest waarschijnlijke optie is dat hij zelf via huwelijksbanden aanspraak maakte op de erfenis van Boudewijn III van Aalst.¹⁸ Het is dus niet ondenkbaar dat Iwein van Aalst Rupelmonde als bestuurlijk – en mogelijk militair – centrum uitbouwde in de jaren 1130-1140, om tegengewicht te bieden aan de opkomende heren van Beveren. Ook in zijn andere bezittingen liet hij motteburchten (zie verder) opwerpen om zijn gezag over het territorium symbolisch te benadrukken: in Aalst zou al midden 11de eeuw een motte bestaan hebben. De restanten van deze motte waren nog zichtbaar in de 16de en 17de eeuw.¹⁹ En ook in Drongen werd een motte opgericht in de eerste helft van de 12de eeuw, waarbij opnieuw Iwein van Aalst als opdrachtgever in het vizier komt. Op de motte werden geen bewoningssporen aangetroffen, dus mogelijk was ze louter symbolisch bedoeld.²⁰ Het is niet onmogelijk dat eenzelfde evolutie in Rupelmonde plaatsvond.

De timing kadert bovendien in een periode van grote economische activiteit in het Land van Waas. In de Wase bossen van Koningsforest, dat na het vertrek van de Romeinen het grootste deel van het Land van Waas overwoekerde, waren tegen de 10de eeuw de beste bomen gekapt voor de groeiende stedelijke markt van Gent. Op verschillende plaatsen maakten de bossen opnieuw plaats voor permanente bewoning. Steeds vaker worden bij opgravingen in het Waasland bodemsporen aangetroffen van 10de- tot 13de-eeuwse woonstalhuizen, langwerpige landbouwwoningen waarbij de landbouwfamilie en haar vee onder hetzelfde dak verbleven.²¹ Het is bij gebrek aan voldoende gegevens te voorbarig om de rol van de heren van Beveren respectievelijk die van Aalst bij deze ontginningsbeweging in te schatten, maar verdere aanvulling van de archeologische informatie kan dit mogelijk in de toekomst uitklaren.

Haar religieuze schenkingen ten spijt, zou de toekomst Lauretta weinig geluk brengen. Haar vader zou haar met nog drie huwelijkspartners opzadelen: één daarvan bleek te nauw verwant, één overleed al na enkele maanden en één behandelde haar zo slecht dat ze het echtelijke bed ontvluchtte, recht het klooster in!²² Op de koop toe overleed in 1165 haar enige zoon Diederik van Aalst.

De bezittingen van Lauretta en Diederik vielen daardoor definitief in handen van hun meest naaste verwant, Lauretta's hoogbejaarde vader. Het Land van Waas ging met inbegrip van het domein van Rupelmonde van dan af aan deel uitmaken van het grafelijke patrimonium. Maar het is duidelijk dat de uitbouw van Rupelmonde tot domeincentrum in het midden van de 12de eeuw is toe te schrijven aan de graven van Aalst en niet aan de graven van Vlaanderen. Mogelijk hadden ze er toen al een residentie en bijhorende kanselarij voor de uitgifte van oorkonden. Over het uitzicht of de omvang van deze residentie, zijn helaas geen bronnen overgeleverd.

In de twee decennia na de overdracht van het land van Waas groeide Rupelmonde uit tot een volwaardig grafelijk economisch centrum. Lauretta overleed zelf in 1170. Haar halfbroer Filips zette haar begunstigingspolitiek ten aanzien van de Sint-Michielsabdij verder. Hij belastte zijn leenmannen Willem van Waasten en Boudewijn van Bazel zelfs met de bescherming van de bezittingen van de abdij in al zijn gebieden.²³ In de zogenaamde *gros brief* (1187), de oudst bewaarde opsomming van de grafelijke inkomsten, werden te Rupelmonde onvangsten genoteerd uit de landbouwbedrijven (*curtilis*), een tol (*conductus*), een (water)molen (*molinus*) en de graanopslagplaats of spijker (*spicarium*).²⁴ Dat van een kasteel niet expliciet sprake was hoeft niet te verbazen, daar dit op zich geen opbrengsten genereerde. Vooral de tol leverde de grafelijke schatkist heel wat op: tegen het laatste kwart van 14de eeuw bedroeg de bruto-opbrengst uit de tol 1850 lb. par. (Parijse ponden) per jaar, tegen het begin van de 15de eeuw was dit gezakt naar 1320 lb. par.²⁵ Onder graaf Boudewijn IX (1194-1205) werden nog drie oorkonden uitgevaardigd "*apud Rupelmondam*", tussen 1195 en 1200.²⁶ De tien elzen die de Sint-Michielsabdij jaarlijks mocht kappen werden in 1231 omgezet in een jaarlijkse rente van 40 Artesische schellingen gesteld op de inkomsten uit de tol van Rupelmonde, een bewijs dat deze steeds aan belang won door het toenemende handelsverkeer op de Schelde.²⁷

HET "KLEINE KASTEEL VAN DE GRAAF"

De machtsuitbreiding van de Vlaamse graven in het oosten van hun graafschap bracht hen opnieuw in conflict met de machtige heren van Beveren. In 1158 betwistte Jordaen, de zoon en opvolger van Diederik van Beveren, de aanspraken van de heren van Aalst op het land van Waas. 35 jaar later kruiste zijn opvolger Diederik II opnieuw de degens met zijn machtsconcurrenten in het Waasland, nu in de figuur van de Vlaamse graven. In de winter van 1193-1194 betwistte Diederik II, heer van Beveren en tevens burggraaf van Diksmuide, de rechtmatigheid van de erfopvolging van de graaf van Vlaanderen over het Land van Aalst. Hij vond een bondgenoot in Roger van Warcoing, de zoon van de Kortrijkse burggraaf die in 1145 lwein van Aalst had laten vermoorden. Grafelijke troepen hadden zijn burcht te Warcoing eerder dat jaar platgebrand in een conflict over feodale rechten. Sindsdien kwam hij als roofridder aan de kost en doorkruiste hij met enkele

soldaten plunderend het graafschap. Het duo overtuigde nog een derde grafelijke leenman van hun zaak en ook de hertog van Leuven werd voor hun kar gespannen door hem de investituur over Gent, het Land van Waas en het Land van Aalst te beloven. De graaf van Holland bood steun achter de schermen, zonder een open oorlog te ontketenen met de Vlaamse graaf. Rond 2 februari 1194 [n.s.] vielen ze brandschattend het Land van Waas binnen. De Henegouwse kroniekschrijver Giselbert van Bergen noteerde in zijn Latijnse *Kroniek van Henegouwen*:

“Diederik [van Beveren] bezette met zijn voornoemde bondgenoten het kleine kasteel van de graaf, Rupelmonde genaamd.”²⁸

Het is de oudst bekende vermelding van enige versterking te Rupelmonde, dat hij *castrum parvum comitis* doopte. Aangezien voor deze periode geen iconografische of archeologische sporen van het kasteel werden bewaard, is het verleidelijk bepaalde eigenschappen af te leiden uit de woordkeuze van Giselbert van Bergen. Hij geniet immers een relatief grote betrouwbaarheid als bron. Hij was niet alleen een tijdgenoot, maar heeft als vooraanstaand lid uit de Vlaams-Henegouwse grafelijke entourage de burcht van Rupelmonde naar alle waarschijnlijkheid met eigen ogen gezien. Maar wat zegt dit citaat ons concreet?

WIE WAS GISELBERT VAN BERGEN?

De vroegste vermelding van een versterking te Rupelmonde is afkomstig uit de 12de-eeuwse Henegouwse kroniek van Giselbert van Bergen (ca. 1150-1224). Als grafelijke kapelaan (vanaf 1175), notaris en kanselier (1178-1195) aan het hof van de graaf van Henegouwen was hij een bevoorrechte getuige van de grote politieke gebeurtenissen van zijn tijd. Vanaf 1192 was hij tevens kanselier van Namen. In 1195-1196 wijdde hij zich aan zijn kroniek over de geschiedenis van Henegouwen. De graaf begiftigde hem als dank voor zijn diensten met tal van *beneficia* (inkomsten uit kerkelijke ambten). Bovendien werd zijn broodheer, graaf Boudewijn V, vanaf 1191 tevens graaf van Vlaanderen als Boudewijn VIII. Giselbert werd meegesleurd in een politieke strijd die hem doorheen het hele Vlaamse graafschap voerde. Het is dus zeer waarschijnlijk dat hij ook Rupelmonde aandeed, het verkeersknooppunt bij uitstek tussen Vlaanderen, Brabant en Holland.

Ten eerste maakte Rupelmonde op dat ogenblik ontegensprekelijk deel uit van het domein van de graaf van Vlaanderen. Deze had het gebied in 1166 geërfd na het kinderloze overlijden van Diederik van Aalst. Ten tweede verkiest Giselbert

de Latijnse term *castrum* boven alternatieven zoals *castellum* (kasteel), *munitio* (versterking, de term die hij het mottekasteel van Beveren toekent), *murus* (om-muring) of *turris* (toren). Zeker vanaf het einde van de 9de eeuw tot de 13de eeuw werden de termen *castellum* en *castrum* als synoniemen gebruikt, zowel voor burchten als voor stedelijke versterkingen.²⁹

Een derde, daarmee samenhangende factor betreft de connotatie over de aard van de versterking, die hij “klein” (*parvus*) noemt. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Giselbert Rupelmonde zelf gezien. Maar als hij het een klein bouwwerk noemt, waarmee vergelijkt hij het dan? Met andere woorden, welk referentiekader hanteert hij voor het “*castrum parvum*”? Een eerste mogelijkheid is dat hij het kasteel vergelijkt met de bewoningskern van Rupelmonde zelf, die volgens sommige auteurs eveneens versterkt was. Maar het bewijs voor een omwalling rond Rupelmonde is geenszins overtuigend, laat staan in de 12de eeuw.

RUPELMONDE, EEN VERSTERKTE STAD OF NIET?

In 1675 schreef kroniekschrijver Jan Wuytacq dat Rupelmonde *eertijds* meer dan 900 huizen telde en vier stadspoorten: een Water- of Veerpoort, een Gentse of Wase Poort, een Antwerpse Poort en een *Koyepoorte* die naar het broek liep. Enkel een waterpoort kunnen we lokaliseren, als onderdeel van het *Nieuw Werk* op het kasteel (zie verder). Het bestaan van de andere poorten wordt niet door andere bronnen bevestigd. Ook studies over de geschiedenis van Rupelmonde zelf leveren hiervoor geen overtuigend bewijs. Verschillende auteurs insinueren bovendien dat het stadje er onbeschermd bij lag. Waarom was het anders nodig dat kastelein Filips van der Couderborch tijdens de Gentse Oorlog (1379-1385) de kerk van Rupelmonde liet slopen? Of waarom was het nodig dat de troepen van hertog Filips de Goede in 1452 het marktplein haastig bezetten, uit schrik dat de opstandelingen er zich meester van zouden maken? Bovendien werd het stadje meermaals vernietigd, terwijl de burcht telkens gevrijwaard bleef. Als er al poorten hebben gestaan, lijken dit eerder symbolische uitingen van de *Vrijheid van Rupelmonde*, een geografische afbakening van de privileges die de inwoners genoten tegenover het omliggende platteland.

Een tweede, meer waarschijnlijke optie is dat hij de burcht vergeleek met andere burchten die hij kende, hetzij andere grafelijke burchten, hetzij andere versterkingen uit de omgeving. Het kasteel van de heer van Beveren noemt Giselbert *munitio* (versterking), een term die doorgaans wordt gebruikt voor een kleinere vesting. We weten dat het kasteel van Beveren op dat ogenblik bestond uit een motte met

→ Reconstructie van een mottekasteel zoals dat er in de 12de eeuw kan hebben uitgezien
(© auteur)

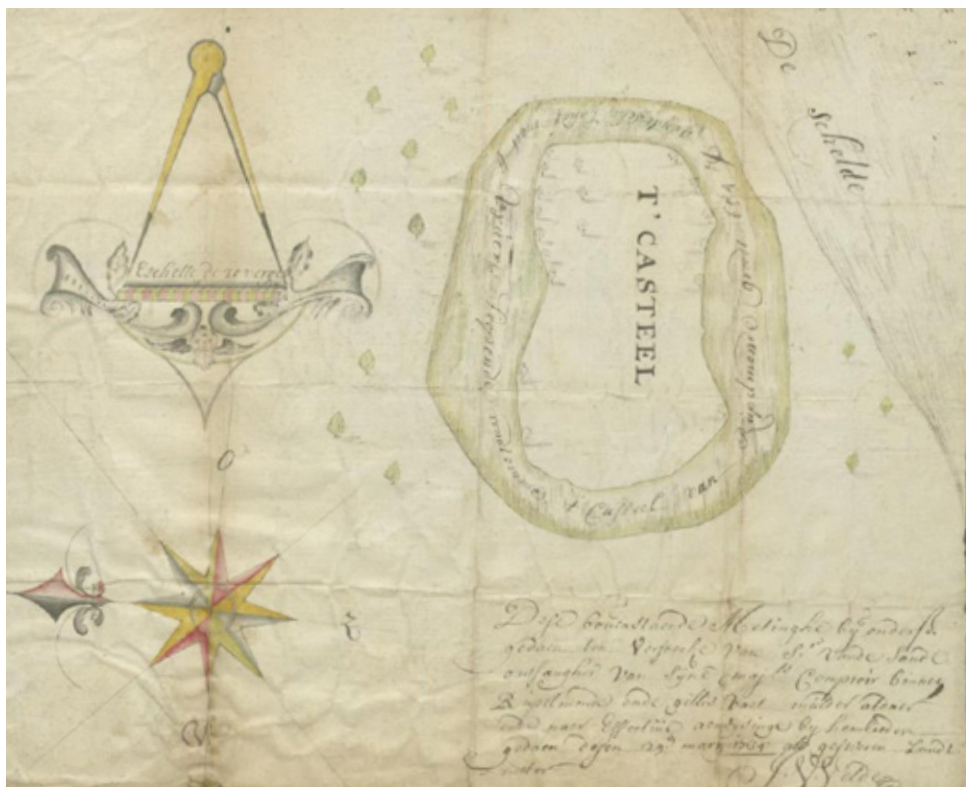
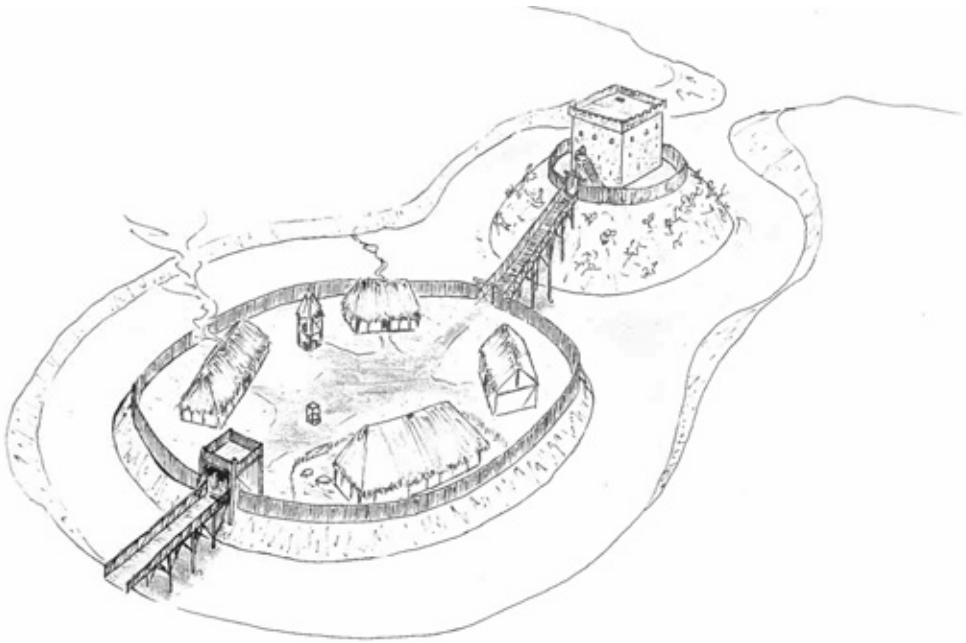
28

daarop vermoedelijk een zaalgebouw van één bouwlaag.³⁰ Maar de kroniek van Giselbert was in eerste instantie een lofzang op graaf Boudewijn V van Henegouwen en dus bedoeld voor een adellijk en klerikaal publiek dat vertrouwd was met de leefomgeving van het grafelijke hof.³¹ Vermoedelijk hanteerde Giselbert hun referentiekader en trok hij een parallel met andere grafelijke kastelen. Het meest opvallende voorbeeld in de wijde omgeving was het Gravensteen te Gent, dat amper een goed decennium voordien (rond 1180) nog ingrijpend was gerenoveerd door graaf Filips van de Elzas. Hij transformeerde de oude stenen donjon, die in de 12de eeuw half was ingegraven (ingemot), tot een immens zaalgebouw van 30 meter hoog. De kunstmatige motteheuvel werd voorzien van een ringmuur met weergang, geflankeerd door 24 uitkragende torentjes op steunberen. Aan de zuidoostelijke kant werd een monumentale inkompoort opgetrokken.³² Mogelijk wou Giselbert ons duidelijk maken dat het kasteel van Rupelmonde nog steeds een ouderwetse motteburcht was, nog niet aangepast aan de meest moderne bouwtechnieken. Op het einde van de 12de eeuw stond in Rupelmonde met andere woorden nog steeds een centraal zaalgebouw of donjon op een bescheiden motteheuvel, dat zowel de residentiële als militaire en bestuurlijk functies vervulde. Pas later werd ze ontdubbeld tot een ringmuur met aanbouwsels, zoals in het Gravensteen.

De topografische gegevens lijken deze ontstaanshypothese als motteburcht in elk geval te ondersteunen. Vooral vanuit de lucht is zichtbaar hoe de huidige Graventoren zich op de rand bevindt van wat ooit een groot, achtvormig eiland moet zijn geweest. Enkel aan de westzijde, tussen de Graventoren en het Eilandje, is de oorspronkelijke gracht aanwezig die ooit het hele eiland omringde. De hele oostelijke gracht werd in 2000 gereconstrueerd op basis van oud kaartmateriaal. Daarop is haar tracé wel duidelijk herkenbaar. De verminging van de site is deels te wijten aan de ophogingen ten gevolge van het stijgende waterniveau door het rechttrekken en indijken van de Schelde, deels aan de uitbreiding van de scheepswerf. 19de-eeuwse stafkaarten geven nog duidelijk de contouren weer van een achtvormig eiland bij de monding van de Vliet in de Schelde.

Dergelijke achtvormige structuren in het landschap gelden doorgaans als sterk argument voor de aanwezigheid van een motteburcht. Dat waren hoogmiddeleeuwse kastelen die bestonden uit een ruim neerhof en een kleiner opperhof, die beide omwijd waren.³³ Op het neerhof liet de bezitter behalve graanschuren, een paardenstal, nijverheidsateliers,... vaak ook een comfortabele hoofdresidentie optrekken. Het meest opvallende gebouw was echter de toren op de aarden heuvel of motte van het opperhof. Hier konden de bewoners zich in tijden van nood verschansen, maar het had ook een belangrijke symbolische functie als uiterlijk vertoon van prestige. Het grote voordeel was de eenvoudige constructiewijze. De heer kon zich daarvoor beroepen op het *balfart*, een privilege dat zijn horigen en lijfeigenen verplichtte om met hand- en spandiensten bij te dragen aan de

→ Kaart van de gracht rond het kasteel van Rupelmonde door landmeter J. V. Velde, 29 maart 1734
(Rijksarchief Gent)

versterkingswerken. Een ronde of ovale gracht werd gegraven van een diameter van minimaal twintig tot maximaal honderd meter. De vrijgekomen aarde werd naar binnen opgeworpen en opgehoogd met aangevoerde aarde tot een heuvel van drie tot twintig meter hoog. De hellingen van de motte werden zeer steil gemaakt en beplant met doornhagen om de beklimming te bemoeilijken. Bovenaan werd de motte bekroond met een houten of stenen toren, omringd door een palissade. Voor Rupelmonde zou dit kunnen betekenen dat het centrum van heerlijk gezag voorzien werd van een motte-eiland langs de Schelde en omgeven met een brede gracht, die op de rivier aansloot.

De site was immers ideaal voor de uitbouw tot grafelijk centrum. De Rupelmonding was een kruispunt van handelswegen: stroomopwaarts voer men tot Gent, één van de belangrijkste steden van het graafschap en van daaruit verder tot Henegouwen en Artesië. Stroomafwaarts bracht de Schelde reizigers in een omvaart om het graafschap tot Antwerpen, het graafschap Zeeland en via de Zeeuwse wateren naar Holland en de rest van de Noordzeekusten. De Rupel verbond de Schelde met de Zenne, Dijle en Nete en ontsloot zo de belangrijke Brabantse steden zoals Mechelen, Brussel en Leuven. Ideaal dus voor de heffing van een grafelijke tol. Ook voor de Rupelmondenaren zelf betekende hun ligging op de rand van het cuestaplateau dat ze meer dan de bevolking van Bazel of Kruikebe deel hadden aan de activiteiten op de rivier.

Rupelmonde en de burcht, de kip of het ei?

Op tal van plaatsen gaf de aanwezigheid van een (grafelijke) versterking vanaf de 10de, 11de eeuw aanleiding tot het ontstaan van steden. De aanwezigheid van een vermogende heer betekende immers een afzetmarkt voor handelaars en ambachtsslui én de burcht bood bescherming. In Rupelmonde lijkt het omgekeerde te hebben plaatsgevonden. De burcht van Rupelmonde ligt aan de voet van de steile cuesta, een met zand overdekt, dik kleipakket dat zich uitstrekt tot Waasmunster en dat de Schelde in een grote bocht om het Waasland heen dwingt. Het dorpscentrum met het rechthoekige marktplein ligt een stuk hoger, aan de rand van de cuesta. Het hoogteverschil leverde niet alleen een strategisch nadeel op voor het kasteel, bovendien stond ze voortdurend bloot aan overstromingsgevaar.³⁴ Waarom pootte de bouwheer ze dan niet op de cuesta zelf neer? Naar alle waarschijnlijkheid kon hij dit niet, omdat de dichte bebouwing het niet toeliet. Het is dan ook de vraag wanneer de eerste bewoningskern in Rupelmonde ontstond. Het rechte stratenpatroon van de wijk het Schelleke en het marktplein doen een planmatige creatie vermoeden. We zagen eerder al dat een Romeinse stichting voorlopig niet bewezen kan worden. Maar een dergelijke stratigrafie vinden we ook in bijvoorbeeld Nieuwpoort terug, waar rond het midden van de 12de eeuw een nieuwe haven werd aangelegd in het op de zee gewonnen gebied.

De nieuwe havennederzetting daar, genaamd *Isera Portus* (IJzerhaven) of *Novus Portus* (Nieuwe Haven), kreeg in 1163 stadsrechten van graaf Filips van de Elzas.

De oudste vermelding van de parochiekerk van Rupelmonde dateert van 1172, dus een twintigtal jaren nadat Lauretta er haar akte bezegelde. Het betreft een schenking van graaf Filips van de Elzas aan de O.L.V.-priorij van Kluize te Sint-Gillis-Waas, een dochterinstelling van de machtige Sint-Pietersabdij van Gent. De graaf begiftigde de kloosterlingen met een jaarlijkse rente van 20 schellingen Vlaams voor de verlossing van zijn ziel en die van zijn voorgangers. Voordien had de kerk van Rupelmonde die rente genoten. De herschenking dateert van amper zes jaar nadat Rupelmonde tot het grafelijke domein was gaan behoren. Van een andere oorkonde, daterend uit 1201, is vooral de plaatsbepaling opmerkelijk:

"Gegeven bij Rupelmonde, in de nieuwe kerk, voor de voornoemde getuigen: Zeger 'de tempelier', de voormalige burggraaf van Gent, zijn zoon Zeger de burggraaf, Arnold van Oudenaarde, Boudewijn van Praet, Boudewijn van Lede, Bernardus van Roubaix en zijn zoon Bernardus en Wluini de notaris."³⁵

Oorkonde waarmee hertog Filips de Goede de Rupelmondenaren herbevestigt in hun fiscale rechten om herbevolking mogelijk te maken, 8 oktober 1455.

De kerk van Rupelmonde was met andere woorden niet alleen kort daarvoor (opnieuw) gebouwd, ze diende ook als vergaderplek en als grafelijke kanselarij voor het opstellen van oorkonden. In 1201 werd nog minstens één andere oorkonde bezegeld in diezelfde kerk. Het gebruik van de kerk als kanselarij doet twee opties vermoeden. Ofwel was het kasteel hiertoe zelf niet uitgerust, mogelijk door vernielingen aangebracht door de belegering tien jaar eerder, ofwel wijst het op een nauwe band tussen het kasteel en de parochie van Rupelmonde.

Een tweede belangrijke vraag is of Rupelmonde op dat moment al het statuut van stad genoot. Nieuwpoort bijvoorbeeld kreeg bij haar stichting een keure mee waarin de stedelijke privileges duidelijk omschreven stonden. Maar ontving Rupelmonde werkelijk al een eigen keure in de 12de eeuw? Het oudste document waarin haar privileges worden bekrachtigd is een privilegeboek daterend uit 1505:

“Dit sijn de poincte ende de vrijheyt ende ondonnancie, die de goede lieden van Rupelmonde gehauden ende gecostumeert hebben mijns heeren sgraven Robberechts tijde van Vlaendren ende dat men nyet langer en weet te zeggene.”³⁶

Dit privilegeboek beweert terug te gaan op oudere, middeleeuwse oorkonden, gegeven ten tijde van graaf Robrecht van Vlaanderen. Doorgaans wordt die geïdentificeerd met graaf Robrecht I de Fries (1071-1093). De hierin beschreven voorrechten zijn echter geen kopieën van een verloren gewaande oorkonde, maar vormen een compendium van het gewoonterecht dat te Rupelmonde van kracht was, gedocumenteerd door de lokale overheid. In de archieven van de centrale overheid is geen enkel afschrift terug te vinden dat het bestaan van een middeleeuwse stadskeure voor Rupelmonde bevestigt. Wel bundelt het privilegeboek van 1505 enkele oudere voorrechten, zoals de tol vrijstelling (uit de regering van Robrecht van Bethunde, 1305-1322) en de stichting van een weekmarkt (1331) door Lodewijk van Nevers (1322-1346). Er is dus geen bewijs dat Rupelmonde zich in de middeleeuwen op het juridisch erkende statuut van zelfstandige stad kon beroepen.³⁷ De verwijzing naar “sgraven Robberechts tijde” lijkt dan ook eerder te slaan op graaf Robrecht III van Bethune (1305-1322) dan op zijn 11de-eeuwse naamgenoten, Robrecht I de Fries of Robrecht II van Jeruzalem.

Oudere, 13de-eeuwse zegels spreken slechts over de *burg* van Rupelmonde, een wijk bij een versterking. De graven van Vlaanderen hadden het in de 14de eeuw over *onser stede*, in de algemene betekenis van (woon)plek. Pas in de 15de eeuw spraken de hertogen van Bourgondië expliciet over *nostre ville de Rupplemonde* en rekenen de schepenen zich tot de *poert van Rupelmonde*. Vanaf de 16de eeuw vermeldde de stadszegels de *civitas et portus*, een stad met een haven. De kans is dus bijzonder klein dat Rupelmonde vóór de Bourgondische periode als stad met eigen privileges was opgevat, maar het plaatsje werd op

basis van het gewoonterecht en een aantal losse vrijheden wel als dusdanig erkend vanaf de late middeleeuwen. Ondanks de veelvuldige verwoestingen en bijhorende leegloop, bleef het dit statuut genieten tot op het einde van het ancien régime.

Alles wijst er dus op dat de graven van Vlaanderen in de tweede helft van de 12de Rupelmonde, waar voordien een residentie stond van de graven van Aalst, uitbouwden tot volwaardig domaniaal centrum, voorzien van een eigen tol, een graanspijker én een kasteel. Daarvan profiteerde ook Rupelmonde zelf, dat niet alleen een nieuw kerkgebouw kreeg rond 1200, maar ook verschillende grafelijke begunstiging. In het volgende hoofdstuk laten we die vroegste ontstaansgeschiedenis achter ons en openen we de blik op de oudste resten die vandaag nog te vinden zijn in Rupelmonde: de muren en torens van Margaretha van Constantinopel.

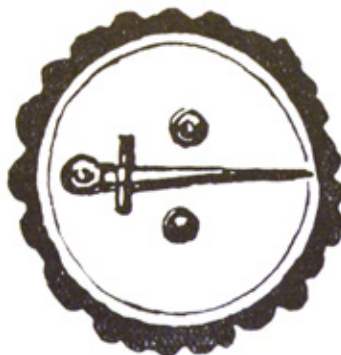
HOOFDSTUK 2

Tussen Koning en Keizer. Het “kleine kasteel” wordt een waterburcht

34

In 1248 mocht Margaretha zich reeds twee jaar officieel “gravin van Vlaanderen en Henegouwen” noemen. Voorbestemd was ze allerminst. Maar haar vader, keizer Boudewijn van Constantinopel, was kort na haar geboorte onder mysterieuze omstandigheden verdwenen. Een mannelijke opvolger bleef daardoor uit. Ook de twee huwelijken van haar oudere zus Johanna waren kinderloos gebleven. Margaretha was inmiddels 42 jaar en een alleenstaande weduwe met twee overlevende zonen uit een eerste en drie zonen uit een tweede huwelijk. Ze had een ambitieus nageslacht op de wereld gezet, want amper had Margaretha de graventoon bestegen of de zoons uit haar twee huwelijken vochten een verbeterde strijd uit over haar opvolging. Om de eenheid van haar gebieden te behouden, koos Margaretha de zijde van haar jongste zonen Willem, Gwijde en Jan van Dampierre. Maar intussen stond ze sterk geïsoleerd, geconfronteerd met een vijandige Franse koning en een machtige Henegouws-Hollandse alliantie aan haar oostgrens die haar kasteel van Rupelmonde bezet hield. Rupelmonde moest worden bevrijd, al kostte het haar een fortuin. Ze was vastbesloten om van de oude motteburcht een nieuw bolwerk te maken van grafelijke macht in een gecontesteerde regio. En daarvan zien we vandaag nog de sporen.

Ondanks de tijdelijke vijandige bezetting van de grafelijke burcht van Rupelmonde in 1192, wist de Vlaamse graaf zijn positie in de regio in de jaren die volgden veilig te stellen. In 1194 verzoende hij zich met de hertog van Brabant, zodat de heer van Beveren – de laatste machtsfactor die een interne bedreiging vormde voor de grafelijke controle over de regio – politiek geïsoleerd werd. Rond de burcht van Rupelmonde was het meer dan een halve eeuw stil, tot de woelige periode uit het begin van de regering van gravin Margaretha van Constantinopel (1244-1278). In de jaren '50 van de 13de eeuw zou zij het kasteel aan ingrijpende veranderingen onderwerpen. Hoe het gebouw in deze jaren verder evolueerde, is niet geweten door het ontbreken van geschreven bronnen. Het is niet onmogelijk

Zegel (links) en tegenzegel van de 'burgus' de Rupelmonde uit de regering van Johanna van Constantinopel, 1237.

dat het kasteel in de laatste jaren van de 12de eeuw nog werd versterkt, naar aanleiding van de eerder aangehaalde belegering. Het oudst bewaarde zegel van de *burgus* Rupelmonde, uit 1237, beeldt een enkele, zware toren of donjon af, bovenaan voorzien van kantelen. Het zwaard dat de achterzijde van het zegel siert, onderstreept het juridische karakter van de burcht.

Dampierres tegen Avennes

Het ging de Vlaamse graven in het laatste kwartaal van de 12de eeuw voor de wind. Filips van de Elzas was als graaf van Vlaanderen, Vermandois en Valois de machtigste Franse kroonvazal en arrangeerde als voogd van de jonge koning Filips II *Augustus* een huwelijk tussen de vorst en zijn eigen nichtje, Isabella van Henegouwen. Die politieke successen op de West-Europese scène trachtten de opeenvolgende graven op een hoger eschelon te verzilveren door deelname aan verschillende kruistochten. Zo nam ook de nieuwe graaf Boudewijn IX, neef en opvolger van de kinderloze Filips van de Elzas, in 1204 deel aan de Vierde Kruistocht. In plaats van op te rukken naar het Heilige Land, gaven de kruisvaarders zich echter over aan de plundering van Constantinopel, hoofdstad van het Byzantijnse rijk, waarna Boudewijn gekroond werd tot de nieuwe Byzantijnse keizer. Een jaar later sneuvelde hij in de strijd tegen de Bulgaren, ver van Vlaanderen waar zijn beide peuterdochters alleen achterbleven. Hij tij kon dus snel keren.

Tegelijkertijd trad in Frankrijk met Filips II *Augustus* een ambitieuze vorst aan, die beide gravendochters onder zijn hoede nam en een geschikte huwelijkspartner voor hen uitkoos. Voor de oudste dochter, Johanna van Constantinopel, liet hij zijn oog vallen op de Portugese prins Ferrand. Hij hoopte daarmee een dociele pion te installeren aan zijn noordgrens, maar het zou heel anders uitdraaien. Ferrand van Portugal keerde zich tegen zijn suzerain en sloot zich aan bij een alliantie van de Engelse koning en de Duitse keizer, maar werd verpletterend verslagen in de Slag bij Bouvines (1214).

De gevolgen voor de autonomie van het graafschap Vlaanderen waren desastreus. De Fransen namen graaf Ferrand gevangen, sloten hem op in het Louvrekasteel te Parijs en dwongen zijn gemalin Johanna tot een wapenstilstand waarvan de voorwaarden bijzonder hard waren. Pas tegen Kerstmis 1226 zag de opvolger van Filips II zich onder de dreiging van een pauselijk interdict genoodzaakt Ferrand vrij te laten, maar niet voordat hij het gravenkoppel een nieuw, draconisch bestand opdroeg. In deze zogenaamde Vrede van Melun verbonden zij zich ertoe om de Franse koning 50.000 lb.par. te betalen in twee schijven, gedurende tien jaar een Frans garnizoen te onderhouden in de burcht van Dowai en geen nieuwe versterkingen op te richten langs de Schelde, sinds jaar en dag de noordelijke grens tussen het koninkrijk Frankrijk en het Duitse keizerrijk.

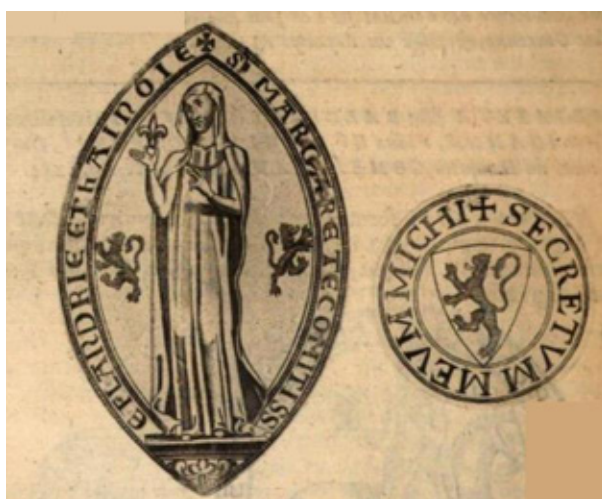
MIDDELEEUWSE REKENMUNTEN

Omdat middeleeuwse muntstelsels sterk aan inflatie onderhevig waren en er erg veel lokale munten werden gehanteerd, werden boekhoudkundige bedragen meestal uitgedrukt in rekenmunten. De basiseenheid was één penning (afgekort d., in het Engels nog steeds penny), twaalf penningen vormden één schelling (s., Eng. shilling) en 20 schelling één pond (lb., Eng. pound). De meest courante vorm in Frankrijk waren de Parijse ponden (lb. par.) of ponden van Tours (lb. tourn. = 4/5 lb. par.), in Vlaanderen de ponden Vlaams (lb. Vl., gelijk aan 12 Parijse ponden). Door het hemelsbrede verschil in levensstandaard is het onmogelijk deze bedragen in euro uit te drukken, de genoemde bedragen hebben dus vooral een comparatieve waarde. In de late middeleeuwen verdiende een geschoold bouwvakker te Rupelmonde 3 à 4 s. Vl. per dag.

Door de verzwakking van het grafelijke gezag in de 13de eeuw grepen tal van andere pretendentes hun kans tot uitbreiding van hun macht, ten koste van de politieke stabiliteit in het graafschap. In 1212 werd Johanna's tienjarige zusje toevertrouwd aan de grootbaljuw van Henegouwen, Burchard van Avennes. Tussen het meisje en de dertig jaar oudere man ontwikkelde zich een pedofiele relatie, die resulteerde in een huwelijk waaruit drie kinderen voortkwamen. Toen Burchard zichzelf te veel in de schijnwerpers begon te werken, liet Johanna het huwelijk van haar zus ontbinden op grond van het kerkelijke verleden van de echtgenoot en regelde ze een tweede huwelijk met Willem van Dampierre, een andere Henegouwse ridder. Toen Johanna in 1244 overleed en Margaretha haar zus opvolgde, verlangden de tot bastaards gedegradeerde Avennes-zoons hun afkomst te legitimeren om alsnog aanspraak te maken op de politieke erfenis van hun moeder.³⁸ Willem, Gwijde en Jan van Dampierre, de zoons uit Margaretha's tweede huwelijk, zagen een opdeling van hun erfenis niet zitten en speelden in op de slechte relatie tussen hun moeder en hun halfbroers. Margaretha wou van haar kant vooral voorkomen dat haar territorium versnipperde. In 1246 legden Willem en Boudewijn van Avennes de kwestie voor aan de Franse koning Lodewijk IX, die samen met een pauselijke legaat een arbitrageakkoord uitwerkte dat Henegouwen testamentair toewees aan de Avennes en Vlaanderen aan de Dampierres.³⁹ Maar de reikwijdte van het koninklijke gezag was onderwerp van discussie. Niet heel Vlaanderen was immers een Frans leen: de Zeeuwse eilanden hield de Vlaamse graaf in leen van de graaf van Holland en de Vier Ambachten en het Land van Aalst waren keizerlijke lenen (het zogenaamde Rijks-Vlaanderen). Hoewel Margaretha al in 1245 leenhulde had gebracht aan keizer Frederik II greep Jan van Avennes zijn kans om Rijks-Vlaanderen voor zichzelf op te eisen, daar ze buiten de jurisdictie van de Franse koning en dus buiten het akkoord van 1246 vielen.

← Kroning van koning Filips II Augustus (1180-1223), in aanwezigheid van de Vlaamse graaf die hier het koninklijke zwaard draagt. Miniatuur van Jean Fouquet uit de *Grandes Chroniques de France*, ca. 1455-1460.

De Dampierres dachten er niet aan af te zien van hun aanspraken op Rijks-Vlaanderen, dus Jan van Avennes verzamelde een troepenmacht uit het Heilig Roomse Rijk en zijn eigen territoria en viel Rijks-Vlaanderen binnen. Brandschat-tend trok zijn leger door de landen van Aalst, Waas en Dendermonde, de Vier Ambachten en de kasselrij Geraardsbergen.⁴⁰ Hij verantwoordde deze schending van het akkoord van 1246 door te stellen dat al deze gebieden binnen Rijks-Vlaanderen waren gelegen en dus niet onder de jurisdictie van de Franse koning vielen, maar onder die van zijn schoonbroer Willem van Holland, opvolger voor de keizerstroon. Volgens hem behoorden ook het Land van Waas en Rupelmonde tot het Duitse Rijk, wat echter niet klopt.⁴¹ Terwijl de Vlamingen samenkwamen te Ertvelde, Biervliet en Hulst om een antwoord te bieden op de inval, namen de agressors hun stellingen in te Rupelmonde en legden zowel op het land als vanop de rivier een blokkade rond het kasteel. Volgens een latere versie van Margaretha zelf kostte het terugwinnen van de burcht haar in 1247 zeven weken strijd en 60.000 lb. tourn., zo'n 1000 maal wat de spijker van Rupelmonde toen jaarlijks aan inkomsten opleverde! Volgens de 16de-eeuwse Brugse kroniekschrijver Nicolaas Despars had Margaretha daarmee de ontzetting van haar burcht afgekocht, maar er was wel degelijk om gevochten. De Dowaaise stadsmagistraat trok in 1247 300 lb. par. uit voor kruisboogschutters die naar het kasteel werden gezonden.⁴² Het astronomische bedrag dat gravin Margaretha neertelde, is niet representatief voor onkosten bij bouwwerkzaamheden, maar was wel een courante som bij de betaling van losgelden. Zo had het vrijkopen van haar zoons Gwijde en Jan van Dampierre in 1253 haar 50.000 lb. Vl. en kocht zij de aanspraken van Karel van Anjou op Henegouwen af voor 160.000 lb. Vl.⁴³ Bij het zogenaamde akkoord van Rupelmonde werd onder meer bepaald dat het Land van Aalst, Zeeland, en het Kamerijkse wel degelijk bij Vlaanderen hoorden en dus aan de Dampierres toekwamen.

*Zegel en tegenzegel
van Margaretha van
Constantinopel als
gravin van Vlaanderen.*

Intussen groeide aan de grenzen een nieuwe bedreiging: Jan van Avenes was een huwelijk aangegaan met Aleidis van Holland, de zus van graaf Willem II van Holland, waardoor een machtige Hollands-Henegouwse alliantie ontstond die een dubbel belang vestigde in de strijd tegen de Dampierreclan: Willem II wou af van de Vlaamse graaf als tussenleenheer voor Zeeland Bewesten Schelde, Jan van Avenes wou de opvolging afdwingen in zoveel mogelijk domeinen van zijn moeder. Toen Willem II op 3 oktober 1247 in Frankfurt door de rijksgroten tot Rooms Koning (opvolger van de keizer van het Heilig Roomse Rijk) werd verkozen, weigerde Margaretha hem leenhulde te brengen voor de Zeeuwse eilanden. In het Verdrag van Brugge (7 juli 1248) werden aanvankelijk de Vlaamse rechten op Zeeland erkend, maar toen Margaretha in 1252 opnieuw weigerde leenhulde te brengen aan Willem II, ontnam deze haar Rijks-Vlaanderen op 11 juli 1252 en beleende Jan van Avesnes ermee. Margaretha bevond zich dus zowel tegenover haar Franse als haar Duitse leenheer in een bijzonder zwakke positie.

Nieuwbouw op de burcht van Rupelmonde

Het is allicht in de context van de verhoogde spanningen rond het midden van de 13de eeuw dat Margaretha opdracht gaf tot grootschalige werkzaamheden in het kasteel van Rupelmonde, die volgens N. Despars aanvingen in 1252:

“...van zodra de voorgaande schade volledig gewroken was, zoals het hoorde, waarvoor ze zich dagelijks inspande, repareerde en versterkte ze met dat doel haar kasteel te Rupelmonde, dat nu vier jaar geleden wonderbaarlijk veel geleden had onder de Duitsers, Hollanders en Henegouwers, die er te water en te land voor lagen...”⁴⁴

Ondertussen werden vanuit het Duitse Rijk nog steeds pogingen ondernomen om van Rupelmonde een speerpunt te maken van waaruit de controle over het Land van Waas kon worden gevestigd. In september 1253 gaf de abt van het Sint-Laurentiusklooster te Luik opdracht aan de deken van de Vier Ambachten en aan de pastoor van Hoves in het bisdom Kamerijk om de edelen, steden en inwoners van het Land van Waas samen te roepen in Rupelmonde om ze te onttrekken aan het gezag van Margaretha van Constantinopel en Jan van Avenes te doen erkennen als hun leenheer.⁴⁵ In welke mate hieraan gevolg werd gegeven, is niet bekend.

Voor de Franse koning was de totaalrenovatie van de burcht te Rupelmonde dan weer niet minder dan een flagrante schending van het Verdrag van Melun en dus van zijn eigen suzereiniteit, die hij niet onbetuigd kon laten. Hij maakte van het verzwakte gezag in Vlaanderen gebruik om zijn greep op het graafschap te

herbevestigen. In een akte van 28 februari 1255 (n.s.) dwong hij, geheel in strijd met de rechten van het Duitse keizerschap, gravin Margaretha de erkenning af van zijn opperleenheerschap over het Land van Waas en dus over het domein en het kasteel van Rupelmonde:

“Wij Margaretha, gravin van Vlaanderen, laten weten aan allen hier aanwezig en in de toekomst dat [wij] ons Land van Waas, de villa en de vesting van Rupelmonde bij het graafschap Vlaanderen, van onze wel-edelste heer Lodewijk, bij de gratie Gods de meest illustere koning van Frankrijk, in onze leen houden...”⁴⁶

Men kan zich terecht afvragen waarom de reactie van de Franse koning drie jaar op zich liet wachten. De reden was dat koning Lodewijk IX eind augustus 1248 op kruistocht was vertrokken naar Egypte. De Egyptische campagne draaide uit op

Pentekening van het verdwenen grafmonument van Margaretha van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, uit de abdij van Flines-lez-Raches.

een faliekante nederlaag en de koning werd op de koop toe gevangengenomen. Na de betaling van de helft van het losgeld van 400.000 lb. tourn. werd hij in voorlopige vrijheid gesteld en trok hij naar Akko, waar hij tot de lente van 1254 werkte aan de defensieve uitbouw van het koninkrijk Jeruzalem. In Frankrijk was twee jaar eerder zijn koningin-moeder Blanche overleden, die was aangesteld tot regentes voor haar zoon Karel van Anjou, broer van de koning. De nieuwe regent had af te rekenen met grote interne ontevredenheid, zodat een krachtdadig optreden tegenover Vlaanderen wellicht niet binnen de mogelijkheden lag.

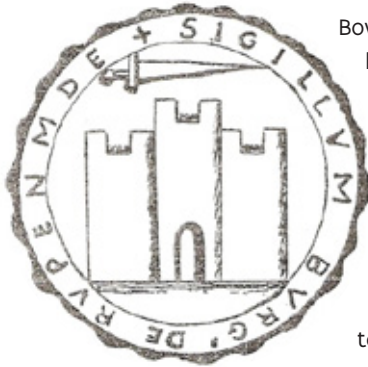
Margaretha maakte dus gebruik van de leemte in het leenheerlijke gezag om haar militaire positie in Vlaanderen en tegenover haar directe burens te verstevigen. In een ultieme poging het tij te doen keren, organiseerde ze met haar Dampierrezoons in juli 1253 een aanval op het Zeeuwse eiland Walcheren, met dramatische afloop: de Vlaamse troepen werden verslagen en zowel Gwijde als Jan van Dampierre werden gevangengenomen. Margaretha trachtte alsnog de rechten van de Avennes te omzeilen door Henegouwen rechtstreeks aan te bieden aan Karel van Anjou, maar moest uiteindelijk inbinden door het optreden van de teruggekeerde koning. Toen Lodewijk IX in 1254 opnieuw voet aan wal zette in Frankrijk stelde hij eerst orde op zaken op juridisch en politiek vlak en liet hij Margaretha haar leenbanden herbevestigen.

Achter de onderdanige houding van Margaretha school pure *Realpolitik*: door koning Lodewijk IX opnieuw als opperleenheer te erkennen kon deze niet anders dan zijn toestemming te geven om de burcht van Rupelmonde verder te versterken. Ze had de steun van de Franse koning bovendien broodnodig nu de Dampierres in Holland gevangen zaten. Korte tijd later zegde ze haar leenhulde opnieuw op en verklaarde ze dat ze Rupelmonde beheerde als allodiaal bezit (*de ipso rege*) en dus aan geen enkele leenheer verantwoording verschuldigd was.⁴⁷

De kronieken verschaffen ons helaas geen informatie over de aard van de werkzaamheden die gravin Margaretha van Constantinopel aan het kasteel liet uitvoeren. We kunnen ons er wel een idee van vormen op basis van de bewaarde muurresten, die volgens een 17de-eeuwse beschrijving teruggaan op de regeerperiode van gravin Margaretha van Constantinopel:

“Ten jaere 1225 is gesloten den vrede tussen Vlaemingen ende Brabanders ende onder andere besproken dat niemand van beede sijden op de grensen vermochte te reghten oft maecken eenighe slooten, sterckten ofte casteelen.

Dan Margareta, gravinne van Vlaenderen, hadde nu rust hebbende in de welghelegentheydt der plaetse het casteel van Rupelmonde door de poortmannen ghebroken ghedaen opreghten soo men noch heedendaeghs can sien aen het onderschil van den witten ende blauwen arduynsteen als maniere van bouwconst.”

Bovendien toont een zegel van 1276 een beeld dat doet denken aan latere afbeeldingen van de burcht: een weermuur met kantelen, voorafgegaan door een monumentaal poortgebouw en omgeven door een slotgracht.⁴⁸ Boven het kasteel verwijst een zwaard nog steeds naar haar rechtsmacht. Deze symbolische voorstelling doet wel sterk denken de poorttoren die op latere afbeeldingen de ingang van de burcht domineert. We kunnen ons dus afvragen of we de bewaarde muurresten inderdaad mogen toeschrijven aan gravin Margaretha.

Zegel van de 'burg[us]
de Rupenmonde,
februari 1276 (n.s.).

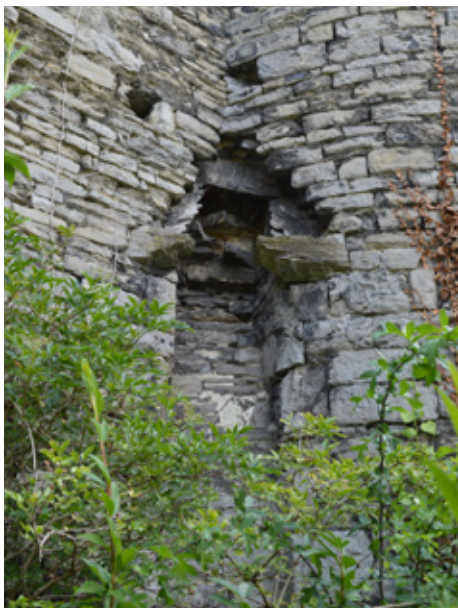
Margaretha bouwmeesteres van de bewaarde muurresten?

Onder de rode baksteen van de 19de-eeuwse Graventoren zien we de basis van een zware, (half)ronde hoektoren van iets meer dan 4,6 meter doorsnee. Van de oorspronkelijke toren zijn twee niveaus bewaard, die aan weerszijden aansluiten op de aanpalende mantelmuren of *courtines*. Op de oostelijke courtine (bewaard over 6,23 m) prijkt nog een half rond arkeltorentje. De westelijke mantelmuur buigt na 12,6 m af naar het zuiden ter hoogte van een tweede, iets kleinere toren (binnendiameter 2,70 m). Na 8,28 m verdwijnt ze volledig onder de grond.⁴⁹ Het muurwerk werd hoofdzakelijk opgetrokken in Doornikse steen, een blauwgrijze kalksteensoort met een lesteenachtige structuur, die vooral gewonnen werd stroomopwaarts van Doornik (Chercq, Vaulx, Antoing, etc.).⁵⁰ Deze steensoort werd in onze streken al gebruikt voor Romeinse en Karolingische bouwwerken (zoals de Gentse kloosters van Sint-Baafs en Sint-Pieters), maar bleef in trek tot ver in de 14de eeuw en zelfs later. Uit de bewaarde bouwrekeningen weten we echter dat bouwmeesters in de 14de eeuw bij de grote bouwwerken langs de Schelde (Antwerpen, Beveren, Rupelmonde, Saeftinghe) stevast een combinatie hanteerden van lokale baksteen (*quareelen*) en witte kalkzandsteen (*ordunen*) uit Brabant. Enkel hoger op de Schelde (bijvoorbeeld bij de bouw van het Bourgondische Kasteel van Oudenaarde) bleef het meer rendabel Doornikse stenen aan te voeren. De ringmuur te Rupelmonde moet dus ouder zijn dan de tweede helft van de 14de eeuw. Maar hoe oud precies?

In het Waasland werden Noord-Franse kalksteensoorten gebruikt in de romaanse bouwfasen van de parochiekerken van onder meer Zwijndrecht, Beveren-Waas, Daknam, Belsele, Elversele en Vrasene (tussen 1153-1183).⁵¹ Ook in een aantal vroege voorbeelden van Scheldegotiek uit het eerste kwart van de 13de eeuw (abdijkerk van Boudeloo, Sint-Niklaaskerk in Sint-Niklaas) werd nog voornamelijk Doornikse kalksteen gebruikt. Later voerden baksteen en uit Brabant aangevoerde Ledische zandsteen de boventoon. De Doornikse kalkstenen in de basis van de Steenpoort te Antwerpen

→ De bakstenen
Graventoren werd
opgetrokken bovenop
oudere muurresten
in – voornamelijk
– Doornikse
kalkzandsteen.

Latrine met schuine afloop in de keel van de ronde hoektoren, waarvan de schacht is opgevuld met steenpuin.

dateren zelfs uit het begin van de 11de eeuw.⁵² Op basis van de gebruikte steensoorten kunnen we de muurresten te Rupelmonde dus tussen het begin van de 11de eeuw en de eerste helft van de 13de eeuw dateren.⁵³

Ook de afwerking van de steenblokken verwijst naar de 12de-13de eeuw. In Gent bijvoorbeeld werden de oudste gebouwen in Doornikse steen (9de-11de eeuw) opgetrokken in kleine, onregelmatig gehouwen stukken breuksteen. In de 12de en 13de eeuw werden de steenformaten groter en doken vlakgehouwen stenen op aan muuropeningen en op hoeken, maar bleef het gebruik van breuksteen overwegen. Voorbeelden hiervan zijn nog te zien in het Gravensteen, het Bijlokehospitaal en tal van stenen, de middeleeuwse patriciërwoningen.⁵⁴ Pas later, in de 14de eeuw, duiken enkel nog gekantrechte steenblokken op in een zeer regelmatig metselverband. De overdekking van de zogenaamde onderaardse gang (eigenlijk de interne gang van de weermuur) met grote, natuurstenen platen doet dan weer denken aan de bedekking op de 12de-eeuwse

onderaardse paardenstallen van het Gravensteen. Ook het gewelf van de torenruimte in de 'onderaardse gang' is op gelijkaardige wijze aangebracht: natuurstenen ribben dragen een overwelfing van verticaal geplaatste, platte breuksteen.

We keren nog even terug naar de buitenzijde van de bewaarde muurresten. In de kelen van de hoektoren, waar deze aansluit op de courtines, is aan beide zijden een latrineopening met schuine afloop zichtbaar. Het gemak bevond zich aan de binnenzijde op het niveau van de weergang en de afvoer mondde uit hoog boven de slotgracht. Mogelijk dienden de latrines voor de wachters die dienst deden in het poortgebouw, of voor individuele cellen die in de torenkamers waren aangebracht. Dergelijke latrines komen voor van de 12de tot de 15de eeuw, maar waren het meest courant in de 12de en 13de eeuw.⁵⁵ De plaatsing van de latrine, in het zicht aan de voorzijde van de burcht, is minstens opmerkelijk maar niet ongewoon in de 13de eeuw. Vaak dienden ze tegelijk om de basis van de muur te kunnen verdedigen tegen aanvallers.⁵⁶ Aangezien in de 14de en 15de eeuw latrines steeds vaker in een uitstekende erker werden aangebracht, lijkt ook hier een datering onder Margaretha van Constantinopel aannemelijk.

Op basis van de gebruikte steenmaterialen, de steenformaten, bouwwijze en plaatsing van de latrines is de bewering dat Margaretha van Constantinopel de oude motte-burcht grondig liet renoveren dus perfect houdbaar. De bouwmeesters combineerden daarbij lokale voorbeelden zoals het Gentse Gravensteen met – zoals we verder zullen zien – inspiratie uit Frankrijk. Vanaf deze periode tekenen zich ook enkele duidelijke functies af die het kasteel van Rupelmonde zal blijven vervullen tot haar vernietiging in de 17de eeuw.

Functies van het kasteel in de 13de-17de eeuw

De soldaten die het kasteel moesten bewaken zouden zich die 3de augustus 1564 nog lang herinneren. De dag was nochtans rustig begonnen. Het leeuwendeel van het garnizoen was naar de herbergen in het stadje afgezakt, twee nietsvermoedende wachters slenterden over de weergangen onder het vroege ochtendzonnetje. Ze sloegen weinig acht op de gevangene Jan Hendrickx, een priester die zich tot het calvinisme had bekeerd. Hij was gearresteerd te Waasmunster omdat hij een Mariabeeldje uit de nis van een herberg had genomen en stukgesmeten. Toen de baljuw van Waas hem daarop had vastgezet, probeerde hij zich de keel over te snijden. De baljuw had hem daarom in veilige bewaring overgebracht naar Rupelmonde, waar hem na verloop van tijd wegens goed gedrag enige bewegingsvrijheid in het kasteel was toegestaan. Hendrickx maakte echter gebruik van de verworven privileges om brieven te schrijven naar zijn medestanders waarin hij hen om bijstand verzocht. Hij vond een bondgenoot in protonotaris Dycke en twee anderen die op het kasteel verbleven. De protonotaris zond één wachter naar het marktplein om wijn te halen. De andere liet hij bij zich roepen in zijn kamer om de haard aan te maken. Jan Hendrickx hield zich op aan de trap, overmeesterde de soldaat Tenyn met drie messteken in de borst en één in de rug. Het viertal maakte zich meester van de burcht en stak de poort in brand om een tegenaanval van buitenaf te verhinderen. Koninklijke soldaten snelden toe uit het stadje, maar werden op afstand gehouden met stokken en wapens uit het arsenaal van de burcht. De belegerden sloegen de beelden van de grafelijke kapel stuk en trachtten brand te stichten in de archiefkamer en de kelder onder de zaal, maar konden tijdig overmeesterd worden. Jan Hendrickx werd na een proces voor de baljuw en schepenen van het Land van Waas aan een paal gezet te Rupelmonde, zijn rechterhand werd afgehakt en hij vond uiteindelijk de dood op de brandstapel samen met acht andere ketters.⁵⁷

Het geval Jan Hendrickx, beschreven in het *register crimineel* van het kasteel van Rupelmonde, toont aan dat verschillende van de middeleeuwse functies in de 16de eeuw nog steeds in zwang waren. Het zaalgebouw, waar de graaf in de 14de eeuw zijn lokale leenmannen liet convoqueren, stond er nog. Ook de privékapel waar hij de mis kon bijwonen was nog aanwezig. Maar de burcht van Rupelmonde was meer dan een doorsnee grafelijk bestuurscentrum. Het evolueerde tot garnizoenshoofdsplaats, een centraal archiefdepot voor de grafelijke oorkonden, een artilleriearsenaal en een vorstelijke gevangenis voor criminelen en onruststokers uit het Land van Waas en ver daarbuiten.

Een aantal van deze functies ging terug op de 12de-eeuwse motteburcht en was geconcentreerd rond drie polen: de representatieve gebouwen (*aula*), de grafelijke vertrekken (*camera*) en de privékapel (*capella*). Maar rond 1330-1335 ondergingen Rupelmonde en haar kasteel een ware transformatie. In 1330 bekrachtigde de Vlaamse graaf de stedelijke vrijheden van Rupelmonde. Een jaar later liet hij kastelein Jacob van der Hasselt een inventaris opstellen van de munitie en voorraden op het kasteel. In 1334 stichtte hij er een slotkapel en een jaar later benoemde hij met Zeger de Smet voor het eerst een baljuw voor het Land van Waas die zijn eigen rekening maakte, onafhankelijk van de baljuw van Gent. In diezelfde jaren 1330-1336 voerde kanselier Willem van Auxonne een modernisering door van de grafelijke administratie, waaraan ook het kasteel van Rupelmonde niet zou ontsnappen. Op 14 november 1336 werd een groot deel van de grafelijke archivalia vanuit Brugge naar Rupelmonde verhuisd en ondergebracht op het kasteel. Verschillende betalingen voor dezelfde periode verwijzen naar belangrijke werken aan het kasteel en de dijken.

Een vorstelijke residentie (*aula*, *camera* et *capella*)

Margaretha van Constantinopel vatte haar burcht in eerste instantie op als vorstelijke residentie. Het was niet enkel een bestuurlijk centrum voor het Land van Waas en militair steunpunt langs haar westelijke grens, maar moest haar en haar familieleden ook een veilig onderkomen bieden op doorreis door hun territoria. Dat bleef ook het geval voor haar kinderen. Nadat de moegetergde, zeventigjarige graaf-op-rust Gwijde van Dampierre op 3 november 1299 zijn macht over het graafschap Vlaanderen had overgedragen op zijn zoon Robrecht van Bethune, trok hij zich terug in de grafelijke burcht van Rupelmonde:

*“In het jaar onzes heren 1299 (...) liet de oude en verzwakte graaf Gwijde, niet meer in staat tot werken, het bestuur over het land van Vlaanderen over aan zijn eerstgeborene Robrecht; hij zelf trok zich terug in het kasteel en de residentie van Rupelmonde.”*⁵⁸

Na de dood van zijn moeder, gravin Margaretha, twee decennia voordien, was graaf Gwijde van Dampierre frontaal in botsing gekomen met zijn Franse leenheer. Die onttrok een aanzienlijk deel van het Vlaanderen aan de grafelijke controle en installeerde er eigen, Franse troepen. Internationaal stond de bejaarde graaf geïsoleerd doordat zijn voormalige bondgenoten hem in de steek lieten: koning Edward I van Engeland had een wapenstilstand aanvaard met de Franse kroon en zowel Rooms Koning Adolf van Nassau als paus Bonifatius VIII hadden zich in meer of minder expliciete bewoordingen uitgesproken ten voordele van de Franse koning Filips de Schone, die over aanzienlijk meer diplomatieke en financiële slagkracht beschikte.

Gwijde van Dampierre brengt leenhulde aan zijn leenheer, de Franse koning Filips de Schone.

Maar waarom koos Gwijde voor het kasteel van Rupelmonde? Ten eerste zorgde de tol van Rupelmonde voor een relatief stabiele bron van inkomsten voor de gepensioneerde graaf. Twee eeuwen later ontving ook gravin-weduwe Margaretha van York een weduwgoed te Rupelmonde. Daarnaast speelde ongetwijfeld een emotionele factor. Gwijdes moeder Margaretha van Constantinopel had de burcht van Rupelmonde haar toenmalige uitzicht gegeven en had ze verdedigd tegen zijn halfbroers van de Avennes-clan. Bovendien evolueerde de burcht meer en meer tot bestuurlijk centrum van het Land van Waas. Zijn moeder had betoogd dat dit geen Frans leen was maar deel was van Rijks-Vlaanderen en dus afhing van het Duitse keizerrijk. Met andere woorden: als het zover kwam dat de Franse koning het graafschap Vlaanderen officieel annexeerde en bij het kroondomein voegde, kon Gwijde proberen volhouden dat de koning geen zeggenschap had over zijn kasteel van Rupelmonde. Gwijde overleed in 1305, maar ook onder zijn opvolgers bleef het residentiële aspect van het kasteel intact. De Gentse magistraat bracht op 11 en 12 januari 1307 (n.s.) en op 18 april 1308 bepaalde onkosten in rekening die Gwijdes kleinzoon, Robrecht van Kassel, had gemaakt te Rupelmonde.⁵⁹ Aangezien het om eerder bescheiden uitgaven ging, respectievelijk 15 lb. en 11 lb. 14 s., waren dit vermoedelijk eerder verblijfskosten dan werken aan het kasteel. En nog in september 1321 bracht Lodewijk I van Nevers een bezoek aan het kasteel in het gezelschap van niemand minder dan de Franse koning.

De latere graven van Vlaanderen en hertogen van Bourgondië verbleven slechts sporadisch op het kasteel, zoals blijkt uit de inrichting van de zaal en aanpalende slaapvertrekken: her en der verspreid stonden vier tafels op schragen, één voetbank en zes zitbanken, een dressoir, vijf schrijnen, een koffer,... alsook zeven bedden. De rest van het interieur (tapijten, kisten, koffers, banken, kussens,...) volgde de graaf op zijn tocht langs zijn verblijfplaatsen. Filips de Stoute bezocht het kasteel drie maal, in mei 1374 voor een middagmaal op weg van Antwerpen naar Gent, in maart 1398 voor een blitzbezoek vanuit Antwerpen en eind december 1389 voor een eenmalige overnachting.⁶⁰ Dit hoeft niet te verbazen, aangezien zowel Filips de Stoute als zijn zoon Jan Zonder Vrees liever in en rond Parijs vertoefden om de strijd om de controle over de Franse kroon van nabij te volgen. Van zijn kleinzoon Filips de Goede is geweten dat hij er verbleef in de dagen voorafgaand aan en volgend op de Slag bij Rupelmonde (16 juni 1452). Maar nog meer dan zijn voorgangers gaf die de voorkeur aan zijn residenties in Gent, Brugge en vooral Brussel, grootsteden die zijn omvangrijke hofhouding het nodige aanbod aan luxeproducten konden verschaffen. Bij latere renovaties in opdracht van gravin-weduwe Margaretha van York werden vooral representatieve elementen (daken van torens en weergangen) en constructies die inkomsten genereerden (tolhuis) aangepakt. Er zijn geen aanwijzingen dat ze het kasteel ook echt als residentie gebruikte, zeker met het comfort van haar residentie in Mechelen op amper 20 km. De laatste vorst die het kasteel van Rupelmonde met zekerheid bezocht was Keizer Karel, die er een diner nuttigde op 9 september 1549.⁶¹

Dit betekent niet dat de residentiële aspecten wegwijnden. In de 14de, 15de en zelfs 16de-eeuwse bronnen is behalve de *'s Graven Camere* en *mijns heeren waerderebbe* (zeg maar de dressing van de graaf) sprake van een bakkerij, brouwplaats, voorraadkelders, paardenstallen en een grafelijke bidkapel. Die duidt te Rupelmonde pas op als de burcht zelf minstens anderhalve eeuw oud is: op 12 oktober 1334 stichtte graaf Lodewijk van Nevers een kapel op het kasteel, gewijd aan Sint-Maarten (patroonheilige van onder meer soldaten en ruiters) en Sint-Christoffel (patroonheilige van de reizigers).⁶² Hieruit opmaken dat voordien in geen enkele vorm van spirituele bediening werd voorzien lijkt voorbarig, zeker voor de periode dat de Vlaamse graven(zonen) zelf periodiek te Rupelmonde verbleven. Waarschijnlijk was de grafelijke aanwezigheid aanvankelijk nauwer verweven met de parochiekerk van Rupelmonde. Dat blijkt althans uit een oorkonde van 1172 waarin sprake is van een eerdere grafelijke schenking aan de kerk van Rupelmonde. Ook in de jaren daarna werden verschillende grafelijke oorkonden bezegeld in de kerk van Rupelmonde en in de 17de eeuw droegen verschillende glasramen nog steeds de wapens van hertog Filips de Goede.⁶³

Over de kapelaans is weinig geweten. De eerste die werd aangesteld en benoemd door de bisschop van Doornik was Testard van de Woestijne. Hij legde zijn ambt neer kort voor Pasen 1364 en werd vervangen door Toussains Poirier.⁶⁴ De bekendste burchtkapelaan was *messire* Hendrik Moenins, een tot priester gewijde leenman van de graaf. Tussen 1369 en 1395 trad hij op als kapelaan van kastelein Filips van der Couderborch en in tussentijd fungeerde hij tevens als grafelijk bouwopzichter.⁶⁵ Hij was vermoedelijk afkomstig uit Rupelmonde (hij verbleef er soms in de woning van zijn moeder). Zijn jaarinkomen bestond uit een lijfrente van 48 lb. op de tol van Rupelmonde. Een tiental jaar later was van hem geen sprake meer, maar ontving Jean de Slutere, priester van Rupelmonde, een jaarpensioen vanuit de grafelijke schatkist, mogelijk om ook de bewoners van het kasteel te bedienen.⁶⁶ Toen de Gentse bisschop Antoon Triest in de 17de eeuw Rupelmonde bezocht was van een kapelaan allang geen sprake meer en ook de parochiepriester zag zich weinig geroepen om de eredienst op de burcht te verzorgen.

De stichting van de burchtkapel kaderde in een hele reeks gunstmaatregelen vanwege graaf Lodewijk van Nevers aan zijn heerlijkheid Rupelmonde. Wou hij de parochie meer loskoppelen van het beheer van de burcht? In elk geval moet men zich van de burchtkapel niet te veel voorstellen: het ging nooit om een apart gebouw, maar om een ruimte in één van de vierkante torens van het kasteel. De kapelfunctie bleef dus steeds ondergeschikt aan het militaire aspect. In de loop van de 17de raakte de castrale kapel geleidelijk in verval, parallel aan de gestage teloorgang van andere belangrijke bestuurlijke functies van de burcht (zie verder).

Het kasteel als centrum van het grafelijke domein (aula)

In de domaniale, agrarische samenleving van het ancien régime was elk kasteel tegelijk de kern van een heerlijkheid, een domein dat behalve uit een territorium (landerijen, weiland, waterlopen en woeste gronden) bestond uit allerlei voorrechten die daaraan verbonden waren. Zo mocht de heer recht spreken en daarbij eventueel – afhankelijk van de aard van de heerlijkheid – beschikken over leven en dood. Hij kon boetes innen, een aandeel opstrijken bij erfenissen, molenrechten, tolinkomsten en andere domaniale inkomsten verpachten, enzovoort. De eigenaar van een (hogere) heerlijkheid mocht zich bovendien automatisch tot de adelstand rekenen. Het Gravenkasteel was verbonden aan de heerlijkheid Rupelmonde en vormde op een hoger niveau één van de bestuurlijke centra voor het Land van Waas. Om die bestuurlijke taken te vervullen, beschikte de heer over een grote zaal (*aula*), waar hij zowel zijn eigen leenmannen als gezanten van buiten zijn jurisdictie kon ontvangen met de nodige luister en plichtplegingen. De heer – of zijn vertegenwoordiger – kon er recht spreken of het dagelijkse domeinbeheer bespreken en genodigden konden bij gelegenheid aanschuiven voor feestmaaltijden.

Maar wat moeten we verstaan onder het domein van Rupelmonde? De samenstelling van een heerlijkheid en haar bijhorende rechten kon immers sterk verschillen. De bijhorende inkomsten dienden in belangrijke mate voor het onderhoud van de burcht en haar bewoners. In de oudere, meer centrale delen van het graafschap waren de grafelijke inningscentra voor graan (*spicaria*) nauw verbonden aan de aanwezigheid van een grafelijke burcht (*castrum*), zoals blijkt uit de oudste grafelijke rekening of *Gros Brief*. Het werkingsgebied van deze spijkers viel in die gebieden (Kortrijk, Brugge, Gent, Ieper,...) dan ook vaak samen met de kasselrij. Elders was het inningskantoor gelinkt aan de heerlijkheid waarbinnen ze zich bevond. Dit was bijvoorbeeld het geval in Rupelmonde, maar ook in Aalst, Deinze, Drongen, Lens, Lillers en Hesdin. Maar Rupelmonde had ook een nauwe band met de kasselrij van het Land van Waas. Eind 12de eeuw was de spijker van Rupelmonde het op vier na grootste inningscentrum voor haver, met ongeveer 38.000 liter per jaar goed voor 5,8% van de totaalopbrengst van de grafelijke inningskantoren.⁶⁷ Haver was in de middeleeuwen de belangrijkste graansoort, zowel voor menselijke en dierlijke consumptie als voor het brouwen van bier. Tarwe, het tweede belangrijkste graan in de *Gros Brief*, komt helemaal niet voor in het *spicarium* van Rupelmonde. Ook de inkomsten uit andere Wase heerlijkheden en hun rechten werden geïnd te Rupelmonde. Kleinere inningscentra voor haver, afhangelende van dat van Rupelmonde, bevonden zich in Melsele, Vrasene, Beveren en Elversele.⁶⁸ In 1642 waren de opbrengsten vooral afkomstig van de landerijen binnen de *portus* Rupelmonde en de Wase parochies van Bazel, Elversele,

→ De watermolen
van Rupelmonde.

Tielrode, Haasdonk, Waasmunster, Vrasene, Sint-Gillis en Melsele.⁶⁹ De graanspijker zelf lag toen aan de Steenstraat (de huidige Kasteelstraat), tussen het kasteel zelf en de parochiekerk van Rupelmonde. De inning werd verpacht aan de meestbiedende, tussen 1351 en 1427 verschillende leden van de Brugse patriciërsfamilie van Aatrijke. De opbrengst lag met 156 lb. (1376) en 127 lb. (1403) aanzienlijk lager dan de verpachting van de tol van Rupelmonde, die het tienvoud daarvan ruim oversteeg.⁷⁰

DE MOLENS VAN RUPELMONDE

Naast de cijnsopbrengsten genoot de Vlaamse graaf als heer van Rupelmonde tal van andere heerlijke rechten, zoals de inkomsten uit molenrechten waarvan reeds sprake is in de *Gros Brief* van 1187. Het eerste octrooi van de huidige getijdenmolen dateert van 1517.⁷¹ Daarvoor, in de 14de en 15de eeuw, was enkel sprake van twee windmolens. Maar grafelijke oorkonden en Gentse rekeningen uit de tweede helft van de 14de eeuw vernoemen wel het Molenbroek, implicerend dat hier ooit een (water)molen stond bij een overstroombaar stuk land. Het simultaan voorkomen van water- én windmolens was niet uitzonderlijk, zoals blijkt uit een oud renteboek van Oudenaarde van rond 1275. Zeker is wel dat rond 1410 enkel nog sprake is van twee windmolens te Rupelmonde, één in handen van de graaf en één van Filips van Steelant, die in 1428 door de vorst werd overgekocht. Eén molen maalde koren, de andere perste olie. De oliemolen werd nog vermeld in 1472, maar bracht toen niets meer op. De korenmolen was platgebrand tegen 1484 door de troepen van Maximiliaan van Oostenrijk.⁷² In 1517 werden drie nieuwe watermolens (een tarwe-, rogge- en schorsmolen) ondergebracht in één gebouw onder octrooi van Karel V, die in gezamenlijk beheer met de stad Rupelmonde werden onderhouden tot het gebouw afbrandde in 1567. Daarna baatte enkel nog de vorst de heropgebouwde molen uit. Hij bleef in werking tot in de 20ste eeuw.

Een veel belangrijkere bron van inkomsten was de tol van Rupelmonde. In de 13de eeuw werd deze post aangeduid als *winage*, implicerend dat ze vooral als wijnbelasting was opgevat. Gentse schippers die via de Rupel hun lakens naar Brabant en de Landen van Overmaas voerden, laadden hun vaartuigen voor de terugweg immers vol met Duitse Rijnwijn. Maar uit de tarieven die gravin Margaretha van Constantinopel in mei 1271 vastlegde voor de tol van Rupelmonde blijkt dat ze een veel bredere waaier aan producten beoogde, zoals exotische vruchten (peper, vijgen, amandelen), rijst, metalen (ijzer, staal, tin, koper en lood), zuivel (boter, kaas), was en honing, uien, olie en andere vetstoffen, textiel (wol, laken) en leer, vis en zeevruchten (zalm, kabeljauw, pladijs en mosselen), dranken (wijn) en vlees (spek). Tarieven waren, behalve van de omvang van de lading, afhankelijk van de herkomst van het schip (uit de richting van Antwerpen, Gent of Brabant) en het scheepstype: koggen, schuiten, grotere *escarpoises*, *barges* of barken (kleine roeigalei met een verhoogd platform of kasteel op het achtersteven), *flotscip* of vlotschuiten, *gienner* en *dormscip*, al dan niet met roeiriemen, werden allen apart getaxeerd.

Bepaalde handelaars werden vrijgesteld van de tol van Rupelmonde. Zo moesten Wase schippers er niet aanmeren of tol betalen maar enkel “oorlof” roepen en kenbaar maken welk ‘onvrij goet’ (niet van tolheffing vrijgestelde lading) ze mee-

→ Margaretha van Constantinopel legt de tarieven vast van de tol van Rupelmonde.

voerden. Het verschuldigde bedrag werd genoteerd door de tollenaar en vereffend door de schippers op hun terugweg.⁷³ De tol werd geïnd door een ontvanger of tollenaar die zijn kantoor had in een kamertje in of aanleunend tegen het kasteel. Hij kon beschikken over enkele vaartuigen die lagen aangemeerd aan een nabijgelegen aanlegsteiger. Aan de overkant van de Schelde, aan de monding van de Rupel, stond een tweede tolhuis "in 't Wiel".

Aanvankelijk werd de tolinning om praktische redenen uitgeoefend door de kastelein. In de tweede helft van de 14de eeuw werd het ambt van tollenaar – net als het baljuwschap – verpacht voor een termijn van drie jaar. De oudst bewaarde pachtrekening van 1369-1370 – die trouwens van begin december tot begin januari geen ontvangsten kon optekenen omdat de Schelde was dichtgevroren – bracht een bruto-ontvangst op van 1968 lb. 8 s. De pachtsom liep in dezelfde periode gestaag op: van 1100 lb. in 1363 tot een recordbedrag van 1950 lb. in 1378-1379.⁷⁴ Via de verpachting wou de graaf zich verzekeren van een stabiele opbrengst. De pachter-tollenaar wou zijn investering verzilverd zien en trachtte daarom een zo hoog mogelijk rendement te realiseren. Daardoor zijn tal van getuigenissen bewaard van tollenaars die hun boekje te buiten gingen en handelaars onrechtmatig of buitenproportioneel belastten, in strijd met eerder vergunde vrijstellingen, of baljuws die beschuldigd werden van wederrechtelijke confiscaties. De inkomsten uit de tol van Rupelmonde werden ook aangewend voor het onderhoud van grafelijke bastaardkinderen en renten aan geestelijke stichtingen voor het zielenheil van de grafelijke familie.

Daarnaast valt een grote verwevenheid op met het Land van Waas, waarvan de parochie Rupelmonde geografisch gezien deel uitmaakte. Juridisch gesproken functioneerde de zogenaamde *Vrijheyte van Rupelmonde* onafhankelijk van de Keure van Waas. Rupelmonde was een *apanage*, een rechtstreeks van de vorst afhankende heerlijkheid. De inning van lasten in specimen in het Land van Waas gebeurde vermoedelijk eveneens te Rupelmonde. De belangrijkste waren de zogenaamde *Brieven van Waas*, die al werden vermeld in de *Gros Brief* en die eind 14de-begin 15de eeuw jaarlijks toch nog een kleine 900 lb. par. opbrachten.⁷⁵ Hieronder vallen de renten uit de verkoop van moergronden, naast bijvoorbeeld de afgekochte verplichting om zevenjaarlijks de grachten van het kasteel van Rupelmonde en het Molenbroek te ruimen. Ook de inning op de import van Hollands bier, dat in de late middeleeuwen van veel betere kwaliteit was dan het Vlaamse door het gebruik van hop (het zogenaamde *hoppenbier*), gebeurde vermoedelijk te Rupelmonde door de tollenaar. Hier was immers een bierstapel gevestigd, waardoor het verboden was om binnen de twee uur wandelafstand bier te brouwen.

Ten slotte valt ook de sterke juridische verwevenheid met het Land van Waas en de Schelde op. Uit rekeningen van de baljuw van Waas uit de 14de, 15de en 16de eeuw komen tal van arrestaties naar voor waarbij arrestanten voor 'zwaardere' vergrijpen zoals moord, majesteitsschennis, maar ook landloperij, naar het kasteel van Rupelmonde werden overgebracht voor verhoor. Ze werden er 'gehuist' op kosten van de baljuw en onder de verantwoordelijkheid van de kastelein. De vergaderingen van de voorschepenen, het bestuur van het Land van Waas, vonden doorgaans plaats in Sint-Niklaas, maar crisisvergaderingen werden ook gehouden te Rupelmonde. Zo riep Servaas van Steelant, die zich in 1583 meester maakte over het kasteel, er de hoofdschepenen en leenmannen van het Land van Waas samen voor crisisberaad (zie verder).

Het kasteel als centraal archiefdepot

Het kasteel deed tevens dienst als bewaarplaats voor de grafelijke archieven. Het archiefdepot (*tresorie*) was te situeren in het 13de-eeuwse zaalgebouw, boven de grote zaal. De eerste akten werden tussen 1242 en 1272 overgebracht van de grafelijke kanselarij in het Sint-Donaaskapitel te Brugge naar Rupelmonde, wat overeenkomt met de werkzaamheden die gravin Margaretha van Constantinopel er rond 1250 liet uitvoeren.⁷⁶

Rond 1330 begon de energieke kanselier Willem van Auxonne een proces van administratieve vereenvoudiging. In plaats van voortdurend alle originele oorkonden in koffers achter de rondreizende graaf aan te zeulen, schakelde de grafelijke kanselarij meer en meer over op oorkondenregisters. Zo kon een deel “dood” archief worden overgebracht naar het depot te Rupelmonde, dat van Auxonne verder liet uitbreiden. Op 14 november 1336 werd een tweede lading grafelijke archivalia van tussen het midden van de 13de eeuw en 1336 uit Brugge overgebracht naar Rupelmonde, in aanwezigheid van de graaf in hoogsteigen persoon.⁷⁷

Vanaf de Bourgondische periode werd de rol van Rupelmonde als centraal archief geleidelijk afgebouwd ten voordele van Rijsel, waar de grafelijke rekenkamer was gevestigd. In 1385 liet Filips de Stoute, in de nasleep van de Gentse Oorlog, al een groot aantal originele stukken naar Rijsel transporteren. Maar zelfs in de jaren 1540 bood het kasteel nog steeds onderdak aan een waardevolle oorkondeschat, aangezien rekwestmeester Adolf van Pamele de sleutels van de twee buitenste deuren van de schatkamer vernieuwde. Het doek viel over het archiefdepot naar aanleiding van de godsdiensttroebelen van de tweede helft van de 16de eeuw. In 1578 beval de door calvinisten gedomineerde Gentse schepensbank kapitein Passchier van Royen om de tresorie naar de Arteveldestad over te brengen. Officieel wou men de oorkondeschat behoeden voor aanslagen, maar waarschijnlijker nog wou het stadsbestuur beschikken over het omvangrijke geheugen van het graafschap in het kader van de anti-Spaanse propaganda. De stad was immers in de voorgaande eeuw tal van oude voorrechten kwijtgeraakt en een belangrijk aspect van de Gentse politiek richtte zich op het herwinnen van haar oude geprivilegieerde glorie. De overdracht naar Gent liet echter nog even op zich wachten. Verschillende Wase gemeenten beklagden zich immers bij de Staten van Vlaanderen dat hun voormalige schepenen die naar Antwerpen waren gevlucht, een aanzienlijk deel van de oorkondeschat hadden meegenomen. Tegen juni 1581 lijkt het grootste deel van de oorkonden in Gent te zijn ondergebracht. Na de inname van Gent door de troepen van Alexander Farnese (17 september 1584) liet koning Filips II het kasteel van Rupelmonde voor wat het was en besloot dat de bewaring van de oorkondeschat veiliger was in een apart gebouw van het herop te richten Spaans Kasteel van de stad. De archieven lagen nog een tijdlang opgeslagen in een kamertje boven de kapittelzaal van de Sint-Baafskathedraal en in het belfort. Pas op 22 maart 1594 werden ze ondergebracht in een voorlopige

ruimte op het Nieuw Kasteel, die al vlug ontoereikend bleek. Om onbekende redenen werden ze niet in het belfort opgeslagen – zoals door Filips II was opgedragen – maar op het stadhuis. Pas in 1600 kreeg het grafelijke archief van Rupelmonde een vast verblijf in het Nieuw Kasteel.⁷⁸ Na een kort verblijf in Rijsel tijdens de Franse bezetting, kreeg de oorkondeschat een definitief onderkomen in de fiscale kamer van de Raad van Vlaanderen in het Gravensteen (1716) en later – nadat het Gravensteen was verkocht – in het voormalige klooster van de afgeschafte jezuïetenorde (1778) en het prefectuurhotel (1806) te Gent. Van daaruit zouden ze na het ontstaan van België hun weg vinden naar het algemeen rijksarchief.

Het kasteel als ‘heerlijke’ gevangenis

De bezitter van een heerlijkheid oefende ook juridische rechten uit over haar inwoners. Dit kon gaan van de bestraffing van kleinere vergrijpen (lage justitie) tot de doodstraf (hoge justitie). De heer stelde een baljuw aan die de naleving van de wetten controleerde en overtreders in vervolging stelde. Ten laatste in het eerste kwart van de 14de eeuw evolueerde de burcht van Rupelmonde meer en meer tot staatsgevangenis. Opsluiting mag daarbij niet worden opgevat in de huidige zin, namelijk als gevangenisstraf om misdadigers tot inkeer te brengen, maar diende uitsluitend voor tijdelijke bewaring, in afwachting van een proces of eigenlijke strafuitvoering.

Strafvordering en –uitvoering vielen in Rupelmonde onder de bevoegdheden van de grafelijke baljuw. Hij kon daarbij van de faciliteiten van het slot gebruik maken, maar ook de (hoog)baljuw van het Land van Waas sloot zijn arrestanten op in het grafelijke slot. Een bijna vaste uitgavenpost in de Rupelmondse baljuwrekeningen uit de 15de en 16de eeuw waren de *despens de bouche* of de *prison*, onkostenvergoedingen aan de kastelein voor gevangenen die hij op het kasteel liet onderbrengen.

Gevangenen werden ten laatste vanaf het begin van de 14de eeuw ondergebracht op het slot, al is niet geweten waar precies.⁷⁹ In 1414 worden twee *vanghenesse* bij naam genoemd: de *Ingellant*, die naast de waterpoort lag, en de *Florencien*. Op het einde van de 15de eeuw was een ruimte boven de poort uitgerust met 11 paar verschillende ijzers, kettingen en een *schaerboeye* waarin iemands lichaam volledig kon worden vastgeklemd. Dat de cellen berucht waren, mag wel blijken: in december 1316 ondertekende Floris Bertout, heer van Mechelen, een akte waarmee hij beloofde noch op de Vlaamse graaf, noch op kastelein Zeger van Belle of zijn volgelingen wraakacties te ondernemen voor zijn arrestatie en opsluiting in het kasteel van Rupelmonde.⁸⁰ Impliciet kunnen we uit het document opmaken dat dit wel van de man kon worden verwacht door de behandeling waaraan hij was onderworpen en dat de grafelijke administratie terecht voor represailles vreesde. Pas aan het begin van de 16de eeuw is er sprake van een aparte *chambre*

de la torture (mogelijk in één van de torens) waar een pijnbank (*lung bancq pour jehenner*) met ijzeren kettingen stond, een toestel om ondervraagden door uitreiking en ontwrichting van de ledematen tot bekentenissen te dwingen.⁸¹

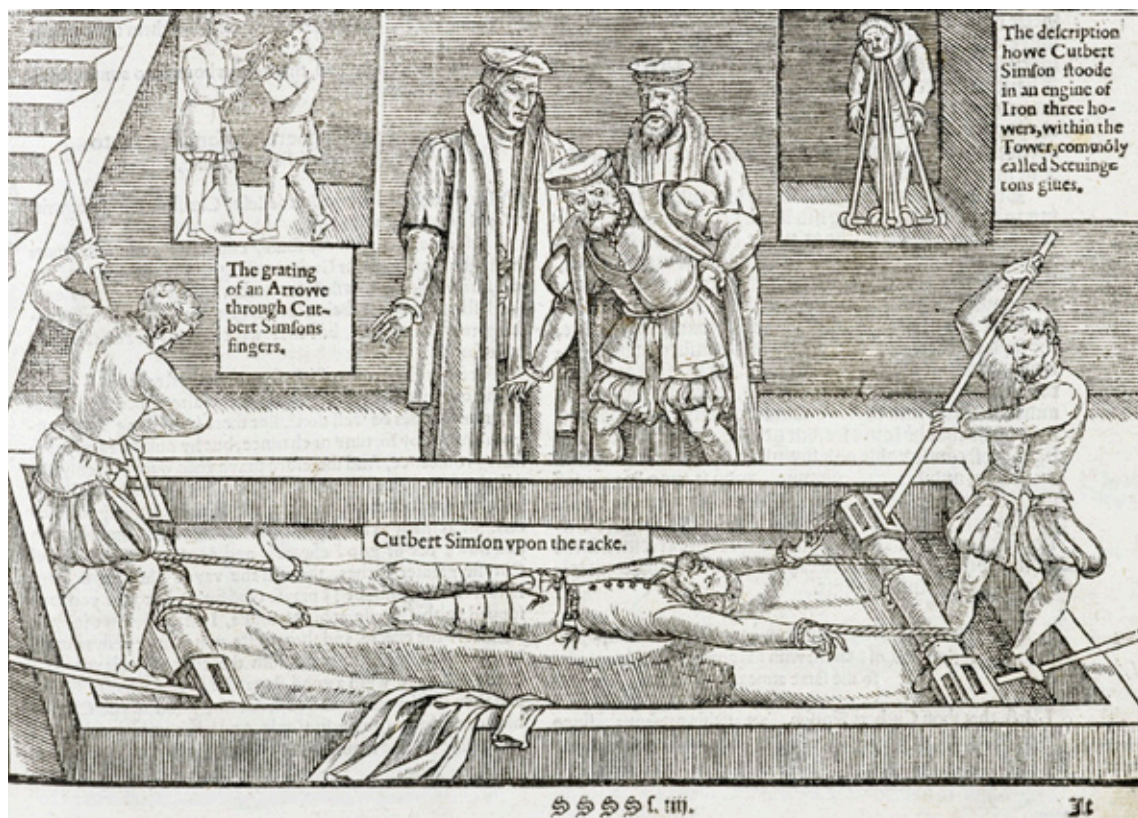
In 1330 ontwierp kanselier Willem van Auxonne voor zover bekend het oudste huishoudelijk reglement voor de grafelijke gevangenissen in de kastelen van Rupelmonde en Liedekerke. De celbewoners draaiden zelf op voor de gemaakte verblijfskosten. Maar om afpersingspraktijken vanwege de kasteleins te vermijden, werden maximumfacturen ingevoerd: rijkere gevangenen die wijn wensten moesten maximaal 3 s. per dag neertellen, voor zij die het hielden bij bier werd dit beperkt tot 2 s. daags. Wie slechts tijdelijk in voorarrest zat, betaalde 1/6 daarvan, zo'n 4 d. per dag. Ook werd voor elke gevangene een entreegeld van 30 d. geëist en legde men een maximumaantal gedetineerden op. Het interne reglement werd herzien onder Filips de Stoute. Hij bouwde het kasteel van Rupelmonde samen met dat van Rijsel – in het kader van zijn grote militaire reorganisatie van het

Mogelijk werden ook in Rupelmonde gevangenen vooral ondergebracht in de onderste ruimten van één van de zes halfronde torens.

graafschap – uit tot de twee hoofdgevangenissen van het graafschap. In mei 1401 paste hij de tarieven aan de laatste munthervormingen aan. Gevangenen die de gevraagde 6 s. par. per dag niet konden ophoesten betaalden nu een minimumbedrag van 3 s. 6 d., goed voor een dagelijkse portie brood, soep en bier. De rest betaalde 6 s. par. per dag, maar kreeg daar bovenop kaarsen en vlees. Degenen die wijn of een ruimer onderkomen wensten, konden daarvoor maximaal 8 s. par. per dag worden aangerekend, om te vermijden dat sommige kasteleins zich exorbitante extraatjes lieten toestoppen in ruil voor een betere behandeling. Het geval van de priester Jan Hendrickx (zie boven) bewijst dat sommige gevangenen relatief veel bewegingsvrijheid genoten, met alle veiligheidsrisico's van dien.

De kerkers van het slot genoten zowel lokaal als internationaal een infame reputatie. De burcht domineerde één van de belangrijkste verkeersassen, maar was ver genoeg verwijderd van de licht ontvlambare stedelijke gemeenschappen. Haar eigenaars koesterden daarom een bijzondere voorliefde voor het slot als verblijf voor individuen die ze als staatsgevaarlijk beschouwden, voor politiek gevoelige aanhoudingen en zelfs voor afrekeningen aan de top van de feodale

hiërarchie. De oudste, maar ook één van de meest ophefmakende vermeldingen in deze context was de opsluiting van Lodewijk I van Nevers. Als oudste nog levende zoon was hij de gedoodverfde opvolger van de veelgeplaagde graaf Robrecht van Bethune. Maar de graaf had nog een tweede zoon, Robrecht van Kassel, die een apanage was toegewezen om een broederstrijd over de opvolging te vermijden. Hij hield de Westhoek (met als centrum Kassel), de steden Nieuwpoort en Deinze, de heerlijkheden Schelderode en Scheldewindeke en het land van Bornem in Rijks-Vlaanderen, onder een statuut van verregaande autonomie in leen van de Vlaamse graaf. Toen Lodewijk die laatste heerlijkheid bezocht in 1320, liet Robrecht van Kassel hem aangehouden en naar het kasteel van Rupelmonde overbrengen. Hij zou wrok koesteren tegen zijn vader en van plan zijn een staatsgreep te plegen. Gentse schepenen en hoofdmannen verhoorden hem om na te gaan of de geruchten klopten.⁸² Volgens latere bronnen overtuigde Robrecht junior zijn hoogbejaarde vader dat zijn oudere broer een moordcomplot tegen hem beraamde en zou hij het zegel van zijn vader hebben misbruikt om de terechtstelling van zijn broer te bevelen. Volgens de kroniekschrijvers kon dat slechts worden belet door de koelbloedigheid van kastelein Jean de Verrières.⁸³ Dit lijkt te kloppen: Eind september, begin oktober 1322 vond te Brugge een vergadering plaats tussen de vertegenwoordigers van de belangrijkste steden *omme raed tebbene uppe tversouk dat mijn here* [= de voormalige graaf Robrecht van Bethune] *Jean de Verrières verzocht adde over Lodewike, grave van Vlaenderen.*⁸⁴ Waarschijnlijk weigerde Lodewijk zich neer te leggen bij de apanage van zijn jongere broer Robrecht, die met een jaarinkomst van 10.000 lb. een potentiële bedreiging betekende voor zijn eigen gezag, en wou hij met een staatsgreep tegen zijn hoogbejaarde vader zijn jongere broer de pas af snijden. Het was tevens één van de langste gevangenschappen op het kasteel. Pas in april 1322 mocht hij zijn verplicht verblijf verlaten, nadat hij zich had verzoend met de voorwaarden van zijn vader: hij moest het graafschap verlaten tot het overlijden van de graaf.

Lodewijk I van Nevers zou het graafschap niet meer terugzien. Hij stierf datzelfde jaar in ballingschap, enkele maanden voor ook zijn vader overleed. Lodewijks zoon Lodewijk II van Nevers (1322-1346), schatte de praktische inzetbaarheid van het detentiecentrum te Rupelmonde naar waarde. In de decennia die volgden zou het kasteel meermaals een rol spelen in de spanningen tussen het grafelijke gezag en de machtige Vlaamse steden. In juni 1337 liet de graaf de Gentse ridder Zeger van Kortrijk er opsluiten op verdenking van verraad tegenover de Franse koning, omdat hij een verwant van de Engelse koning Hendrik IV had ontvangen. Hij was heer van Drongen maar bovenal één van de leiders van het Gentse verzet tegen de graaf. Hij werd gearresteerd in Brugge en naar het kasteel van Rupelmonde overgebracht, waar hij werd onthoofd op 21 maart 1338.

Onder graaf Lodewijk van Male (1346-1384) normaliseerden de relaties met de steden aanvankelijk. Dat was ook nodig, want in het kasteel werd plaats geruimd voor het onderbrengen van krijgsgevangenen. In de politieke schaakspel tegenover

← Ook in het kasteel van Rupelmonde stond een pijnbank, zoals deze uit de Tower of London (naar J. Foxe, *Actes and Monuments...*, Londen, 1583).

Eind 1414 stelden de schepenen van Rupelmonde vast dat één van de gevangenen was ontsnapt door de muur van de gevangenis Ingellant aan de waterpoort.

Brabant bleef het kasteel van Rupelmonde, met haar onmiddellijke uitvalswegen naar Antwerpen, Mechelen, Leuven en Brussel, immers een waardevolle pion. Een korte oorlog met Brabant werd bezegeld met de overdracht van Antwerpen en Mechelen aan de graaf van Vlaanderen. Om de uitvoering van het akkoord te garanderen moest de Scheldestad eind februari 1358 (n.s.) een zeker aantal gijzelaars leveren die op het kasteel van Rupelmonde werden ondergebracht.

Ook de Bourgondische hertogen bleven er figuren opsluiten die ze aan de publieke aandacht wensten te onttrekken. In november 1432 werd Frank van Borsele er ondergebracht. Als graaf van Oostervant en heer van tal van Hollandse en Zeeuwse heerlijkheden (Sint-Maartensdijk, Scherpenisse, Zuilen, etc.) behoorde hij tot de top van de adel in Zeeland, waarvan hij sinds 1430 gouverneur was. In 1432 huwde hij zijn vorstin, Jacoba van Beieren, de nominale gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland. Sinds ze was verslagen door de Bourgondische hertog Filips de Goede in de Bourgondisch-Hollandse Oorlog en hem had erkend als haar wettelijke erfgenaam, behoorden haar graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland *de facto* tot de Bourgondische erflanden. Toen Filips de Goede in november 1432 lucht kreeg van hun geheime huwelijk, bekreep hem de vrees dat ze zich met deze strategische alliantie van de steun van haar leenmannen wou verzekeren en de statenbond opnieuw aan de Bourgondische hegemonie wou onttrekken. De hertog liet Frank van Borsele arresteren en opsluiten in het kasteel van Ru-

pelmonde tot Jacoba afzag van alle rechten op haar gewesten.⁸⁵ Volgens de 16de-eeuwse geschiedschrijver Ludovico Guicciardini wou de hertog van Borsele zelfs laten onthoofden en zou – opnieuw – de koelbloedigheid van de kastelein dit hebben verhinderd. Maar dit wordt niet bevestigd door andere bronnen. Wel vreesde de hertog een bevrijdingsactie vanuit Zeeland: hij liet twee nieuwe kanonnen op houten affuiten (*veuglaires*) en zes andere met houten omkasting (*coulevrines*) naar het kasteel overbrengen. Zo ver kwam het voorsnog niet. Nadat Jacoba zich in april 1433 met Filips verzoende en afstand deed van haar rechten op Holland en Zeeland, werd van Borsele vrijgelaten. Maar zijn voormalige status bereikte hij nooit meer. Toen Jacoba drie jaar later overleed aan tuberculose, leverde Frank niet langer een politiek gevaar op. Hij werd in 1444 door de hertog gerehabiliteerd en zelfs opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies.

In de loop van de 16de eeuw verschuift de focus van de burcht van politieke gevangenen naar arrestanten die beschuldigd worden van ketterij en *toverij* (hekserij). Nochtans is de achterliggende idee niet zo verschillend: door de sterke verwevenheid tussen Kerk en Staat en de nadruk op een gecentraliseerd gezag werden godslastering en ketterij in eerste instantie als een misdaad tegen de vorst beschouwd. De strafuitvoering viel dan ook onder de bevoegdheid van een wereldlijke rechtbank. Al in januari 1527, nog geen tien jaar na de eerste publicatie van Luthers 93 thesen tegen de wantoestanden binnen de katholieke Kerk, werd vanuit Holland een eerste van ketterij beschuldigde priester naar Rupelmonde gestuurd.⁸⁶ In 1544 werd Geeraard de Cremer (cartograaf Gerardus Mercator) in zijn geboortedorp Rupelmonde gearresteerd op verdenking van lutheranisme, in het kader van een grootscheepse razia tegen 43 vermeende ketters te Leuven. Vijf van hen kregen uiteindelijk de doodstraf, Mercator ontsnapte na een voorhechtenis van acht maand ternauwernood aan een vroegtijdig einde op voorspraak van enkele invloedrijke vrienden.

In 1538 werd Kathelyne Duerinx op beschuldiging van tovenarij 21 dagen lang vastgehouden en gefolterd op het kasteel van Rupelmonde. Haar verbranding gebeurde niet op het slot, maar op de markt van Sint-Niklaas als hoofdplaats van het Land van Waas. In 1571 werden twee mennonieten (een zijtak van de wederdopers) verbrand te Rupelmonde, vermoedelijk eveneens na een vooronderzoek op het kasteel. Jaquemie Willems uit Sint-Gillis-Waas verbleef in de kerkers van 28 oktober tot 4 december 1590, toen ze werd opgehangen of gewurgd na beschuldiging van waarzeggerij. Een andere waarzegster, Amele van Puymbroeck uit Sint-Niklaas, zat er vast van 14 november tot 1 december 1595. Zelfs geestelijken waren niet veilig voor vervolging. De lotgevallen van de ketterse priester Jan Hendricx alarmeerden zelfs de landvoogdes, die de Spaanse koning er over inlichtte.⁸⁷ Rond 1610 werden zeven uitgewezen nonnen uit Beaupré op het kasteel vastgehouden en gefolterd, waarna vier onschuldig werden bevonden en drie werden opgehangen wegens tovenarij.⁸⁸ En ook de hertog van Alva, die in de nasleep van de Beeldenstorm (1566) naar de Nederlanden was gezonden, schatte het kasteel van Rupelmonde naar waarde. In 1572 zond hij enkele Franse soldaten naar de burcht die bij Bergen krijgsgevangenen waren genomen. Om geen consternatie te werken bij de Franse koning, gaf hij de kapitein opdracht de arrestanten heimelijk in de Schelde te verdrinken.⁸⁹

Frank van Borselen in het kasteel van Rupelmonde (R. Vinkeles naar J. Buys, Frank van Borselen krijgt zijn doodsvonnis, 1787).

Tegen het midden van de 17de eeuw nam het belang van het slot als gevangenis stelselmatig af. De Gentse bisschop Triest maakte in zijn visitatieverslagen (1627, 1633, 1638) wel nog regelmatig melding van de aanwezigheid van gevangenen. Maar Sint-Niklaas was ondertussen meer gaan functioneren als bestuurlijk centrum van het Land van Waas. De baljuw en hoogschepenen van het Land van Waas bekloegen zich bij de vorst over de vele verplaatsingen die zij steeds moesten maken naar Rupelmonde. Bovendien was het kasteel door de oorlogssituatie (tegen de Franse koning Lodewijk XIV) bezet door een uitzonderlijk omvangrijk garnizoen, waren de cellen door de soldaten opengebroken en weigerde de kapitein nog beklagden te ontvangen.⁹⁰ Gevangenen werden daarom in 1648 tijdelijk ondergebracht op het Landhuis te Sint-Niklaas.⁹¹ De verkoop van het domein Rupelmonde in 1659 en de oprichting van een gloednieuwe gevangenis bij het leenhof van Sint-Niklaas vijf jaar later (de huidige Ciperskelder aan de Grote Markt), betekenden de definitieve teloorgang van het kasteel van Rupelmonde als staatsgevangenis.⁹²

Gerardus Mercator op latere leeftijd.

Het kasteel als militair bolwerk

Voor de bescherming van de burcht, de bewoners en de archieven beschikte de burchtvoogd over een garnizoen. In vreedetijd telde dit slechts enkele soldaten die het kasteel bewaakten, maar in tijden van oorlog kon het uitgroeien tot een omvangrijke bezetting van enkele tientallen tot honderden manschappen. Bovendien werd een belangrijk deel van het grafelijke militaire arsenaal ondergebracht binnen de kasteelmuren.

SAMENSTELLING

De eerste garnizoensrekeningen die vanaf het einde van de 14de eeuw opduiken, tonen een vrij heterogene samenstelling.⁹³ Het garnizoen bestond uit enkele volledig uitgeruste ruiters (*gens d'armes*), waarvan sommige van adel waren en de titel van ridder (*chevalier*) of schildknaap (*écuier*) droegen. De meerderheid had echter het statuut van page (*varlet*), jongemannen die onder de hoede van een andere ridder werden getraind in het militaire bedrijf. Samen brachten ze bijna het dubbele aan militaire gezellen (*compaignons*) met zich mee, een term voor zowat alle niet-adellijke militairen. Ook een eenheid Brabantse kruisboogschutters werd tot de gezellen gerekend.

Een deel van de bezetting van het kasteel bestond uit de eigen achterban van de burchtvoogd, die zelf doorgaans afkomstig was uit de hogere Vlaamse adel of het Gentse patriciaat. Meestal was hij een grafelijk leenman, die in staat moest zijn een privélegertje te mobiliseren als de graaf hem daarom vroeg. In 1379 bestond het persoonlijke *hôtel* of de huishouding van kastelein Filips van der Couderborch uit een brouwer en een bakker, elk bijgestaan door een gezelschap, drie keukenhulpjes, twee meiden en een bewaker. Later werden hier nog een visser en een veehouder aan toegevoegd.

Daarnaast mobiliseerde de kastelein zijn familiale achterban: Filips van der Couderborch liet behalve zijn bastaardzoon Jehan ook zijn neef Simon (ontvanger te Mechelen) en een zekere Boudewijn van der Couderborch opdraven, die elk hun eigen schildknapen meebrachten. Aan hen delegerde hij belangrijke militaire opdrachten: Boudewijn ondernam verschillende zendingen naar het grafelijke hoofdkwartier voor strategisch overleg, Simon had de leiding over een schuit (*barge*) met 20 soldeniers aan boord en beveiligde de doorvaart op de Durme monding te Tielrode, toen de Gentenaars in oktober-november 1380 de omgeving van Hamme en Grembergen onveilig maakten. Net als de kastelein zelf ontvingen ze geen soldij voor hun oorlogsdeelname. Het bekleden van een grafelijk ambt was immers een verantwoordelijkheid die door de hele clan werd gedragen. Daarnaast duiken nog een aantal namen op die familiaal verwant waren aan de Couderborchs, zoals Jehan, Peter en Diederik de Cokene, waarvan de twee laatsten zelfs overleden op het kasteel in september 1382, en Jehan en Godevert de Gapere.⁹⁴ Ook de passage van enkele Brabantse adellijke figuren valt op, zoals Gillis

van Marselaer Jan, de Luu van Hamme en een Jehan *dou Mourtier*. Ze waren allen leenhouders in Klein-Brabant, verwant aan mekaar en – wat de van Marselaers betreft – aan de familie van der Couderborch.⁹⁵

Ten derde zette de oorlog de hele feodale machine in werking: aan een handvol Wase lenen was immers een verplichte tweeweekse garnizoensdienst verbonden te Rupelmonde. Adellijke families uit de wijde omgeving – de Vilains (net als de kastelein afkomstig uit Temse), Mulaerts (Eksaarde), van Voorhouten (Kemzeke), enz. – passeerden de revue op het kasteel. Zij werden niet ingezet voor ordinaire wachtdienst, maar mochten deelnemen aan veldtochten tegen de weerspannige stad zelf, een uitgelezen kans om naam en faam te maken op het slagveld en na de oorlog hopelijk uitzicht te krijgen op grafelijke ambten of lenen. Boudewijn van der Couderborch nam de eer van de kasteleinsclan waar aan het hoofd van een contingent van 18 ruiters en 35 man voetvolk. Jehan van Houtem, als bastaardkleinzoon van Gwijde van Dampierre ook van Vlaanderen genoemd, bracht vier paarden mee, de Brabantse edelman Daneel van Immerseel twee, Jehan van den Moertere en Gillis van Marselaer 14 ruiters en 25 man voetvolk, *messire* Jehan *dou Sine* 28 ruiters en 8 man voetvolk, ridder Jehan Vilain en Filips Vilain samen 33 paarden en 46 man voetvolk. Alles samen kon de burcht dus met gemak 100 bereden ridders en 114 man voetvolk herbergen, bovenop het gewone garnizoen, zij het voor beperkte duur.

Verschillende garnizoensridders slaagden er na de opstand in vanuit hun garnizoensdienst verder te klimmen op de grafelijke administratieve ladder. Jehan Vilain, heer van Sint-Janssteen en voogd van Temse, werd tegen 1382 kapitein van Mechelen, een enclave van de Vlaamse graaf binnen het hertogdom Brabant. Ridder Filips Vilain (najaar 1379, zomer 1380 en maart-juni 1381) werd na de Opstand beloond met het baljuwschap van Gent. *Messire* Gillis de Schoutheete, heer van Zaamslag (in de Vier Ambachten) en erfachtig schout van Lokeren, werd geridderd als verdediger van Oudenaarde in 1379. Olivier de Jaghere stond tijdens de Gentse Opstand nog maar aan het begin van een lange carrière die minstens liep tot 1437. Rond 1415 was hij hoofdschepen van het Land van Waas en in de jaren 1410 en '20 trad hij als Gents poorter namens de graaf op bij de verkiezing van het Gentse stadsbestuur.⁹⁶ Ridder Filips de Jonghe was schout van Evergem, Wondelgem en Slijdinge en verbleef een vol jaar in het garnizoen van Rupelmonde, van juni 1382 tot juni 1383. Hij was eerder aanwezig bij de verdediging van Dendermonde (oktober 1379).⁹⁷ Ook de Bazelse leenman Jehan Radewaert, heer van Bordbuere en Gheelhauts, en Rupelmondenaar Jehan van der Heyden, pachter van de grafelijke tol, namen dienst voor de graaf.

Daarenboven mobiliseerde de kastelein als heer van Couderborch zijn eigen achtervazallen. Zo stamde Gillis van der Dict uit een familie die in Elversele een leen hadden van de heren van Couderborch en die al lang in hun dienst stonden.⁹⁸ De familie van Jehan Bertram pachtte in de 15de eeuw het hof te Coolhem (Bazel) van de heren van Couderborch. In de jaren voor de opstand was hij zelf tus-

senleenheer van enkele kleinere lenen te Bazel, die hij in leen hield van de graaf van Vlaanderen.⁹⁹ Jacob van der Haghe hield dan weer vermoedelijk het hof Ter Haghe te Bazel in leen van de heren van Couderborch.

Maar de garnizoensdienst hield ook risico's in. Jehan van der Spe(ell)t, heer van Vichte (tussen Oudenaarde en Kortrijk) en erfachtig maarschalk van Vlaanderen, werd baljuw van Oudenaarde van 9 januari tot 6 mei 1380. Hij kwam om in garnizoensdienst door gevechten tegen de Gentenaars op 6 juli 1382. Jehan van Hermelghem, die zowel leenman was van de graaf als van de heer van der Couderborch, overleed op 25 september 1382 op het kasteel aan de gevolgen van een epidemie. Bovendien was garnizoensdienst allesbehalve vrijblijvend, ook voor leenmannen van de kastelein. Zo werd Hendrik van Coolhem uit Bazel, *lequel fu homme du chastelein de Rupelmonde et le devoit servir sour ses frais tandis quant monseigneur de Flandres estoit de guerre, lequel il ne voeloyt point faire*, voor zijn weerspanningheid beroofd van al het haver en bruikbaar hout dat zich op zijn gronden bevond.¹⁰⁰

Een laatste onderdeel van het garnizoen bestond uit gespecialiseerde professionelen, die op speciaal bevel van de grafelijke administratie op het kasteel werden ondergebracht. De heren van Breda en Diest zonden kruisboogschutters en –meesters, springaalmeesters, meesterartilleristen en smeden naar kastelein Filips van der Couderborch.

Ten slotte noteerde kastelein Filips van der Couderborch een aantal onkosten van ridders en hun gevolg die niet deel uitmaakten van het garnizoen, maar die er een tijdlang verbleven als uitvalsbasis voor verdere expedities. Eind augustus, begin september 1380 werd een aanzienlijke legermacht uit het Brabantse op het kasteel samengebracht voor deelname aan een belegeringscampagne richting Gent. Een aantal onder hen waren Brabantse edellieden, telgen uit families die in 1356 trouw hadden gezworen aan Lodewijk van Male toen die zijn rechten op het hertogdom Brabant deed gelden: dit was zeker het geval voor Daneel van Immerseel, heer van Itegem (bij Heist-op-den-Berg) en de drie telgen van de familie van Duffel die hij met zich meebracht. Het kasteel van Rupelmonde was tevens een belangrijk verbindingspunt tussen het kasteel van Saeftinghe in het noorden en Dendermonde in het zuiden. Begin maart 1381 werd ridder Hector van Voorhoutte naar Rupelmonde gestuurd. Hij was heer van Voorhoutte, werd tijdens de opstand benoemd tot kastelein van Saeftinghe en gehuwd met Margaretha van Vlaanderen, een bastaarddochter van graaf Lodewijk van Male. Samen met ridders Raes van Gavere-Mulaert, Volmar Willay en Gillis de Schoutheete nam hij ook deel aan een poging om Oudenaarde te ontzetten. *Messire* Raes van Gavere-Mulaert, heer van Exaarde en leenhouder van Pontrave (Waasmunster), was tijdens de Opstand kapitein van Biervliet.¹⁰¹

Aan het begin van de opstand, in het najaar van 1379, voerde de kastelein van Rupelmonde het bevel over 92 personen (*gens d'armes* en *compaignons*). Na de

zomer van 1380, toen een deel van het garnizoen was uitgestuurd voor de belegering van Gent, was dit gedaald tot 69 personen en in de winter tot 40 man, om in de lente weer te stijgen tot 110 manschappen. Daarna zou het garnizoen enkel nog uitbreiden tot om en bij de 120 (juni 1381-juni 1382) en zelfs 205 van juni 1383 tot april 1384. Comparatief materiaal is schaars, aangezien de kronieken bol staan van de overdrijvingen en dus weinig betrouwbaar zijn. Hector van Voorhoutte voerde in het voorjaar van 1381 als kastelein van Saeftinghe het bevel over 52 eigen kruisboogschutters en een feodaal legertje van 27 ruiters die op hun beurt nog elf kruisboogschutters en achttien voetknechten (*compaignons*) meebrachten, een totaal van 108 manschappen.¹⁰² Na de opstand beschikte hij nog over 38 sergeanten en 15 kruisboogschutters. Geleidelijk aan zouden de garnizoenen echter geconcentreerd worden op de kastelen van Sluis, Kortrijk en Rijsel.¹⁰³ In Sluis betaalde de Franse koning in 1389 voor een garnizoen van 150 Franse soldaten, in 1397 waren dat er nog 115 (35 *gens d'armes*, 35 kruisboogschutters en 35 voetknechten, twee kapelaans, zes portiers en twee kanoniers). Het nieuw kasteel van Kortrijk telde onder Jean d'Estaires nog veertig soldeniers (tien ruiters, tien kruisboogschutters en twintig piekeniers) en dat van Rijsel 42 sergeanten en vier kruisboogschutters. In juli 1401 liet de hertog ook de garnizoenen van Sluis en Kortrijk reduceren tot respectievelijk tachtig en 26 permanente manschappen. Ter vergelijking: in 1420 ontving kapitein Jehan Blanckaert 300 francs op jaarbasis om zijn eigen onkosten en die van zijn garnizoen te dekken. Dat kwam overeen met 100 maandlonen van een gewone piekenier. Guillebert de Lannoy, kapitein van het kasteel van Sluis, kon jaarlijks aanspraak maken op maar liefst 5300 francs! Hij werd bijgestaan door een garnizoensmeester en een kastelein.¹⁰⁴ Toch illustreert het feit dat de kapitein een vaste jaartoelage ontving uit de centrale schatkist het wezenlijke belang van het kasteel voor het grafelijke oppergezag. Het beeld van een zwaar beveiligde burcht gaat niet meer op voor de latere eeuwen. Toen Rupelmonde eind 15de eeuw deel uitmaakte van het weduwgoed van Margaretha van York, treffen we er nog een portier en vier soldeniers aan.¹⁰⁵ Grote wijzigingen gebeurden hieraan niet meer in de loop van de 16de eeuw. In 1564 bewaakten slechts twee vaste schildwachten de gevangenen, terwijl andere "*gens de sa majesté*" in Rupelmonde zelf waren ondergebracht. Toen Servaas van Steelant in 1583 het kasteel veroverde, liet het garnizoen zich met een eenvoudige list overmeesteren. In de jaren 1630 werd de burcht nog bemand door een luitenant en vijf soldaten.¹⁰⁶

ONDERHOUD VAN HET GARNIZOEN

De garnizoenstroepen werden onder verschillende regimes ondergebracht op het kasteel, die in eerste instantie werd uitgedrukt in hun dieet. Enkel de krijgers van aanzien (*gens d'armes*) mochten aanschuiven voor de wijn (*assis au win*). Deze werd ingevoerd uit onder meer Frankrijk (Poitou), het Rijnland en Griekenland (zo was Brugge een draaischijf voor mediterrane wijn). De overige soldeniers

(*compaignons*) kregen bier te drinken (*assis a le chervoise*).

Het garnizoen werd betaald vanuit de vaste inkomsten van de kastelein. De meeste heren en ridders (*gens d'armes*) ontvingen geen soldij. Hun inzet voor het garnizoen werd aanzien als bijstandsverplichting voor het houden van een grafelijk leen. Een vijftal schildknapen ontving wel 8 s. per dag, omdat ze niet aan deze verplichting gebonden waren. Ook voor het onderhoud van de paarden werd 3 s. per dag gerekend. Voor de verblijfsonkosten van een schildknaap (drank en onderdak) rekende de kastelein 2 s. per dag. In periodes van verzwakt grafelijk gezag, waarin de (groot)steden het beheer over de burcht overnamen, wijzigde ook het verloningsregime: De Gentse militieleden die in 1341 op het kasteel lagen in opdracht van Jacob van Artevelde, kregen lakens om zich een winterkostuum te maken en lichter *strijpten lakene* voor 's zomers. In 1344 was kastelein Thomas Bette tegelijk ontvanger van de tol van Rupelmonde, zodat hij de inkomsten uit deze tol rechtstreeks kon aanwenden voor het onderhoud van het garnizoen.¹⁰⁷

EEN RIJK GEVULDE TAFEL?

De bewaarde inventarissen bieden ons een blik in het menu van het garnizoen. Dat bestond in hoofdzaak uit brood (rogge en tarwe), stokvis, varkensvlees (gezouten spek, hesp en reuzel), rundsvlees, gevogelte (riviervogels, duiven, kippen en haantjes), verse vis, zuivel (eieren, boter en kaas) en zout. Op het einde van de 15de eeuw werden in het tolhuis ook mosselen opgeslagen en in de 17de eeuw werden in de Schelde spiering, snoek, karper, baars, bot, paling en soms steur en zalm gevangen.¹⁰⁸ In hoeverre alle bewoners van het kasteel toegang hadden tot deze producten, blijkt niet uit de bronnen. Voorts zijn er aanwijzingen voor het gebruik van azijn, verjus (een scherpe smaakmaker op basis van ongerijpt fruit), mosterd, kruiden en diverse oliën.¹⁰⁹ Dit menu werd allicht aangevuld met groenten en andere verse producten, verhandeld op de lokale markt van Rupelmonde. Er was ook een lokale bierstapel in Rupelmonde en een brouwerij op het kasteel, wat de alcoholproductie zeker ten goede kwam. Kastelein Filips van der Couderborch had een vaste visser in dienst om het kasteel van verse riviervis te voorzien. Zieken kregen ten tijde van kastelein Jacob van der Hasselt pruimen te eten. Voor verlichting gebruikte men kaarsen en vermoedelijk olielampen, de haardvuren werden brandende gehouden met turf die de turfmeester van Vlaanderen liet overbrengen uit de polders van Beveren en de Vier Ambachten.¹¹⁰

HET ARSENAAL

Elke nieuwe burchtvoogd maakte een gedetailleerde inventaris op van het kasteel bij het opnemen van zijn functie. Dergelijke inventarissen en aankooplijsten van artillerie zijn bewaard voor de jaren 1331, 1355, 1361, 1388, 1429, 1430, 1447, 1459, 1477

en 1499. Ze bieden ons enige informatie over de inrichting van de verschillende ruimtes van het kasteel, maar bovendien krijgen we ook een gedetailleerd beeld van de evolutie in bewapening met intervallen van een halve eeuw tot twee decennia, met een duidelijke piek tijdens de regering van Filips de Goede.

De oudste informatie over de bewapening op het kasteel komt uit een aankooplijst die kastelein Jacob van der Hasselt opstelde in februari 1331 ten behoeve van het garnizoen. Hoewel het gebruik van buskruit tegen dan al bekend was, treffen we in dit document enkel mechanische werpartillerie: bogen (*ars*), springalen (*espringales*) en ander artillerietuig (*engiens*). De springaal was een stuk torsiartillerie, veelal gemonteerd op een al dan niet verrolbaar houten frame. Met behulp van een handwiel werd een koord van getorste dierenpees of haar tussen twee werparmen opgespannen. De vrijgekomen kracht was in staat om een zware pijl van 70 tot 80 cm lang of een stenen of metalen kogel zo'n 180 m ver te werpen.¹³³ Het was een erg geducht en populair wapen in de 14de eeuw, zij het door haar beperkte manoeuvreerbaarheid en relatief lange laadtijd minder inzetbaar als offensief wapen op het slagveld. De Fransen brachten er een aantal in stelling tegen de Vlamingen tijdens de Slag bij de Pevelenberg in 1304, maar ze werden vernietigd voor ze in actie konden treden. Als verdedigingswapen zijn springalen geattesteerd in de stedelijke versterkingen van Aalst, Geraardsbergen en Dendermonde en in de kastelen van Schendelbeke en Bornem in 1338. Ook buiten onze gewesten was haar reputatie welbekend: In 1304 ontkwam de Engelse koning Edward I ternauwernood aan een Schotse springaalpijl afgevuurd tijdens de belegering van het kasteel van Stirling. De term *engien* werd veralgemenend gebruikt voor diverse types belegeringstuig – zo ook later voor de eerste kanonnen – maar vermoedelijk ging het hier om een soort blijde. Blijden slingerden

Twee mannen bedienen een springaal: de ene spant de getorste pees op met een windas, de ander zet de enorme pijlen klaar die met grote kracht over de houten goot op het frame gelanceerd werden.

stenen met behulp van een grote werparm die ofwel door middel van torsie werd opgespannen, ofwel door een contragewicht in beweging werd gezet, wat de kastelein ook letterlijk meedeelt in zijn rekening: “Zo ook voor stenen om met de artilleriestuks te werpen en voor pijlen om naar de aanvallers te werpen: II lb.”¹¹²

Ook bij de aanstellingen van Daneel van Pittem en Jehan van Rijsel werden summier inventarissen opgesteld. Behalve wat persoonsbescherming (zes lange en 25 kleine schilden en zes helmen) trof men er negen springalen, 21 hoornen en 23 houten bankbogen (grote kruisbogen op een voet), 25 voetbogen en één staande en twee ontmantelde blijdes. Van één van de ontmantelde blijdes had men zes jaar later hordijzen (*barbecanen* of overkapte houten borstweringen) gemaakt. Daarna is het wachten tot de uitbraak van de Gentse Oorlog, twee decennia later, voor de kasteleins ons weer inlichtingen verschaffen over hun arsenaal. In de zomer van 1379 kocht Filips van der Couderborch nieuwe artillerie in Mechelen en Antwerpen. Zo werden te Antwerpen in totaal 29 nieuwe kruisbogen aangekocht, maar het toebehoren voor deze kruisbogen (touwen en ijzeren onderdelen) en voor vier springalen, kwam uit Mechelen. Mechelen was ook de plek waar herstellingen werden uitgevoerd en waar gespecialiseerde timmerlieden vandaan kwamen die de springalen inspanden en van voeten voorzagen. Verder werd een onbekend aantal bombarden (zware belegeringskanonnen) per kogge overgebracht van Dendermonde naar Rupelmonde, onder begeleiding van zes kruisboogschutters en een meester-kanonnier (*maistre dez bonbaerdez*). Er was maar liefst twaalf man nodig om de artilleriestukken te ontschepen naar het kasteel te transporteren. Ook salpeter en zwavel om buskruit te vervaardigen kwamen uit Antwerpen en Mechelen. De aankoop van 1100 pond lood leert dat de kanonnen loden in plaats van stenen kogels afvuurden.

In de zomer van 1381 kocht de kastelein opnieuw 26 kruisbogen, negen handbogen, drie nieuwe springalen en 700 grote pijlen (*bougons*) zonder metalen punt daarvoor. De hele zomer hield een meestertimmerman de springalen op het kasteel in staat van paraatheid. Twee grote bombarden (zware belegeringskanonnen) uit het arsenaal werden samen met de grafelijke tent overgebracht naar Sluis. Een andere bombarde kreeg in mei 1382 een houten afuit en er werden stenen kanonskogels voor gekapt. In het najaar van 1382 werden materialen aangekocht om nieuwe handbogen te vervaardigen en werd een nieuwe bombarde aange-

Een blijde in het kasteel van Castelnaud (Dordogne).

schaft te Mechelen, die projectielen van 24 pond afvuurde. De prijzen varieerden van een achtste van de dagonkost van een ridder voor een ongepunte pijl, tot vier daglonen voor een springaal en negen voor een kruisboog. Artillerie was dus bijzonder duur. Een nieuwe bombarde kostte zelfs 150 daglonen van een ridder of 400 van een ambachtsman. Begrijpelijkwijze waren het enkel grote steden en prinsen die dergelijke investeringen aankonden.

Uit het bovenstaande blijkt dat op het einde van de regering van Lodewijk van Male de grafelijke artillerie nog grotendeels steunde op mechanische werptuigen. Dit terwijl er al decennialang vuurmonden voorkwamen in de arsenalen van Rijsel (1339-1340), Brugge (1346, 1362), Gent, Mechelen (1365) en andere Vlaamse steden. De grote ommekeer binnen de grafelijke administratie kwam er met het aantreden van de Bourgondische hertogen Filips de Stoute, en vooral zijn zoon Jan Zonder Vrees, die meer dan enige andere westerse vorst een ongebreidelde interesse koesterden voor buskruitwapens.¹¹³ Zij hadden immers voor de vijand hun nut bewezen tijdens de belegering van Oudenaarde en de slag op het Beverhoutsveld. Om beter zicht te krijgen op zijn arsenalen liet Filips de Stoute in mei 1388 inventarissen opmaken van alle artillerie en meubilair in zijn kastelen van Rupelmonde, Beveren, Saeftinghe en Sluis. Het doel was duidelijk: de kustverdediging in het noorden (Honte en benedenloop van de Schelde) moest gerationaliseerd en verbeterd worden.

In Rupelmonde telden zijn medewerkers in totaal 37 vuurmonden, die algemeen werden aangeduid met de term *canons*, een bewijs dat de hertogelijke administratie typologisch nog geen onderscheid hanteerde. Nochtans waren die verschillen er wel. Grotere kanonnen waren vervaardigd in een koperlegering – wat niet hoeft te verbazen gezien de ruimere ervaring in het maken van kerkklokken – en schoten stenen kogels af, naar analogie met degene die al eeuwenlang voor mechanische werpartillerie werden gebruikt. Stenen kogels kostten veel tijd om te vervaardigen, maar waren stevig genoeg om versterkingen te beschieten. Kleinere koperen en ijzeren kanonnen konden zowel loden kogels als met ijzer versterkte pijlen (*garoz empennez de fer*) afschieten, wat doet vermoeden dat ze vooral op het slagveld werden gebruikt en voor de verdediging. Dat lijkt zeker het geval voor elf kleinere handkanonnen waarvan sprake.¹¹⁴ Daarnaast kwam ook de ‘klassieke’ artillerie aan bod: twintig goede, volledig toegeruste kruisbogen, 65 grote en kleinere kruisbogen en acht bogen die dringend moesten worden hersteld. Eén springaal was opgesteld bovenop de kapel, kleinere springalen stonden bovenaan ‘op de toren boven de waterput’ en op de eerste toren boven de put en grote springalen bevonden zich op de poort en op de hoogste verdieping boven de keuken. Op ‘het lood’ bevond zich nog een met planken overdekte springaal met twee wielen.

Ten slotte biedt de inventaris nog informatie over handwapens, campagne-materieel en de voedselvoorraden op het kasteel. De bewapening voor soldeniers bestond uit enkele helmen (die echter oud en versleten waren), kleinere en grotere schilden (*petis escuz* en *pavais*) waarvan sommige beschilderd waren met

de hertogelijke wapens, enkele tientallen lansen en een twintigtal bijlen, naast enkele banieren met de wapens van de Vlaamse graaf en die van de hertog en wimpels (*penonceaux*) met de lijfspreuk van de hertog. Het kasteel van Rupelmonde was dus nog steeds een operationeel arsenaal voor de opslag van wapens en campagnematerieel.

Veuglaire (kasteel van Castelnaud)

Na de Gentse Oorlog concentreerde Filips de Stoute zijn artillerie op zijn kastelen van Sluis en Rijsel. In 1430 en 1447 vinden we in Rupelmonde nog steeds dezelfde inhoud, op enkele vuurmonden na die verdwenen zijn. Alle 44 *canons* waren echter ouderwets (*de viese fachon*), gebarsten of niet vastgeklonken.¹¹⁵ Op de torens stonden in 1447 nog steeds zes à zeven springalen. Nochtans kende de vuurartillerie een grote evolutie in deze periode, die zich vooral uitte in een grotere typologische verscheidenheid. De vernieuwing in het arsenaal van Rupelmonde kwam er vanaf 1433, toen Frank van Borselen er enkele maanden opgesloten zat, en vooral tijdens de Gentse Opstand (1449-1453).

Het eerste nieuwe type dat Filips de Goede in 1433 naar Rupelmonde zond, waren twee ijzeren *veuglaire*s (vogelaere in het Nederlands). De *veuglaire* duikt op als apart type op het einde van de regering van Jan Zonder Vrees (1404-1419) maar kende vooral onder zijn zoon een grote verspreiding. De lopen van deze twee

→ Scheepvaartverkeer bij het grafelijke kasteel van Saefthinghe op de Scheldekaart van 1494/1504.

waren iets minder dan één meter lang (tweeënhalf tot drie voet) en waren vernieuwend in die zin dat ze beschikten over een aparte laadkamer, een verwisselbare koker waarin het kruit en het projectiel werden gestoken, die achter in de loop werd ingebracht. Herladen kon zo veel sneller. Ze worden nog steeds vermeld in de inventaris van 1499.

De hertog zond in 1433 ook zes ijzeren *couleuvrines* of veldslangen naar zijn Scheldekasteel, kleinere vuurmonden die loden kogeltjes afschoten en ofwel met de hand werden gedragen (exemplaren van tien à vijftien pond en een loopje van een halve voet op een houten stok), ofwel op een afuit waren gemonteerd (40 à 50 pond en twee tot vier voet lang). Tegen 1499 waren de *couleuvrines* vervangen door negen haakbussen (*arquebusses*), vier *bastons à poudre* voor stenen kogels en twee ijzeren *lanches* die loden balletjes afschoten. Voor het overige was het garnizoen bewapend met handbommen, kruisbogen met windas en hellebaarden. Van zware kanonnen, mortieren en bombardes, bestemd voor de vernietiging van vestingen, was allang geen sprake meer.¹¹⁶ Een grondige vernieuwing kwam er pas in 1583, toen de Spanjaarden het kasteel van Rupelmonde herwonnen op de calvinisten. Alle artilleriestukken waren inmiddels verdwenen: een anonieme

↓ Draagbare en grotere veldslangen die gebruikt worden tijdens een belegering.

brabant

Sint-geertrud

holbeemle

houchblert

houelbech

te vnt huyfen

De lork

Ovee

Ten boeler

De Creek

Stendblef

flogre etee

inckel wort

den algere

onderling

Tbat

vellare

boem Gense

De boue

Packlinghen ellet

De doolen

Slacenderen

Deorp v. luehnghe

De kerker v. ietel gh

albergh

Antwerpse briefschrijver schreef op 19 oktober 1583 dat de boodschapper van de calvinisten in Dendermonde het kasteel probleemloos kon voorbijvaren.¹¹⁷ Een tweetal maanden later liet Servaas van Steelant opnieuw geschut op de burcht installeren: veruit de meeste schepen die in de winter van 1583-1584 Gent trachten te bevoorraden vanuit Antwerpen, werden door de garnizoenen van Temse en Rupelmonde gekelderd of geconfisqueerd.¹¹⁸

Om de controle over de Schelde en Rupelmonding ten slotte ook op het water te kunnen garanderen, beschikte de kastelein in de 14de eeuw over drie vaartuigen: het grootste schip (*barge*) had in 1388 geen mast of zeilen, maar was wel voorzien van 22 roerriemen. Een kleiner roeivaartuig (*bargot*) had 16 roerriemen, maar ook een mast en zeil. Het kleinste bootje (*batelet*) had eveneens een mast met zeil en twee kleinere roerriemen. Het gebruik van dergelijke kleine vaartuigen was ook kenmerkend voor andere grafelijke Scheldeforten zoals Saeftinghe en was nodig om de controle over de stroom te garanderen. Geen van deze vaartuigen kon worden gebruikt voor het transport van zwaardere vrachten. Steeds wanneer groot legermaterieel zoals bombarden moest worden vervoerd, werden koggen ingehuurd van particuliere kooplui. We moeten ze dan ook hoofdzakelijk zien als vervoermiddelen om de scheepvaart op de Schelde te kunnen inspecteren en eventueel voor beperkte troepenverplaatsingen.

Tot het einde van de 15de eeuw legden de kapiteins weinig zin voor interne organisatie aan de dag als het ging om hun arsenaal: artilleriestukken stonden her en der opgesteld, in de buurt van de plek waar ze gebruikt konden worden, of waar plaats was. In de inventaris van 1331 worden weinig exacte locaties meegegeven. Wel weten we dat er bogen lagen opgeslagen in de zaal en 'hogerop in het kasteel' (in de torens). Andere onderdelen van wapens en artillerie worden eerder willekeurig vermeld: leren zakken en touwen voor de springalen tussen de planken, het stro en de wijn, stenen projectielen naast de stokvis, enz. Degene die in naam van de kastelein de inventaris opstelde, doorliep de kamers één voor één en noteerde wat hij her en der verspreid aantrof. De enige ruimte voorbehouden voor de opslag van wapenmateriaal was *mijns here harneschcamere* of *waerde-robbe*, zeg maar de dressing van de graaf. Of de bewapening van de graaf hier ook effectief werd opgeslagen lijkt weinig waarschijnlijk, aangezien de graven slechts zelden op hun kasteel verbleven en normaliter het grootste deel van hun bezittingen voortdurend met zich mee verhuisden. Het duurde tot het einde van de 15de eeuw voor er sprake was van een echte *chamber* [sic] *de l'artillerie*, waar de meeste *engiens*, *serpentes* en *haquebusses* waren opgeborgen.

Bouwevolutie en geschiedenis onder de Dampierregraven (14de eeuw)

Simon van der Couderborch kon tevreden terugblikken op een aardige carrière in dienst van zijn vorst, graaf Lodewijk van Male. Toen die in 1346 zijn gesneuvelde vader opvolgde, gaf hij de heer van Couderborch het beheer over het kasteel waar zijn grootvader, Lodewijk van Nevers, bijna werd onthoofd en waar zijn bedovergrootvader, Gwijde van Dampierre, een halve eeuw eerder zijn laatste verblijf hield op Vlaamse bodem. Nu, bijna twintig jaar later, droeg diezelfde graaf hem op het kasteel van Rupelmonde uit te bouwen tot een symbool van een hernieuwde grafelijke macht, die zich assertiever opstelde tegenover de Brabantse burens dan ooit. Acht jaar eerder had de graaf een heuse oorlog uitgevochten met hertogen Wenceslas en Johanna, die resulteerde in de grafelijke usurpatie van alle rechten op de Schelde en de heerlijkheden Mechelen en Antwerpen. De kastelein van Rupelmonde had in de hele zaak een vooraanstaande rol gespeeld. Nu verdrongen leveranciers van Brabantse natuursteen zich langs de Scheldeboorden om de volgende grote levering voor hun rekening te kunnen nemen, werden partijen baksteen uit de Rupelstreek met tienduizenden tegelijk aangevoerd en selecteerde de kastelein de beste bouwmeesters die in de streek te vinden waren. Allemaal met het oog op het meest prestigieuze bouwproject van zijn carrière, het zogenaamde Nieuw Werk: een immens onderkelderd zaalgebouw, geflankeerd door twee massieve vierkante torens, met er bovenop een met lood overdekt wachtplatform.

Het kasteel van Margaretha van Constantinopel

Zoals eerder beschreven in hoofdstuk 2 transformeerde gravin Margaretha van Constantinopel de oude motteburcht van Rupelmonde tot een modern bouwwerk, aangepast aan de militaire vereisten van haar tijd en toegerust voor het bewaren van een deel van haar archief. Het opperhof en neerhof waren samengevoegd tot een aaneengesloten dubbele eilandstructuur waarrond een hoge ringmuur werd gebouwd in Doornikse steen. Halfronde torens verzezen op de hoeken van de *courtines* en daartussen werden kleinere arkeltorens op steunberen geplaatst. Een hoge poorttoren domineerde de ingang van de burcht. De oorkondeschat, grafelijke vertrekken en grote ontvangstzaal werden ondergebracht in een monumentaal zaalgebouw. Of de gravin ook zelf op de burcht verbleef, is niet bekend. Zeker is wel dat haar zoon en opvolger, Gwijde van Dampierre, er tijdelijk zijn intrek nam. Of het kasteel daarbij ook verdere architecturale transformaties onderging, is evenmin geweten. Langer dan een uitgebreide overwintering was dit echter niet, aangezien de Dampierre-clan, sinds 1298 in oorlog met de Franse koning Filips de Schone, zich in mei 1300 gewonnen gaf. Gwijde van Dampierre begaf zich met zijn zoons Robrecht van Bethune en Willem van Crèvecoeur in gevangenschap naar Frankrijk. Het kasteel van Rupelmonde kwam net als andere sterkten in Franse handen. Gwijde zou Rupelmonde noch Vlaanderen terugzien, aangezien hij in zijn gerieflijke ballingsoord overleed in 1305. Ondertussen waren in Vlaanderen Jan en Gwijde van Namen en Willem van Gulik, respectievelijk de zoons en kleinzoon van graaf Gwijde, aangesteld tot ruwaards (regenten). Zij heropenden het offensief tegen de Ieliaards en hun Franse bondgenoten die nog steeds het grootste deel van het graafschap bezet hielden. Maar ze konden hun overwinning in de Guldensporenslag bij Kortrijk (11 juli 1302) niet verzilveren.

Al snel gingen de Dampierres ook onderling om de macht wedijveren. In november 1302 werd Willem van Gulik door zijn ooms uit zijn machtsbasis te Brugge weggestuurd om het kasteel van Rupelmonde op de Fransgezinde bezetting te veroveren. Willem nam niet alleen de burcht in, maar liet ze versterken en gebruikte ze als uitvalsbasis om het omliggende platteland te brandschatten.¹¹⁹ Hij zou begin december 1302 zelfs voorbereidselen hebben getroffen om het kasteel van Beveren te veroveren.¹²⁰ Welke invloed dit had op het uitzicht van het kasteel is niet bekend, maar gezien de hoge mate van continuïteit tussen eerdere en latere bronnen lijken deze niet van structurele aard. De verschillende Dampierres streken in elk geval de plooiën weer glad, want Willem van Gulik werd al in april 1303 opnieuw belast met de verdediging van het graafschap, toen zijn ooms uitvoeren om Walcheren te veroveren. Maar in Rupelmonde ondermijnden ze zijn invloed door Wouter van Belle aan te stellen tot kastelein. Een jaar later sneuvelde Willem van Gulik in de Slag bij de Pevelenberg op nog geen dertigjarige leeftijd.

DE EERSTE KASTELEINS, WOUTER EN ZEGER VAN BELLE

Op 11 april 1303 stelden Jan en Gwijde van Namen, regenten voor de gevangenen Dampierres in Vlaanderen, Wouter van Belle aan tot kastelein en baljuw van Rupelmonde.¹²¹ Hij was niet de eerste in die functie: al in 1291 noteerde de baljuw van Gent voor het eerst een uitgave van 10 lb. in zijn rekening voor *le castelein de Rupelmonde*, die verder niet bij naam werd genoemd. De benoeming van Wouter van Belle viel samen met het vertrek van Willem van Gulik en was mogelijk een beloning voor de deelname van de ridder aan de Guldensporenslag.¹²² Voor zijn onderhoud kreeg hij het beheer over een aantal geconfisqueerde bezittingen van pro-Franse collaborateurs (leliaards) en mocht hij de afgebrande grafelijke molen heropbouwen en voor eigen rekening uitbaten.

Ten laatste tegen 1318 werd Wouter van Belle opgevolgd door zijn broer Zeger.¹²³ Die vertegenwoordigde de graaf bij onderhandelingen met de hertog van Brabant over de soevereiniteit over de Schelde. Beide kasteleins waren vermoedelijk verwant aan Zeger van Belle, die op het einde van de 13de eeuw erfachtig maarschalk van Vlaanderen was.¹²⁴ Op 29 oktober 1335 werd Wouter kastelein van Liedekerke.¹²⁵ Het zijn de oudste bij naam gekende kasteleins van Rupelmonde, in een periode dat het ambt nog in volle reorganisatie was.

Het kasteel van Rupelmonde bleef een uitvalsbasis voor de grafelijke centraliseringspolitiek in de daarop volgende jaren. In 1310 mengden de baljuw en schepen van Rupelmonde zich in een feodale oorlog om bezit van het Land van Beveren. Jan van Beveren, een uitgetreden bisschop, belegerde met hun assistentie op 11 september van dat jaar zijn nichtje Isabella, dame van Beveren en hertogin van Lotharingen, op de burcht Singelberg. Jan, die vanwege zijn verleden als clericus was uitgesloten van de erfopvolging, hoopte langs deze weg toch nog aanspraak te maken op de erfenis van zijn broers. De actie droeg duidelijk een grafelijke stempel, aangezien Jan in het gezelschap verkeerde van Gillis Havaers, de baljuw van Rupelmonde en vijf grafelijke leenmannen met hun entourage. Pas na bemiddeling en de nodige politieke druk vanwege de Franse koning zagen Jan van Beveren en de graaf zich genoodzaakt in te binden en Isabella in haar rechten te herstellen. Pogingen van Gwijde van Namen en Lodewijk I van Nevers om in 1311 en 1312 dan maar over te gaan tot de aankoop van het Land van Beveren, draaiden op niets uit.¹²⁶ In 1313 regelde graaf Robrecht van Bethune de zaak in der minne, door de hand van zijn dochter Mathilde van Vlaanderen weg te geven aan Mathias van Lotharingen, de zoon van de dame van Beveren. Mathias kreeg het Land van Beveren daarbij als huwelijksgift. Het is goed mogelijk dat het kersverse koppel ook Rupelmonde of toch het benoemingsrecht van de plaatselijke kastelein meekreeg, aangezien Mathias van Lotharingen in 1327 Hector Vilain aanstelde in deze functie. Daartegen spreekt dan weer dat de graaf Rupelmonde wel bleef

gebruiken als diplomatieke ontmoetingsplaats, zoals met de hertog van Brabant in maart 1315 en oktober 1316.¹²⁷ De aanwezige Gentse schepenen verbleven daar toen vijf dagen, dus is het aannemelijk dat de graaf zijn kasteel als residentie gebruikte. Aan de eeuwenoude machtsstrijd tussen de heren van Rupelmonde en de heren van Beveren kwam pas definitief een einde toen graaf Lodewijk II van Nevers het land van Beveren met bijhorend kasteel opkocht waardoor het tot het grafelijke patrimonium ging behoren.

DE KWESTIE FLORIS BERTHOUT EN DE MOORD OP JAN VILAIN

De Franse koning trachtte zijn coalitie tegen de Vlaamse graaf uit te breiden. Hij vond een bondgenoot in de Brabantse edelman Floris Berthout, de heer van Mechelen die in de periode 1312-1314 als voogd van Jan III een grote invloed uitoefende op de jonge hertog van Brabant. Onder dreiging van een blokkade dwong Berthout de Brabantse steden om de zijde van de Franse koning te kiezen. De Mechelaars hadden wel oren naar de ambities van hun heer. Hun commerciële belangen werden immers sterk gehinderd door de grafelijke tol van Rupelmonde. Bovendien kampte de heer van Mechelen met zware schulden. De hand van de Franse koning was dan ook niet ver te zoeken toen Berthout in maart 1316 de heerlijkheid Mechelen verkocht aan Willem III, graaf van Holland en Henegouwen en vaste bondgenoot van de Franse koning. De Dampierres waren duidelijk niet opgezet met de verkoop van deze strategisch belangrijke stad aan één van hun ervvijanden. Ze lieten Berthout arresteren en sloten hem op in het kasteel van Rupelmonde, waardoor de verkoop niet kon afgehandeld worden. Als represaillemaatregel namen de Mechelaars enkele Gentse poorters gevangen. Eind oktober 1316 vonden daarom verschillende onderhandelingen plaats te Rupelmonde tussen de hertog van Brabant en Hendrik van Vlaanderen, de jongste (half)broer van graaf Robrecht van Bethune.¹²⁸

Bij de aanval van Willem van Avennes op het grafelijke bolwerk deden de Mechelaars hun duit in het zakje en brachten daarbij een grafelijk vertrouwensman, ridder Jan Vilain, om het leven. Als wereldlijk voogd van Temse en verwant van de burggraven van Gent was hij een regionale machtsfactor. Of hij de kastelein was van Rupelmonde, zoals sommige auteurs beweren, wordt nergens bevestigd. Hij kan even goed de grafelijke tolinning hebben gepacht en daarom gevisieerd zijn. Maar op langere termijn delfden de Mechelaars het onderspit: een Mechelse delegatie onderwierp zich in 1317 aan graaf Robrecht van Bethune te Gent. Het vredesverdrag stipuleerde onder meer dat 4000 tot 5000 van de voornaamste burgers zich moesten komen excuseren voor de moord op Jan Vilain en de brandstichting te Rupelmonde.

De rust op het lokale niveau ten spijt, bleef het graafschap onder voortdurende dreiging van haar buitenlandse tegenstanders. Ook het overlijden van koning Filips de Schone eind 1314 bracht weinig beterschap. Nog geen jaar na zijn troonsbestijging zocht zijn zoon Lodewijk X – de woelzieke genaamd – opnieuw steun bij de aloude ervvijanden van de Dampierres: de graven van Henegouwen uit de Avennes-clan. In 1315 viel een Frans-Henegouwse coalitie het land binnen. Terwijl de Franse koning met een leger het graafschap vanuit het zuiden binnenviel en Kortrijk belegerde, ging Willem van Avennes, sinds 1304 graaf van Holland

en Henegouwen, over tot een invasie vanuit zijn territoria. De Franse koning moest door hevige regenval het beleg al snel staken, maar de Hollands-Zeeuwse vloot van Willem van Avennes voer de Schelde op en slaagde er in Rupelmonde in brand te steken:

“Item, Lodewyc coninc van Vrankricke quam ooc in Vlaenderen met drye herschaeren met den eene by Curterycke daer hy zyn tente slouch, en ‘t oosten van Vlaendren de grave van Heneghauwe met den Hollanders en Zeelanders te scepe, en verberrende Rupelmonde in Oest-Vlaenderen.”¹²⁹

De Gentse amman tekende voor het boekjaar 1314-1315 een uitgavenpost van maar liefst 926 lb. op *vander vard van Ruplemonde*, een kost die de gewone zendingen oversteeg en vergelijkbaar was met uitgaven gedaan aan de stadsmilitie der witte kaproenen (1196 lb. 2 s.). Ze konden echter niet verhinderen dat Rupelmonde in de as werd gelegd. Aangezien de aanval van op de Schelde werd uitgevoerd, is de kans groot dat ook de burcht daarbij schade opliep. Bij gebrek aan geschreven bronnen kan dit enkel archeologisch worden vastgesteld door de eventuele aanwezigheid van een brandlaag.

Lodewijk van Nevers en Brabant

In 1322 volgde Lodewijk II van Nevers geheel onverwacht zijn grootvader op als graaf van Vlaanderen, Nevers en Rethel. Zijn vader, Lodewijk I van Nevers, was twee maanden eerder overleden in zijn vrijwillige ballingschap in Frankrijk. De nieuwe graaf stond veel welwillender tegenover zijn Franse leenheer. Amper achtien jaar was hij, opgevoed in Nevers en aan het Franse hof en ondertussen gehuwd met een Franse prinses. Maar zijn opvolging werd aangevochten voor het parlement van Parijs (de opperste rechtbank in het Franse koninkrijk) door zijn oom Robrecht van Kassel en tante Mathilde van Vlaanderen. Diezelfde oom had ook getracht zijn vader te laten terechtstellen op het kasteel van Rupelmonde (zie vorig hoofdstuk). Zonder de uitspraak van de koning af te wachten begon de jonge graaf in oktober 1322 aan zijn Blijde Intrede langs de Vlaamse steden. De Franse koning duldde een dergelijke aantasting van zijn leenheerlijk gezag niet en ontbood de jonge graaf te Parijs, waar hij hem in het Louvrekasteel liet opsluiten. Hij was daarmee de derde graaf in twee decennia die in Franse gevangenschap verkeerde. Met Kerst werd Lodewijk weer vrijgelaten, maar hij had duidelijk zijn lesje geleerd. Hij was vastbesloten voortaan in de pas te lopen en de eisen van zijn leenheer en schoonvader ten uitvoer te brengen. Een Gentse delegatie, die eind december naar Parijs was afgereisd, bracht de voorwaarden van de Franse koning mee, die het kasteel van Rupelmonde opeiste als onderpand. Van midden januari tot midden februari 1323 werd druk vergaderd op het kasteel van Rupel-

monde met de kastelein en te Brugge met Gwijde van Vlaanderen, een bastaardbroer van Lodewijk van Nevers. De graaf zelf hield zich op in Kortrijk. Het overleg met de kastelein en de belangrijkste leenmannen van de graaf te Rupelmonde leverde geen resultaat op: de kastelein weigerde zijn kasteel op te geven.¹³⁰

De strijd met de Avennes werd op 6 maart 1323 bezegeld met een vredesverdrag waarbij graaf Willem III definitief Zeeland bewesten Schelde verwierf en in ruil alle aanspraken op de Vier Ambachten en het Land van Waas liet vallen. Maar nieuwe spanningen waren in de maak. De Bruggelingen verzetten zich tegen de benoeming van Jan van Namen tot waterbaljuw en brandden zijn havenstadje Sluis af. Overal in het land kwamen vertegenwoordigers van de drie grote steden samen in parlementen om zich tegen nieuwe belastingen uit te spreken en om de banden met Engeland weer aan te halen. In Kust-Vlaanderen smeulde het sociale verzet van de boeren tegen de grootgrondbezitters. Al snel evolueerden deze opstootjes tot een algemene plattelandsopstand in de Vlaamse kuststreek. De leiders van deze Kustopstand kregen de meeste Westhoekstadjes aan hun kant en veroverden in februari 1325 zelfs de controle over Brugge. De graaf, die zich in Kortrijk ophield, bereidde een Brugse aanval voor door de buitenwijken van Kortrijk te laten afbranden, maar al snel bereikten de vlammen ook andere delen van de stad. De woedende volksmenigte nam hem gevangen en leverde hem uit aan de Bruggelingen. Jean de Verrières, zijn raadsman en voormalig kastelein van Rupelmonde, kwam om in de lynchpartij die volgde onder de aanhangers van de graaf (21 juni 1325).

Het beheer van het kasteel onder Lodewijk van Nevers

Hoewel Jean de Verrières in 1325 nog steeds de titel van kastelein van Rupelmonde voerde, was ter plaatse reeds een vervanger aangesteld. Een grafelijk ontvangstbewijs van 26 februari 1322 (n.s.) vermeldt de betaling van 100 lb. par. aan Wouter van Meetkerke als kastelein van Rupelmonde.¹³¹ Van Meetkerke was een Brugse ridder uit de entourage van Robrecht van Kassel, zoals blijkt uit het feit dat hij in 1333 en 1338 kastelein was van Ten Walle in Niepen in naam van Johanna van Bretagne, dame van Kassel.¹³² Een zekere Hendrik van Meetkerke was van 1333 tot 1334 kastelein, ontvanger en baljuw van Bornem, eigendom van diezelfde Johanna van Bretagne, wat doet vermoeden dat hij werd aangesteld door Robrecht van Kassel in zijn broedertwist met Lodewijk van Nevers.

Lang zou het kasteleinschap van Wouter van Meetkerke niet duren. In november 1322 vermeldde de Gentse baljuwrekeningen al dat boodschappers werden uitgezonden te *Rupelmonde tote Hector Vilaine*, een broer van de in 1318 vermoorde Jan Vilain. Zijn broer Filips schonk hem toen de voogdij over Temse als compensatie voor misgelopen erfenisrechten, wat inhield dat hij de heerlijkheid beheerde in naam van de Gentse Sint-Pietersabdij als wettige eigenaar. Ze had-

den een familieburcht amper enkele kilometers stroomopwaarts van Rupelmonde. Met Hector Vilain installeerde de graaf opnieuw een pion in het getouwtrek met zijn oom, Robrecht van Kassel. In 1325-1326 ondernam Hector Vilain vanuit Rupelmonde strafexpedities tegen het Land van Bornem, eigendom van Robrecht. In september 1326 was hij verantwoordelijk voor de gevangenen op het kasteel van Rupelmonde.¹³³

Als beloning voor bewezen diensten, werd Hector Vilain eind november 1327 officieel benoemd tot kastelein van Rupelmonde. Opmerkelijk genoeg ging de benoeming niet uit van de graaf zelf, maar van Mathias, heer van Beveren en Florennes. Die was in 1313 gehuwd met de dochter van graaf Robrecht van Bethune, in een poging om de banden aan te halen tussen het grafelijke huis en de heren van Beveren. Mathias kreeg van zijn moeder het Land van Beveren als huwelijksgift en het is niet onmogelijk dat zijn kersverse echtgenote de burchtvoogdij van Rupelmonde als apanage meekreeg. Of misschien trad Mathias in 1327 op als ruwaard voor zijn schoonbroer. In elk geval behield hij wel het recht op voorkoop in het geval dat Hector Vilain vroegtijdig zou overlijden en hield Hector het ambt als een leen van de heer van Beveren en was hij hem leenhulde verschuldigd als hij er om werd gevraagd. In ruil kreeg hij een lijfrente van 40 lb. par. uit de opbrengsten van het Land van Beveren.

Wat de benoemingen van Wouter van Meetkerke (door Robrecht van Kassel) en Hector Vilain (door Mathias van Oostenrijk) in elk geval aantonen, is dat rivalen voor de graventroon het benoemingsrecht aan de grafelijke controle onttrokken hadden. Robrecht van Kassel had zich intussen in de voet geschoten door zich in 1325 door de Bruggelingen te laten benoemen tot ruwaard (regent). Het gevolg was dat zijn territoria werden gebrandschat door Gentse militie onder leiding van Hector Vilain en Zeger van Kortrijk. Vooral Bornem moest er aan geloven. Hector Vilain organiseerde plundertochten vanuit het kasteel van Rupelmonde; belegerde het kasteel van Bornem en brandschatte er verscheidene huizen.¹³⁴ Pas na vijf jaar kon een Frans interventieleger (Slag bij Kassel, 23 augustus 1328) de opstand neerslaan. De leiders werden gedood en de Franse koning beval de omwallingen van Brugge, Ieper en Kortrijk te slopen. In de jaren die volgden streefde graaf Lodewijk met Franse steun naar de consolidatie van zijn macht. De focus lag voortaan op de binnenlandse administratieve organisatie en het verscherpen van de controle op de buitengrenzen van het graafschap. Kastelein Hector Vilain zou het allemaal niet meer meemaken. In maart 1331 (n.s.) stichtten hij en zijn echtgenote Maria van Liedekerke, met oog op hun zielenheil, een nieuw gasthuis te Temse.¹³⁵ Kort daarop overleden ze kinderloos.

Rupelmonde wordt een stad onder graaf Lodewijk van Nevers

Intussen had graaf Lodewijk van Nevers het initiatief weer naar zich toetrokken. Aan het hoofd van zijn administratie had hij de energieke kanselier Willem van Auxonne aangesteld, die een grondige reorganisatie van zijn diensten op touw zette en daarbij bijzondere aandacht voor Rupelmonde aan de dag legde. In de zomer van 1330 kreeg de *'stede van Rupelmonde'* toestemming een wekelijkse vrije markt in te richten op donderdag. Alle kooplieden die de markt aandeden, werden gedurende één jaar vrijgesteld van elke tol en daarna van alle lasten behalve de tol van Rupelmonde. Alle inwoners van de Wase parochies moesten hun waren eerst in Rupelmonde te koop aanbieden voor andere markten aan te doen, op straffe van verbeurdverklaring.¹³⁶ Dat het hen menens was, bleek een jaar later toen alle grafelijke baljuws, onderbaljuws, proosten, schouten, meiers en sergeanten toestemming kregen drastisch op te treden tegen hardnekkige overtreders: ze mochten recidivisten arresteren, gevangenzetten, boetes opleggen, hun goederen verbeurd verklaren en zelfs lijfstraffen uitspreken (*aentastinghe van hueren liven ende goeden*). Om de economische ontsluiting met Brabant te verbeteren gaf de baljuw van Rupelmonde in 1334 toestemming aan een zekere Jan van Callebeke om een veerdienst in te richten.¹³⁷

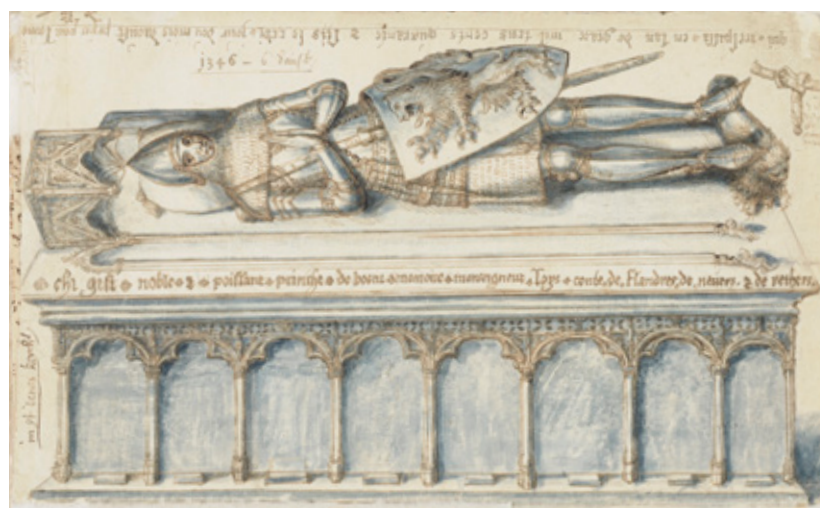
Maar ook het beheer van het kasteel zelf werd grondig aangepakt. In 1330 werd een huishoudelijk reglement uitgevaardigd voor het gevangeniswezen in de kastelen van Rupelmonde en Liedekerke. Het ging de grafelijke administratie daarbij duidelijk minder om het garanderen van de rechten van de gevangenen dan om financiële eenvormigheid (zie hoofdstuk 3).

Na het overlijden van Hector Vilain stelde de graaf Jacob van der Hasselt op 17 januari 1331 (n.s.) aan tot kastelein en baljuw van Rupelmonde. Bij zijn aanstelling diende hij een gedetailleerde inventaris op te stellen van de inboedel van het kasteel. Van der Hasselt, een schildknaap die mogelijk afkomstig was uit het Gentse stadspatriciaat, was eerder baljuw van Ieper (1323) en Gent (1328-1329).

In de loop van boekhoudjaar 1332-1333 noteerde Jacob van der Hasselt de eerste herstellings- of onderhoudswerken aan het kasteel, mogelijk in het kader van de officiële inwijding van de grafelijke slotkapel een jaar later. De graaf leende daarvoor 100 lb. gr. bij de Bardi-compagnie, Italiaanse financiers te Brugge.¹³⁸ De investering was al bij al bescheiden, maar wordt des te belangrijker in het licht van de aan de gang zijnde reorganisatie. Als bekroning kwamen in november 1336 graaf Lodewijk en zijn kanselier in hoogsteigen persoon een groot aantal archiefstukken op het kasteel deponeren. Voor zover bekend was Jacob van der Hasselt de eerste kastelein van Rupelmonde die niet voor het leven werd benoemd, maar tot nader grafelijk order.¹³⁹ Hij overleed kort daarop in functie, vermoedelijk op gezegende leeftijd, want twee jaar eerder had ook hij een geestelijke stichting gedaan voor zijn zielenheil.¹⁴⁰

Daarnaast schonk de graaf de nodige aandacht aan de Scheldegrens met Brabant. Rupelmonde werd een uitvalsbasis van eerste rang. Een reeks benoemingen en aankopen moest leiden tot de defeodalisering van de controle over de oostelijke grensregio. Van noord naar zuid ging het om de landen van Beveren, Waas, Bornem en Aalst. Het Land van Bornem werd van de graaf in leen gehouden door Robrecht van Kassel, de tweede zoon van Robrecht van Bethune en dus oudoom van Lodewijk II van Nevers. De uitgebreide apanage die hij van zijn vader kreeg in de Westhoek, wou de grafelijke administratie maar al te graag weer bij het vorstelijk domein voegen. Bovendien had Robrecht van Kassel eerder getracht zijn eigen rechten op het graafschap te doen gelden ten nadele van Lodewijk van Nevers. In 1325 had hij zelfs gemene zaak gemaakt met de opstandelingen tijdens de Kustopstand. Toen Robrecht van Kassel op 26 mei 1331 overleed, liet Lodewijk van Nevers Wouter van der Hasselt, broer van kastelein Jacob van der Hasselt en baljuw van Aalst, het land van Bornem binnenrukken aan het hoofd van een troepenmacht van 500 manschappen. Hij bezette de burch van Bornem en werd er benoemd tot kastelein, een post die hij zou bekleden tot de zomer van 1333.¹⁴¹

De aankoop van het Land van Beveren op 4 september 1335 was een tweede belangrijke stap in de verscherping van de controle over de oostelijke periferie van het graafschap. Daarmee kwam er een einde aan de machtsstrijd tussen de heren van Beveren en de graven van Vlaanderen die al bijna anderhalve eeuw aansleepte. Graaf Lodewijk II van Nevers kocht het kasteel en de heerlijkheid van Beveren van zijn neef Hugo van Lotharingen, broer en erfgenaam van Mathias van Lotharingen en Mathilde van Vlaanderen. Recent onderzoek heeft aangetoond dat Hugo van Lotharingen verschillende motieven had om tot de verkoop over te gaan. Ten eerste kampte hij met zware financiële problemen, die hij trachtte op te lossen door delen

Grafmonument van
Lodewijk van Nevers,
A. De Succa.

van zijn domein van de hand te doen in ruil voor harde cash. Ten tweede had de stormvloed van 1334 een groot deel van het Land van Saeftinghe, Kieldrecht, Kallo, Melsele en Beveren onder water gezet, waarbij vooral veel economisch belangrijke moeren overstroomden. Als herbedijking en herbevolking uitbleven, zouden deze gebieden als woeste gronden sowieso aan het grafelijke gezag toevallen. En inderdaad begon de graaf in 1338 met het herbedijken van de polder van Verrebroek (tussen Meerdonk en de Verre).¹⁴² Belangrijker nog was het echter dat zijn erfenisrechten werden betwist door zijn nicht Johanna van Bar, die via haar vader eveneens aanspraak maakte op de erfenis van Margaretha van Vlaanderen.¹⁴³

Daarnaast signaleerde de benoeming van Jacob van der Hasselt als kastelein-baljuw van Rupelmonde en zijn broer Walter als kastelein van Bornem in het voorjaar van 1331 het begin van een reeks grensconflicten met Brabant. Op 12 januari 1332 (n.s.) voer Jacob van der Hasselt met een illustere schare vertegenwoordigers uit Rupelmonde en het Land van Waas tot voor Antwerpen en claimde eenzijdig de heerlijke rechten van de Vlaamse graaf op de Schelde. Vanop een schip slingerde hij een bijl tot onder de Antwerpse stadsmuren en nodigde de Brabantse hertog uit hetzelfde te doen.¹⁴⁴ Later dat jaar leidde hij de parlementen tussen Vlaanderen en Brabant over de rechten op de stroom. Na het overlijden van Jacob van der Hasselt, volgde de benoeming van een superfunctionaris voor de regio: op 24 januari 1337 kocht de graaf het kasteleinschap van Rupelmonde terug van Filips Vilain, die het benoemingsrecht had overgeërfd van zijn overleden broer Hector. Waarom deze regeling nu pas tot stand kwam, zes jaar na het overlijden van Hector en negen jaar na dat van Mathias van Lotharingen, is onduidelijk. Maar waarschijnlijk zat de aankoop van het Land van Beveren twee jaar eerder er voor iets tussen. Bovendien pakte de graaf het

KASTELEIN FILIPS VAN HAVESKERKE

Ridder Filips van Haveskerke liet zich op zijn epitaaf in de proosdij van Eversam (Stavele) *gouverneur du château de Rupelmonde* noemen. Hij was heer van Haveskerke, Rumingen, Estaires, Belle, Steenbeke, Zuidberken en Bernai en werd na het overlijden van zijn vader Filips (†1336) als kamerheer één van de intimi van graaf Lodewijk van Nevers.¹⁴⁵ Wanneer hij het bevel voerde over de burcht, is niet duidelijk. Tussen 1337 en 1340, tijdens de opstand van Jacob van Artevelde, vertoefde hij aan het grafelijke hof te Parijs. Bij het aantreden van Lodewijk van Male in 1346 werd hij kapitein van Nieuwpoort, waar hij de komende jaren veel van zich zou laten horen. Simon van der Couderborch was toen al kastelein van Rupelmonde. Hij overleed tussen de zomer van 1353 en 1 juli 1354, ten gevolge van de verwondingen die hij opliep tijdens een gevecht in het kader van een familievendetta te Poperinge.

handig aan. De hele terugkoopoperatie zou hem geen penning kosten, want het aankoopbedrag van 700 lb. par., was precies wat de bevolking van Temse hem nog verschuldigd was als boete voor de laatste opstand. De graaf stelde in de plaats op 9 mei 1337 Walter van Bederwane aan tot "*bailli de Waise, de Bevre, de Ripplemonde, dou stroem de l'Escaut, chastelain dou chastel de Ripplemonde et reveur des biens de Crubeke*".¹⁴⁶ Eerder was hij baljuw van Gent en Brugge (1335).¹⁴⁷ Zijn aanstelling kaderde in een reeks topbenoemingen, maar hij was de enige die zo'n uitgebreide bevoegdheden kreeg toebedeeld. Hij moest in eerste instantie de grens met Brabant in staat van paraatheid houden, want daar liepen de spanningen hoog op. Om zich op een nieuwe oorlog voor te bereiden, liet de graaf een inventaris opstellen van de grenskastelen van Aalst, Geraardsbergen, Dendermonde en Bornem. Maar zover zou het vooralsnog niet komen: buiten het graafschap ontspon zich een nieuw, Europees conflict dat zijn plannen danig in de war zou sturen.

Het kasteel aan het begin van de Honderdjarige Oorlog (1337-1453)

In de jaren '30 van de 14de eeuw, te midden van oplopende Vlaams-Brabantse spanningen, raakten de hoven van Parijs en Londen verwickeld in een nieuw conflict, waarvan niemand toen kon vermoeden dat het meer dan een eeuw zou aanslepen. Vlaanderen zag zich genoodzaakt partij te kiezen. Voor alle betrokken partijen speelde in eerste instantie pure realpolitik: voor graaf Lodewijk van Nevers stond trouw aan het leenheerlijke gezag buiten kijf: hij was gehuwd met een Franse koningsdochter en had de Franse steun broodnodig voor het behoud van zijn positie. In 1328 had hij slechts met veel moeite en dankzij een Franse militaire interventie kunnen afrekenen met de Kustopstand. Toen in het najaar van 1336 spanningen tussen de Franse en Engelse kroon op de spits werden gedreven, ging hij dan ook over tot acties tegen Engelse handelaars en hun goederen. Maar in de steden, in het bijzonder in Gent, was uit commerciële overwegingen een sterke pro-Engelse fractie aanwezig. Voor hen was de wolimport van over het Kanaal van vitaal belang. Het Engelse wolembargo dat volgde, betekende een economische ramp voor de Vlaamse textielnijverheid. De leider van het Gentse ongenoegen was Zeger van Kortrijk, heer van Drongen en dezelfde die in 1325 samen met Hector Vilain de Gentenaars nog had aangevoerd tégen de kustopstandelingen. Op 6 juni 1337 liet de graaf Zeger van Kortrijk te Male aanhouden in opdracht van de Franse koning en overbrengen naar... Rupelmonde. Een flagrante schending van de stedelijke privileges, want als Gents poorter kon hij enkel in zijn eigen stad worden berecht. In een poging om wat in zijn ogen pure rebellie was, vroegtijdig en hardhandig de kop in te drukken, liet de graaf op 21 maart 1338 (n.s.) Zeger van Kortrijk onthoofden te Rupelmonde.

Een golf van verontwaardiging ging doorheen de Vlaamse steden. In Gent had de oppositie tegen de grafelijke politiek zich ondertussen verenigd in de persoon van een schoonzoon van Zeger van Kortrijk, de lakenhandelaar Jacob van Artevelde. Hij werd in januari benoemd tot één van de vijf parochiekapiteins van de stad. In het vooruitzicht van een nieuwe Franse inval bracht hij in april 1338 een bondgenootschap tot stand met Brugge, gesteund door Ieper en het Brugse Vrije. Hierdoor gesterkt behaalde van Artevelde het ene diplomatieke succes na het andere: hij liet de graaf in het kasteel van Male trouw zweren aan de stedelijke privileges, van Engeland verkreeg hij de beëindiging van het handelsembargo en garanties voor de Vlaamse neutraliteit en ook de Franse koning zwakte zijn sancties tegen de Vlaamse steden af. Begin 1339 begonnen de graaf en de Fransgezinde fractie zich opnieuw te organiseren in een poging het grafelijke gezag te herstellen. Ze concentreerden zich op Sint-Omaars en namen de controle over in Sint-Winnoksbergen, Veurne en Diksmuide. In oktober 1339 trok de Vlaamse graaf nog een laatste keer naar Gent in een poging de situatie in gunstige zin om te buigen, maar in de daaropvolgende winter nam hij definitief de wijk naar Parijs. Van Artevelde was daarmee elke politieke legitimatie voor zijn bewind kwijt, zodat een ruwaard werd gekozen in de figuur van Simon van Mirabello, een bankier van Italiaanse afkomst die gehuwd was met een bastaarddochter van de graaf. Op de koop toe werd de Engelse koning Edward III in Gent officieel ingezworen als nieuwe Franse koning. Vlaanderen was in open oorlog met Frankrijk, en Lodewijk van Nevers was elke greep op het graafschap kwijt.

De lichamelijke resten van Zeger van Kortrijk werden bij opgravingen van de voormalige abdijkerk van Drongen teruggevonden. Het graf was verwoest tijdens de Beeldenstorm. Het hoofd was aan de voeten geplaatst en één van de nekwerfels was gespleten.

HET GENTSE INTERMEZZO OP HET KASTEEL

Vanzelfsprekend konden deze gebeurtenissen niet zonder gevolg blijven voor de belangrijkste grafelijke vesting, die onder volledige Gentse controle kwam te staan. De Gentse magistraat tekende een uitgave van 10 lb. 48 s. en 4 d. op voor *scepenen Boydin van den Walle, Gillis Rijnvisch ende den hoeftmannen Willem van Vaernewijc, Willem van Huse ende met hemlieden Joes van Westerem, die voeren sondaghes naer Sente Nijs dagh met mijn heere van Vlaenderen te Ripelmonde omme den casteel te ghecrighene*.¹⁴⁸ Toenmalig kastelein was Floris van Brugdamme, een baanderridder (baron) die vermoedelijk uit Zeeland afkomstig was. De uitgaven voor *coste ende provanche die hij ende sine liede binnen den casteele ghedaen adden*, werden in 1339 vereffend op kosten van de Arteveldestad. Deze eiste in ruil niets minder dan het beheer van het slot. Nog hetzelfde jaar werden bogen naar het kasteel gestuurd en gevangenen weer naar Gent overgebracht. Van Brugghedamme volgde de graaf naar Frankrijk, waar hij in 1340 deelnam aan een veldtocht in opdracht van de Franse kroon. Tegen dan was het kasteel van Rupelmonde bezet door een Gents garnizoen, betaald door de Gentse stadskas:

Dit es dat dontfanghers hebben ute ghegheven binnen desen jare van den scutters, serianten, die ghesant waren te Cassele, te Berghine [Sint-Winnoksbergen] ende daer omtrent in West-Vlaenderen ende te Curterike, ende den ghenen die ligghen te Rupelmonde ende te Liedekerke inde casteele.¹⁴⁹

Tijdens de opstand werd het ambt van kastelein tijdelijk opengesteld voor een nieuwe klasse: ambachtslui die carrière maakten binnen de stedelijke milities en zo het nodige aanzien verwierven om dergelijke prestigieuze functie waar te nemen. Schepenen zoals Jan van Steenbeke, Gillis Rijnvisch, Lieven van Veurne, Hendrik Goethals, Gillis Lantferte en ten slotte Thomas Bette zouden er de komende zeven jaar letterlijk de lakens uitdelen.

Rijnvisch was al schepen van de Keure in 1334 en schepen van Ghedele in 1339. In 1341 en 1349 schopte hij het tot eerste schepen van de Keure. Van Steenbeke

werd vergoed voor 31 dagen dienst, Rijnvisch bleef 18 weken op post. Op 19 maart gooiden de magistraten het over een andere boeg: het burchtvoogdijschap werd verdeeld over het triumviraat Lieven van Veurne, Hendrik Goethals en Gillis Lantferte. Ook de naam Hendrik Goethals komt voor onder de schepenen van Ghedele in 1314, 1318, 1347 en 1355 en bij de schepenen van de Keure in 1344, 1361 en 1364.¹⁵⁰ Ook andere leden van deze familie zetelden toen in het stadsbestuur en zouden dat blijven doen

De wapenschilden
van de families
Rijnvisch en Bette.

tot ver in de 15de eeuw. Gillis Lantferte (of Lantfeit) vinden we niet onder de Gentse schepenen, maar was mogelijk verwant aan Jacob Lancfeit, die schepen was in 1305 en 1309.¹⁵¹

Lieven van Veurne duikt op in de Gentse stadsfinanciën als hij met een aantal gezellen in garnizoen ligt op het kasteel van Rupelmonde in 1340. Hij wordt nog in die functie genoemd tot 29 juli 1341 en was tegen 25 november vervangen. Deze wever klom tijdens de opstand op in de sociale en politieke hiërarchie. Via zijn kasteleinschap kwam zelfs het stadsbestuur binnen handbereik: in 1342 was hij één van de schepenen van de Keure van Gent, in 1344 werd hij ontvanger van het *zoenegeld* (een vergoeding die een dader betaalde aan de familie van zijn slachtoffer). In de winter van 1345-1346 ondernam hij als schepen verschillende diplomatieke missies voor de stad. Van april 1347 tot mei 1348 was hij deken (*beleedere*) van het weversambacht.¹⁵²

Maar het dichtst benaderde Maes of Thomaes Bette de klassieke invulling van de functie van burchtvoogd. Hij ontving verschillende betalingen van de Gentse magistraat van november 1341 tot 1344 voor zijn diensten als kastelein en ontvanger van Rupelmonde.¹⁵³ Zijn benoeming kwam er in een periode waarin graaf Lodewijk van Nevers de greep compleet verloor op zijn graafschap, dat nagenoeg volledig onder controle kwam te staan van de Drie Leden van Vlaanderen: Gent, Brugge en Ieper. Een jaar later (1343) werd het Land van Waas officieel toegewezen aan het kwartier van Gent (samen met de gebieden ten oosten van de Leie, de Vier Ambachten en de Oudburg). In deze context is het niet ondenkbaar dat de stadstaat in wording een eigen functionaris aanstelde voor de controle over de grafelijke burcht en om de tol op het Scheldeverkeer te regelen.

Thomas Bette had al een lange staat van dienst in de stad: in 1320, 1325, 1331 en 1337 was hij schepen van de Keure, in 1329 en 1334 schepen van Ghedeele.¹⁵⁴ Tegelijk waren ook andere telgen van deze geadelde poortersfamilie (Willem, Simon, Jan, Goessin, Gherolf) actief in het schepenbestuur. Een zekere Willem Bette, zoon van Thomas, schopte het nog tot schepen van de Keure in 1363 en ook de latere kapitein van Rupelmonde Adriaan Bette was lid van het stadsbestuur.¹⁵⁵ Tegen 1346 was Bette vervangen. De Gentse stadsrekeningen vermeldde hem *voertijts doe hi castellain was te Rupelmonde* samen met Simon van der Couderborch.

De sociale revolutie in de topbenoemingen zou geen blijvend karakter kennen. In de loop van 1346 duikt een nieuwe burchtvoogd op te Rupelmonde: Simon van der Couderborch, een ridder die als heer van Couderborch (tussen Tielrode en Temse) een lokale machtsbasis had langs de Schelde. De familie was er al in de 13de eeuw actief bij inpolderingen en genoot rond 1300 het Gentse poorterschap, maar Simon zelf duikt voordien niet op in de Gentse stadsfinanciën. Vermoedelijk werd hij dan ook niet door het schepenbestuur aangesteld, maar opnieuw door de grafelijke administratie. Ondertussen waren de belangrijkste protagonisten

van de opstand immers van het toneel verdwenen: zowel Jacob van Artevelde als Simon van Mirabello waren ten onder gegaan in politieke afrekeningen binnen Gent zelf (ze werden vermoord in juli 1345 en mei 1346) en graaf Lodewijk van Nevers was één van de 1500 gesneuvelde Franse ridders die achterbleven op het slagveld van Crécy (26 augustus 1346). Was de benoeming van een nieuwe kastelein voor Rupelmonde een tegemoetkoming naar de nieuwe graaf Lodewijk van Male bij zijn Blijde Intrede in november 1346? Bij gebrek aan bronnenmateriaal kunnen we dit noch bevestigen, noch van de hand wijzen, maar in deze edelman met een lokale machtsbasis én een familiegeschiedenis die wortels had in de Arteveldestad lijkt toch een consensusfiguur te zijn gevonden voor het beheer van de strategische vesting.

Met Simon van der Couderborch nam – na de Vilains – een tweede belangrijke adellijke familie uit de omgeving van Temse de leiding over het kasteel van Rupelmonde. Ze zou het de komende vier decennia niet meer uit handen geven. Bovendien belastte de graaf Simon met verschillende belangrijke diplomatieke opdrachten, waardoor hij vaak afwezig was. Dat verklaart de aanwezigheid van andere, waarnemende kasteleins, zoals Willem de Vlencke (1355), Daneel van Pittem (1355-1361) en Jan van Rijsel (1361).

Willem de Vlencke is enkel geattesteerd wanneer hij het kasteel op 13 oktober 1355 overdraagt aan Daneel van Pittem, een gelegenheid waarbij een inventaris van het kasteel werd opgesteld. Simon van der Couderborch was immers volop verwickeld in de strijd met Brabant en werd kort daarop gevangengenomen. De Vlencke duikt al in 1328 op als ridder uit het Ieperse en wordt nog vernoemd in 1362-63.¹⁵⁶ Jan van Rijsel, een ridder uit de omgeving van de burggraaf van Veurne, had er al een behoorlijke staat van dienst op zitten toen hij in 1361 kastelein werd, als gouverneur van het kasteel van Bois de Nieppe (1349), *crichouder* en baljuw van Veurne (1350-1356) en ruwaart van Biervliet (1358). Hij was raadgever van graaf Lodewijk van Male en sloot zijn carrière af als baljuw van Sint-Winnoksbergen (van 30 januari tot 25 mei 1363).¹⁵⁷ Simon van der Couderborch werd nog in 1358 aangesteld tot schout en amman van Antwerpen, een stad die Lodewijk van Male had veroverd op de Brabanders. De aanstelling van een trouwe leenman moest de beteugeling van de Scheldestad verzekeren. In 1360, 1365 en 1366 bekleedde hij het ambt van schout te Mechelen, waarin hij werd opgevolgd door Boudewijn van der Couderborch.¹⁵⁸

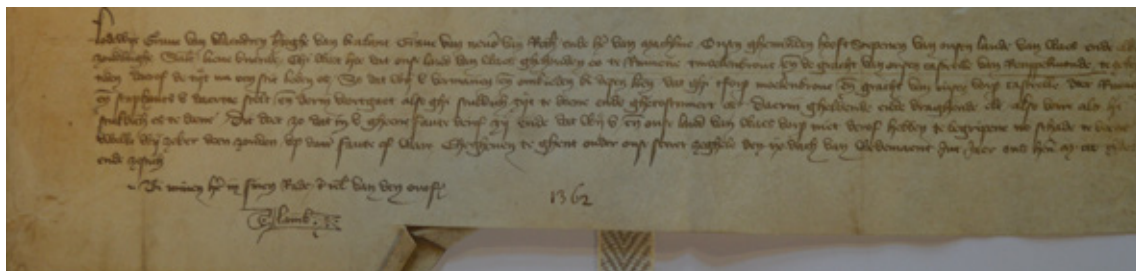
Nieuwbouw op het kasteel: het *Nieuw Werk*

Afgezien van de niet nader bepaalde werkzaamheden in 1332-1333 bleven grote investeringen aan het kasteel uit in de eerste helft van de veertiende eeuw. In maart, mei en november 1350 ontving Simon van der Couderborch terugbetalingen vanuit de grafelijke administratie voor werken uitgevoerd aan het kasteel.¹⁵⁹ Volgens een inventaris uit 1355 bestond het kasteel toen uit een wapenkamer (*isercamere*), een zaal en (aanpalende) slaapvertrekken, een voorraadkelder (*bottelne*), een keuken, een smidse, een molenhuis, bakhuis, een brouwerij (waarin een ketel en twee kuipen stonden), een gevang, een waterput en ten slotte de schatkamer met daarboven een opslagruimte voor geschut. Voorts vermeldt de auteur dat verschillende delen van het kasteel in ruïneuze toestand verkeerden:

*“Item vele Brabantsche steene binden casteele ende buten liggende up de gracht.”*¹⁶⁰

Toen Daneel van Pittem zijn kasteleinschap overdroeg aan Jan van Rijsel in december 1361, trof die dezelfde indeling aan. In juni 1362 herinnerde graaf Lodewijk van Male de hoofdschepenen van Waas aan hun aloude verplichting regelmatig de grachten van het kasteel en het Molenbroek te ruimen. Die waren immers sterk verzand. Vanaf 1364 werd het beheer van arsenaal van het kasteel toevertrouwd aan een specialist, *artellier* Lauwers Maury, die werd benoemd tot *meester artellier van onsen casteele van Reupplemonde*.¹⁶¹ Rond dezelfde tijd trok kastelein Simon van der Couderborch het beheer van de burcht weer naar zich toe, na interimarissen Daneel van Pittem en Jan van Rijsel. Die zomer schafte hij bouwmaterialen aan voor een groots bouwproject, het zogenaamde *nieuw werk* (of *nouveel ouvrage*).¹⁶² Nog in juli 1364 werden bescheiden metselwerken en herstellingen opgetekend aan de houten kasteelbrug, in oktober legde men een nieuw strooien dak op de kleinste stal *in de baelgye* (de omheinde ruimte voor de kasteelpoort). Maar het pronkstuk van zijn kasteleinschap werd het volledig nieuwe zaalgebouw op het opperhof, tegen de Schelde aan.

Akte waarin Lodewijk van Male oproept om de kasteelgrachten opnieuw te ruimen, 9 juni 1362.

We weten uit latere bronnen dan dit gebouw bestond uit een enkelschepig zaalgebouw, aansluitend op de ringmuur en met twee vierkante torens (*garites*) op de hoeken. In oktober werkte Gijs de Timmerman aan *musenborch dat steet achter mijns heeren camere* (een toren achter het oude zaalgebouw), terwijl een arbeider tien dagen lang *rumede upt nieuwe werc ende de gariten scoenmaecte ende dwater af slouch*. Begin november werden het nieuw werk en de wachttorens met planken overdekt en werd de gevel van het nieuw werk gestut. Een maand later werden ramen en deuren geplaatst in de gevel en in de nieuwe wachttoren, terwijl de steenkappers de rabatstenen kaptten voor de vensteropeningen. Rond Nieuwjaar werd een keldermuur onder de grote zaal opengebroken. Het lijkt er dus op dat het nieuw werk bovenop een ouder, vervallen gebouw werd opgetrokken. Pas in de tweede helft van januari 1365 begonnen de eigenlijke metselwerken van het gelijkvloers, die liepen tot begin maart. De ruwbouw werd uitgevoerd in baksteen (*quareelen*), het parement, de hoekstenen en trappen in Brabantse steen uit Vilvoorde, wat het geheel een helder witte uitstraling gaf. Ondertussen moest voortdurend overtollig water van de nieuwbouw worden weggedragen. Eind maart, begin april 1365 kwam de timmerman stellingen zetten en kon hij de formelen plaatsen voor de overwelling van het nieuwe zaalgebouw (*de boghen*

daer mede up zoude welven). Daarop kwamen drie natuurstenen bogen van elk 23 voet (ca. 6,33 m), waarop een bakstenen gewelf werd gemetst. Ondertussen vervaardigde een meestersmid in de smidse van het kasteel gedurende 200 dagen 700 trekijzers om het gewelf te verstevigen en in de kasteelkapel, gevestigd in de oostelijke vierkante toren, werden nieuw glasramen geplaatst.

In juli bereidden steenkappers de tweede bouwphase voor terwijl handwerklieden dagenlang overtollig water loosden en zand aanvoerden, vermoedelijk als basis om het stenen gewelf op te metsen. Van eind september tot eind oktober begonnen vier metsers en vier dienders de eigenlijke overwelling, terwijl een steenkapper de bakstenen of *quareele* in de juiste vorm kapte. Ook werd gemetst *an den muer van der zalen onder den groete kelre*, vermoedelijk het gat dat eerder in de keldermuur werd opengebroken.¹⁶³ Was dit de fameuze waterpoort waarlangs volgens de overlevering schepen het kasteel konden binnenvaren?

In 1365 volgde Filips van der Couderborch zijn vader op als kastelein en zette zijn werk voort. In de zaal van het kasteel werden een grote schouw en schoorsteen gemetst en Ghijs de timmerman legde er een plankenvloer. Een bezetter bepleisterde de schoorsteenmantel en de plankenvloer van de zaal, om er daarna een tegelvloer op te leggen. Als we mogen veronderstellen dat de 23 traptreden die werden besteld een twintigtal cm hoog waren, stak het hoogste loopniveau nu vierenhalf à vijf meter boven het motteplateau uit. Ook de grote kasteelbrug was opnieuw aan herstelling toe. Over de aard van de verdere metselwerken in het najaar van 1365 worden we minder ingelicht, maar in elk geval kon de timmerman tegen het jaareinde deuren en ramen plaatsen in de nieuwe zaal.

De winter kon extreem hard zijn en luidde zoals gewoonlijk een langere periode van stilte in op de werf. Zo noteert de tollenaar in de winter van 1369-1370 dat van drie weken voor kerst tot acht januari *“twater verleit was (...) ende vervrosen zodat gheen scheepe vore den vorseiden tol luden”*. Begin maart 1366 werd een nieuwe, met ijzers beslagen deur gemaakt voor de poorttoren (*den vorsten torre boven der poerte*). Pas eind april 1366 kon het overwelven van het *nieuw werk* worden voortgezet en voer een schip tien keer af en aan om zand naar het kasteel te brengen. De timmerman plaatste nieuwe stellingen en formelen, waarop een team van metsers, steenkappers en handwerkers tot na Pasen het gewelf metsten. Toen de rekening midden juli werd afgesloten, waren ze nog steeds bezig, mogelijk ook met het metsen van het volgende niveau.

Ook in de zomer van 1366 lag de werf voor een drietal maanden stil, buiten het watervrij houden van “het nieuw” werk en het kappen van natuur- en baksteen in gewenste formaten. In oktober werden voornamelijk dakdekkingswerken op touw gezet: de zaal en *mijn heren camere* kregen een nieuw dak, er werd getimmerd aan de *waderebbe* achter de gravenkamer, metsers werkten aan de stenen (water)put en het bakhuis (*pesterie*), de smidse en de loge waar de kalk werd opgeslagen, kregen een nieuw strooien dak.¹⁶⁴

← Het Nieuw Werk domineert de burch aan de kant van de Schelde, zoals afgebeeld op een kaart van het Fort Sint-Margriet (ca. 1632). Aan de achterkant zien we de vierkante poorttoren met flankerende ronde hoektorens.

Steenkappers aan het werk (BNF), op de achtergrond worden stenen aangevoerd per kar en omhoog gehesen met een tredkraan.

De hele nazomer en herfst werd weer grote activiteit van metsers en handwerklieden opgetekend en hoewel hun bezigheden niet worden gespecificeerd, kunnen we uit de leveringen van bouwmaterialen afleiden dat de opgaande metselwerken werden voortgezet. In de loop van oktober werden gedurende drie weken ook de nutsgebouwen op het neerhof (*baelgie*) onder handen genomen, zo waren voor de bakoven en bakkerij (*pesterye*) 200 geharde kleitegels aangekocht.

Opnieuw lagen de werkzaamheden stil tot de tweede helft van maart 1367, toen handarbeiders weer dagenlang scheepsladingen zand aanvoerden en de timmerman opnieuw stellingen kon zetten. Tegen Pasen 1367 zette hij nieuwe formelen voor de overwelling: *“Item Ghijs de temmerman die de stellinghe help maken ende daer men boghen up welfde”*. Het metsen van de gewelfbogen duurde zeker tot begin mei, daarna werd het bakstenen gewelf geplaatst. Vier à vijf metsers, een drietal steenkappers, een bewerker van bakstenen en vier tot zeven metserdienders waren midden juli nog steeds aan de overwelling bezig toen de rekening werd afgesloten.

Voor de werken vanaf juli 1367 werd opnieuw een massa bouwmaterialen geleverd, bedoeld voor het opgaand metselwerk van het nieuw werk.¹⁶⁵ Opnieuw droegen dagloners een massa zavel aan voor de plaatsing van het gewelf. In de eerste twee weken van augustus gingen vier metsers, twee steenkappers en vijf dienders aan de slag met de 170.000 bakstenen (*quareelen claersteens*) om het grote gewelf te plaatsen. Hun werkzaamheden duurden tot begin oktober, terwijl de timmerman stellingen plaatste. Tijdens het uitdrogen van de metselwerken voerden ze verschillende herstellingen uit aan de *baelgye*, in november legden de timmerlui een houten zoldering op het nieuw werk, waarna een ploeg van steenhouders, dienders en ticheldekkers het zaalgebouw overdekte met 2500 gebakken *decteghelen*. De werken situeerden zich op aanzienlijke hoogte, zodat drie gezellen met een soort van takel hielpen om de steenpartijen op te takelen (*holpen de decteghelen op winden*).

In december 1367 bliezen hevige stormwinden de kasteelbrug omver. Vier knapen waren een hele dag in de weer met twee schepen om het hout uit de kasteelgracht te vissen. Nog tot in januari werd getimmerd aan een volledig nieuwe brug en ondertussen werden ook nieuwe boogformelen geplaatst voor overwelving. Tot begin februari waren enkel schrijnwerkers op de werf actief, bijgestaan door een enkele steenkapper. Naar alle waarschijnlijkheid plaatsten ze het gebinte voor een zadeldak, want op het einde van de maand waren *den ticheldeckere ende zinen knap* elf dagen lang bezig pannen te leggen *up de zale ende de groetcamere*. Voor het werk werden 5000 dakpannen, 50 *crommerteghelen* en 25 nokpannen (*vorsteghelen*) aangekocht, op de nok kwamen veertien *vorsttegghelen*. Ook de kalkopslagruimte, houtzolder en stal kregen die maand een overdekking van rijswerk en stro.

Vanaf de laatste week van maart kwamen een team van drie metsers, een steenkapper en zes dienders opnieuw in actie op het nieuw werk. Eerder waren grote partijen baksteen en natuursteen aangekocht: 200.000 bakstenen (*quareelen van den vorme van Hoboeke ende van Sente Bernaerts*), een anderhalve scheepslading (last) natuursteen “*van den bodeme van Cattenbrouc*” en twee last grote steenblokken “*van den bodeme van den Lare*”, verwijzend naar de Brabantse steengroeves waar ze gewonnen werden. Er werd weer opgaand muurwerk opgetrokken, waarvan de hoeken werden verstevigd met 41 voet hoekstenen. Verder werden vijf roeden (19,3 m) rechte stenen (*roetsteens*) van één voet lang aangekocht, 51 voet (14 m) trapstenen, 14 stuks onbewerkte natuursteen, 60 voet (16,5 m) grote kolomstenen om de vensters van de zaal te versieren, 26 wenteltrapstenen, waarvan de helft vier voet lang (1,1 m) en de andere helft vierenhalf voet (1,24 m). De ticheldekker en zijn knecht legden het dak op de zaal en *mijns heeren camere* verder. Deze ploeg bleef in verschillende verhoudingen actief tot begin mei, toen opnieuw bogen werden geplaatst voor overwelvingen. Van midden mei tot midden juli 1368 waren er acht metsers, twee steenkappers, negen dienders, een timmerman en twee zagers in de weer. Daarna zijn geen

verdere rekeningen bewaard van de kastelein, maar vermoedelijk was de bouw van het zogenaamde *nieuw werk* grotendeels afgerond. Er was een gloednieuw monumentaal zaalgebouw in Brabantse steen verrezen langs de Scheldeboord, met grote vensters die uitkeken over de rivier en twee zware vierkante torens die de toegang tot de waterpoort beschermden. De totale uitgavebalans liep in stijgende lijn: van 584 lb. 11 s. 1 d. in 1365, 506 lb. 17 s. 2 d. in 1366 en 929 lb. 9 s. 3 d. in 1367 tot 1653 lb. 12 s. 6 d. in 1368. In totaal had de graaf meer dan 3672 ponden in zijn kasteel te Rupelmonde geïnvesteerd, bijna het dubbele van wat de verpachting van de tol van Rupelmonde jaarlijks opbracht.

Daarna lijken de bouwwerken op het kasteel een tijdlang stil te liggen. Pas tegen de zomer van 1374 liet kastelein Filips van der Couderborch opnieuw groot-schalige werkzaamheden uitvoeren *an d'oude casteel tusschen der porte ende der capelle*.¹⁶⁶ Aangezien de kapel zich in de oostelijke, vierkante toren bevond (zie volgend hoofdstuk), lijkt het er op dat een groot deel van de noordoostelijke ringmuur onder handen werd genomen door een aanzienlijke ploeg van negen metsers, vijf steenkappers, acht handwerklieden en één timmerman. Voor de werken die startten vanaf 17 juli liet de kastelein vijfenhalf scheepsvrachten ruwe, onbewerkte Brabantse kalksteen aanrukken, 129.000 Hobookse en 75.000 grotere bakstenen (*quareelen*) en twaalfenhalf roeden (48 strekkende meter) rechte steen (*roedsteen*), de helft één voet en de andere helft anderhalve voet lang en die *gesteert* was, dus voorzien van een verbindingsstuk. Gezien de grote hoeveelheden gebruikte steenmaterialen lijkt een volledig nieuwe aanbouw tegen de ringmuur de meest logische verklaring.

In de tweede helft van september 1374 waren nog steeds zeven metsers, vier steenkappers en zeven handwerkers bezig met opgaand metselwerk. De hoeken van de nieuwbouw werden afgewerkt met 132 voet (36,3 m) hoekstenen (*egsteens*), voor de circulatie waren liefst 64 stuks trapstenen, lintelen en dorpels nodig en voor het maken van ramen en deuren 93 voet (25,6 m) rabatstenen. De ruwbouw werd in lokale baksteen uitgevoerd; voor het parement, de hoeken en omlijstingen van ramen en deuren werden voorgevormde natuurstenen gebruikt. Voor de basis van het dak hadden ze 258 voet (71 m) holle daklijsten (*holre dac lijsten*) nodig, zodat de nieuwbouw toch enkele tientallen meter lang moet zijn geweest. Ondertussen werd op de kalk- en houtopslagplaatsen (de *calcloge* en de *houloge*) een nieuw strooien dak gelegd. Tegen november waren de opgaande metselwerken klaar en kon een deel van de metsers de reparatie van de smidse aanvatten. De werken lagen stil tijdens de strenge wintermaanden en werden pas op 12 maart hervat, toen een timmerman stellingen bouwde voor een ploeg van vier metsers, een steenkapper en vier dienders die tot eind juni achter het bakhuis een toren grondig verbouwden of geheel nieuw optrokken.

Van begin oktober tot eind november plaatste meestertimmerman Pieter de Waghenmakere samen met zijn gezellen en twee zagers nieuwe, grote vensters in de zaal en de grafelijke harnaskamer (*mijnsheeren hernaschamere*), waarvoor

eerst stutten werden geplaatst. Timmerlui zorgden daarna voor nieuwe overkappingen op de toren achter het bakhuis en die tussen de wijnkelder en de waterput (*borneputte*). Drie torens – achter de smidse, de keuken en het bakhuis – kregen een nieuw schaliëndak, dat daarna werd afgestopt met lood. Voor de daken van deze torens werden in totaal zes vaandels geverfd, wat doet vermoeden dat het niet om ronde torens met kegeldak ging (waarop slechts één vlaggenstok kan worden geplaatst), maar om vierkante of halfronde torens met zadeldak. De schaliedaken beliepen in totaal 6,75 vierkante roeden (ca. 100 m²).

De arbeiders legden ook een greppel (*gote*) tussen de *baelgie* en het *coelhof*, die de burchtgracht mogelijk in verbinding stelde met de Vliet.¹⁶⁷ Ten slotte werd ook een nieuwe *heercogghe* gemaakt voor het kasteel, een handelsschip dat werd toegerust voor militaire doeleinden. Te Antwerpen werden een voor- en achtersteven, vijftien dunne eiken planken (*cnorhout*), vijf zitbanken voor roeiers (*dochte*), zes balken van drie meter (*tienvoethout*), kniehouten enz. aangekocht. Rupelmonde beschikte dus nog niet echt over een operationele scheepswerf.

Rond 1370 was het kasteel dus opnieuw operationeel, toegerust om de grafelijke controle op de rivier met militaire macht af te dwingen. Dat zou al snel nodig blijven, want in de Vlaamse steden smeulde alweer het vuur van de rebellie.

RUPELMONDE EN HET WATER, EEN OUD ZEER

Door haar ligging langs de Schelde kampen de laaggelegen delen van Rupelmonde sinds mensenheugenis met wateroverlast. Archeologisch onderzoek in 2016 toonde aan dat de hele strook van het hele Eilandje tot onderaan de Kasteelstraat bloot stond aan getijdenwerking die tussen de 12de en 14de eeuw een vijf meter dikke laag klei afzette. Dat betekent dat het Scheldewater in de 14de-15de eeuw ongeveer het loopniveau bereikte van de huidige onderaardse gang en dat bedijking van de burchtgracht dus noodzakelijk was. Langs alle kanten moesten de dijken rond het kasteel onderhouden worden. Een zekere Jan de Neve en zijn drie gezellen dichtten een gat van acht roeden (30,8 meter) in de burchtgrachtdijk *achter Rattenborch*, een hofstede ten noordoosten van de kasteelgracht.¹⁶⁸ Eerder werkten timmerlui ook aan een *musenborch* achter *mijns heere harneschcamere* en zoals hierboven beschreven waren kort daarvoor zware herstellingen nodig aan de kasteelmuur op die plek. Verder werd een gat gedicht in de *middeldijc* tussen de burchtgracht en de *vivere* – archeologen stelden in 2008 vast dat onderaan de Kasteelstraat tot in de 16de eeuw een ruim binnenwater lag – en een gat uit de Vliet in de burchtgracht. Deze noodzakelijke herstellingen bewijzen dat er reeds een aanzienlijke inwerking was van de getijden, die vanaf de 14de-15de eeuw drieënhalf meter konden verschillen.

Door de hevige inwerking van het Scheldewater en de afzetting van kleis sedimenten, moesten de grachten en de Vliet regelmatig worden uitgebaggerd, een erg arbeidsintensief werk waarvoor de graven van Vlaanderen en hun burchtvoogden beroep deden op hun onderdanen uit het Land van Waas. In een document van juni 1362 verwees Lodewijk van Male een eerste maal naar deze verplichting die *te zekeren tiden* diende uitgevoerd, maar *daerof de tijd nu een stic leden es*. Hij maande zijn hoofdschepenen daarom aan hier met spoed werk van te maken.¹⁶⁹ In september 1372 ontving Willem van Bergen – de ontvanger van Rupelmonde? – 142 lb. gr. VI. uit handen van Felix de Hont om de arbeiders te vergoeden die dit werk hadden uitgevoerd.¹⁷⁰ Een jaar later werd opnieuw 279 lb. 6 s. VI. overgemaakt uit handen van Felix de Hont aan Willem van Berghen en Jacop van Tateringhen.¹⁷¹ Hierna zouden de baggerwerken door de Vlaamse Opstand opnieuw worden verwaarloosd voor een periode van 15 jaar, toen de nieuwe landsheer Filips de Stoute de oude verplichting weer oppikte in het kader van zijn grootschalig castraal bouwprogramma voor Vlaanderen.

De Gentse Oorlog (1379-1385) en het Land van Waas

Lodewijk van Male was zijn regering begonnen tijdens de opstand van Jacob van Artevelde en zou ze ook beeindigen met een regeringscrisis. In 1379 ontaardden rellen in Gent opnieuw in open rebellie die het ganse graafschap meesleurde. De Gentse wevers voelden zich gevisieerd doordat ze uit het stadsbestuur werden geweerd, de grafelijke rechtbanken beknotten de autonomie van de lokale hoven en de Brugse plannen om via een kanaal aansluiting te vinden op het Gentse rivierennet, veroorzaakten beroering. In de zomer van 1379 mondde de oplopende spanningen rond de benoeming van de Gentse schepenen en arrestaties van enkele Witte Kaproenen – leden van een Gentse stadsmilitie – uit in de moordaanval op de grafelijke baljuw van Gent. De kastelein van Rupelmonde gaf in zijn rekeningen van de voorafgaande zomermaanden blijk van verhoogde zenuwachtigheid en liet in dit gespannen klimaat opnieuw naarstig afbreken, timmeren en verbouwen. De Gentse militie rukte begin september uit en brandden het grafelijke kasteel van Wondelgem plat. Het politieke conflict ging daarmee haar gewapende fase in. De graaf trok van zijn kasteel van Male naar dat van Rijsel voor strategisch overleg met zijn leenmannen. Hier werd beslist een cordon te leggen op enige afstand rond Gent: edellieden werden uitgestuurd naar de kastelen van Dendermonde, Rupelmonde, Aalst, Gavere en Oudenaarde, die werden versterkt met garnizoenen.¹⁷² In Rupelmonde werden de werken van juli 1379 tot

*De moord op de
baljuw van Gent aan
het begin van de
Gentse Oorlog.*

juli 1380 toegespitst op de kasteelkelders, de loopniveaus en de residentiële elementen van het kasteel.

De Gentse Oorlog (1379-1385) sleurde heel het land mee. Kastelein Filips van der Couderborch maakte misbruik van zijn positie om de Wase bevolking aan een terreurregime te onderwerpen via afpersing en bijzondere heffingen. Van de ene Gentse schipper werd het zeil afgenomen, andere zagen hele wijnladingen geconfisqueerd. Elke Gentse buitenpoorter was plots verdacht en dat waren er heel wat in het Land van Waas. In bijna alle Wase gemeenten werden, bovenop de oorlogsbelastingen die van de centrale overheid uitgingen, aanzienlijke extra bijdragen geëist van de inwoners voor de krijgsverrichtingen.⁷³ Op eerder maffiose wijze dreigde de kastelein hun huizen plat te branden en goederen te confisqueren als de oorlogskas niet werd gespijsd. In de ogen van de grafelijke gerechtsdienaars was de oorlog totaal: wie niet met hen was, was tegen hen. Ook de familie van der Couderborch bezat huizen in Gent, maar zij koos resoluut voor het grafelijke kamp. Een tiental Gentse buitenpoorters kon het platbranden van haar woningen afkopen met aanzienlijke geldsommen. Bazel, Kruibeke en Sint-Niklaas werden het zwaarst belast (720 lb.), gevolgd door Lokeren (500 lb.), Sint-Gillis en Exaarde (480 lb.), Belsele en Sinaï (samen 432 lb.), Waasmunster en Elversele (samen 348 lb.), Nieuwkerken (240 lb.), Tielrode (180 lb.), Stekene (140 lb.), Moerbeke en ten slotte Sint-Pauwels (120 lb.).⁷⁴ De grafelijke stad Rupelmonde werd van de heffing vrijgesteld, maar ook Temse en Kemseke zagen ze aan zich voorbijgaan als thuisbases van de families Vilain, van der Couderborch (Temse) en van Voorhoutte (Kemseke). De eerste twee families deden garnizoensdienst te Rupelmonde, het familiehoofd van de laatste bekleedde vanaf 1381 het kasteleinsambt in Saeftinghe.⁷⁵ De kastelein van Rupelmonde was zeker niet alleen in zijn aanpak. Toen halfweg mei 1380 Maes van Schoonvelde het baljuwschap van Waas in handen kreeg, zou hij zijn uiterste best doen om de vooroorlogse ontvangsten van zijn voorganger te evenaren. Zowel in het Land van Waas als in de Vier Ambachten werden goederen van Gentse buitenpoorters aangeslagen. Plattelandslieden die graan leverden aan de opstandige stad, werden zwaar aangepakt.

In de loop van september en oktober 1379 haalde de kastelein specialisten naar het kasteel om de uitrusting van zijn garnizoen op punt te stellen. Er werd een meester-kanonnier (*donderboschmeestere*) naar de burcht gebracht en vanuit Brabant stuurden de heren van Breda en Diest elk hun meester-kruisboogschutter, vergezeld van vijf kruisboogschutters uit Breda. Daarnaast begaven zich – behalve de kastelein zelf – acht ridders naar het garnizoen, gesteund door 26 zwaar bewapende schildknapen en 25 soldeniers. In totaal bood de burcht onderdak aan 92 personen in die eerste oorlogsmaanden.

Deze preventieve maatregelen konden niet voorkomen dat Rupelmonde en het kasteel in de loop van 1380 of 1381 werd belegerd door Gentse eenheden. Rupelmonde werd grotendeels in de as gelegd, maar met het kasteel kenden ze minder

succes. Een zekere Jehan Senkin kwam daarom op het idee de vrouw en kinderen van de kastelein en de vrouw van Simon van der Couderborch te gijzelen en te dreigen om hen om te brengen om het garnizoen tot overgave te bewegen.¹⁷⁶ Vermoedelijk bleef het bij geruchten, want Senkin kwam er relatief goed vanaf met een boete van 60 lb.par., niet zwaarder dan wat verschillende andere Wase burgers kregen opgelegd omdat ze graan of ijzer verhandelden met de Gentenaars. In totaal werden meer dan twintig dergelijke boetes opgelegd over het hele Waasland. Op 18 mei 1381 werd een militie van twintig soldaten gevangengenomen in de kerk van Kruibeke waar ze zich hadden verschanst. De kastelein van Rupelmonde liet de vijf voornaamste kapiteins onder hen onthoofden, de rest kon zich vrijkopen voor aanzienlijke sommen van 12 tot 180 pond.¹⁷⁷ Gentse milities deden in het najaar van 1382 een vergelijkbare poging om het kasteel van Saeftinghe te veroveren.¹⁷⁸ Ondertussen deed het kasteel ook dienst als uitvalsbasis tegen het opstandige Gent (zie hoofdstuk 3). Op het einde van augustus en begin van september 1380 werd een troepenmacht van een honderdtal ruiters en 93 voetsoldaten op het kasteel verzameld om tegen de Arteveldestad uit te rukken.

Drie jaar na de burgeroorlog werd de balans opgemaakt voor Rupelmonde: “*nostre ville de Ruppelmonde (...) ait esté du tout arse, gastee et destruite*”. Het archief van de parochie, met daarin de privileges die haar stedelijk statuut konden aantonen, was geheel verloren gegaan. Bovendien was een groot deel van de bevolking de stad ontvlucht en na drie jaar nog niet teruggekeerd, zodat Filips de Stoute en Margaretha van Male in juni 1388 het stadje in al haar oude stedelijke privileges herstelden.¹⁷⁹ Dit kwam overeen met de situatie in andere delen van het graafschap. Willem van Zonnemaire, baljuw-ontvanger van Saeftinghe, moest in 1386 vaststellen dat hij geen inkomsten uit belastingen had kunnen noteren voor de boekjaren 1380, '81, '82, '83, '84 en '85 omdat “de mensen zo zwaar beroofd zijn, gebrandschat, vernietigd (en) vermoord en ook omdat men er nog weinig mensen aantreft en degene die nog overblijven straatarm zijn”.¹⁸⁰

DE BOUWEVOLUTIE TIJDENS DE GENTSE OORLOG

Wat begon als een lokaal politiek conflict tussen de graaf en één van zijn belangrijkste steden zou uiteindelijk leiden tot één van de meest ingrijpende bouwprogramma's in de Vlaamse militaire geschiedenis. Lodewijk van Male versterkte direct zijn kastelen van Dendermonde, Rupelmonde, Aalst, Gavere, Oudenaarde en elders met garnizoenen.¹⁸¹ Op 10 september, twee dagen nadat de Gentenaren het grafelijke kasteel van Wondelgem hadden platgebrand, huurde de kastelein van Rupelmonde vaklui in voor werkzaamheden met een duidelijk militair karakter. Timmerlui brachten een nieuwe plankenvloer aan boven de poort en een houten weergang die begon “achter de keuken, boven de smidse en liep tot aan één van de vierkante wachttorens van het ‘nieuw werk’ (*garite dou nouveel ouvrage*).¹⁸²

Ondertussen werden werken uitgevoerd met een meer residentieel karakter, in het kader van de huisvesting van een omvangrijk garnizoen. In het zaalge-

bouw of 'oud werk' (*viel chausteel*) plaatsten de timmerlui nieuwe vensters. Twee metsers voorzagen in een nieuwe bakoven en werkten aan de voorraadkelder. De grote kelder onder de grote zaal was deels ingestort. In de eerste twee weken van oktober ruimden zes dagloners gedurende twaalf dagen puin.¹⁸³ Later diezelfde maand werden nieuwe pannen gelegd op de daken van de grafelijke vertrekken (*loge*) en stallingen.

Begin november nam een metsersduo de ringmuur van het neerhof (*baelge*) onder handen.¹⁸⁴ Ondertussen bleef een relatief omvangrijke ploeg van timmerlui voortdurend actief op de werf, die tijdens de wintermaanden werd stilgelegd (net zoals de krijgsactiviteiten overigens). Van 5 maart tot Pasen 1380 (n.s.) hernamen de timmerlui hun werkzaamheden aan de twee deuren van de waterpoort (*deus portes de l'yauwe*) tussen de beide torens van het 'nieuw werk' (*as deus lees de le garite dou nouvel ouvrage*). De kleine kelder naast de (grotere) voorraadkelder werd bepleisterd. In de grote kelder, die in het najaar werd schoongemaakt, maakten metsers twee weken later een nieuwe stenen trap. Dat het om een grote, brede trap ging blijkt uit de aankoop van 100 trapstenen. Deze trap gaf niet uit in de bovenliggende grote zaal, maar op de binnenplaats. De extra paarden van het vergrote garnizoen moesten er immers worden ondergebracht.¹⁸⁵

Verder in het voorjaar van 1380 werden tien torenkamers bepleisterd met kalkmortel om ze in te richten tot woon- en/of slaapvertrekken (*loges*). Vanaf de zomer van 1380 werd de oorlogsdreiging duidelijker voelbaar en werd het kasteel in sneltempo in staat van militaire paraatheid gebracht en voorbereid op een eventuele belegering. De onmiddellijke omgeving werd aan een kaalslag onderworpen: op de kasteeldries werd het huis van een zekere Peter Neelszoon met twee bijhorende opslagruimtes (*servoirs*) opgekocht en gesloopt.¹⁸⁶ Vanaf 26 juli braken arbeiders een muur van de *loeve mes[sire]* af, vermoedelijk een uitspansel aan de grafelijke vertrekken. Dit bevond zich voor het huis van een zekere Gille le Mayeur en betekende wegens zijn nabijheid tot het kasteel een potentieel veiligheidsrisico. Verder werd een stuk van de oude, vervallen muur van het neerhof (*baelgie*) schoongemaakt en samen met de gekanteelde borstwering herbouwd en verhoogd. De werken waren gesitueerd tussen het deurtje in een hek (*l'huis dou coverel*) tot aan de grote kasteelbrug.¹⁸⁷ Het binnenplein van de burcht, tussen de poort, de grote zaal, de keuken vóór de smidse en de grote kelder, werd geplaveid met kasseien.¹⁸⁸

In de tweede helft van september 1380 liet de kastelein een team van dertien arbeiders onder leiding van metser Jehan Ympe de kerk van Rupelmonde slopen. Een wanhopige zoektocht naar bouwmaterialen valt hier niet uit te sluiten, maar nergens bevat de genoemde rekening enige vergoeding aan de lokale kerkelijke overheid, eigenaar van de kerk. Ook grootschalige verwoestingen door de Gentenaars zijn mogelijk. Maar de kastelein gaf opdracht tot de afbraakwerken, zonder sprake van wederopbouw. Waarschijnlijker vormde de veel hoger gelegen parochiekerk een strategisch gevaar voor het kasteel. Ook tijdens de Gentse Op-

stand van 70 jaar later gingen hertogelijke verkenningseenheden in eerste instantie het kerkplein bezetten om ten allen prijze te beletten dat de Gentenaars er zich meester van zouden maken. De arbeiders die de kerk afbraken moesten in Mechelen worden gehaald, *car on ne pooit nulz trouver et furent hors à cescun fois*. Waarom kon men lokaal geen arbeiders vinden? Waren ze gevlucht omwille van de oorlogsdreiging? Of weigerden ze uit (bij)geloof mee te werken aan de vernietiging van hun gebedshuis?

Begin oktober waren nog vijftien timmerlui en zes zagers aan het werk aan de omwalling (*baelgie*) en bouwden ze twee nieuwe stallen. Hun aantal nam geleidelijk af tegen het einde van november. Tijdens de wintermaanden werden houten pijlers vervaardigd die in de Schelde achter het kasteel werden geheid, ofwel ter versterking van de dijk ofwel om te verhinderen dat vijandige schepen het kasteel konden naderen. Het hout daarvoor werd gehaald *à Crubeke, à Baersele et tout partout en le terre u on pooit trouveer et de se dit bos ne a le chastellein riens payet*. Onder de gegeven oorlogsomstandigheden kon de kastelein dus naar believen hout opvorderen zonder ervoor te betalen. Verder werden muren aan de voorzijde van het kasteel, die omwille van hun hoogte een strategisch gevaar konden opleveren, afgebroken.¹⁸⁹ Deze werken werden hervat op het einde van de winter. Opnieuw lijken defensieve overwegingen mee te spelen. Bovenop de dijk werd een bordes opgetrokken en in één van de vleugels *entre le viel ouvrage dou chasteel et le nouveel ouvrage* werden nieuwe ramen geplaatst.

Vanaf eind maart 1381 (n.s.) braken arbeiders een oud, niet nader genoemd gebouw af op het kasteel. Mogelijk gaat het hier om de woning op de dries, die eerder dat jaar was aangekocht. Naar alle waarschijnlijkheid kampte men met plaatsgebrek op het kasteel zelf, want op diezelfde dries nabij de Schelde werd gedurende de hele zomer gewerkt aan een nieuwe, bakstenen graanschuur (*graingne*) die een houten zadeldak met dakpannen kreeg. Zo waren de voorraden beter beschermd tegen brandschattende opstandelingen. Rondom de schuur werd, ter bescherming van de dries, een gracht gegraven. Op het opperhof zelf bouwden timmerlui en metsers heel het voorjaar en de zomer een nieuwe bakstenen woonst. Deze kreeg een zoldering in rijswerk (*sollier de gheerdes*) die werd bezet.¹⁹⁰ Tegen eind september waren de metselwerken afgerond en werd de woonst verder witgekalkt. Begin november werden bakstenen vloeren geplaatst op de beneden- en bovenverdieping (*loge*) van de woonst.¹⁹¹ Bovenop de nieuwe paardenstal, die meer naar de poort toe gelegen was, werden twee graanzolders opgetrokken.¹⁹² De oude zaal van het opperhof werd opnieuw gevloerd en grotere delen van het kasteel werden geplaveid van midden augustus tot eind september.

Tegen het najaar kon de bouwactiviteit worden toegespitst op het neerhof (*baelgie*). Nieuwe loopplanken werden aangebracht op de dijk vóór het kasteel. Eind september trokken de timmerlui er een houten wachthuisje (*maison pour la gaitte*) op, dat werd bezet en voorzien van een stenen haard en een pannendak. Toen in november 1381 de vensters en deuren waren geplaatst, was het wacht-

huisje klaar voor de winter. Terzelfdertijd werden defensieve houten overkappingen of hordijzen (*hoerdijs*) aangebracht op de rondgang (*voye*) van het neerhof.

De turfkamer, die we verder niet kunnen situeren, werd geleeegd en schoongemaakt. De timmerlui werden begin november aan het werk gezet in de grote zaal, waar ze een houten gaanderij (*aloer*) maakten tussen de publieke en private vertrekken (*devant le chambre en le salle*). In de wintermaanden bleven timmerlui actief op het kasteel. Ze maakten een eetbak (*maingoere*) en ruif (*rastelier*) voor de stallen op het neerhof (*basecourt*) en voerden eerder sporadisch werken uit in de voorraadkamer (*bottellerie*), private vertrekken (*chambre*) en aan de borstwering (*gharite*). Eén timmerman kreeg opdracht maar liefst 38 nieuwe raamkozijnen te vervaardigen. In maart 1382 (n.s.) maakten timmerlui in de omwalling van het neerhof een nieuwe muuropening voor de plaatsing van een nieuwe poort. Voor de poortdeuren werd het hout in de buurt gekapt.

Ook in de lente van 1382 was de bouwactiviteit op het kasteel eerder sporadisch. De bakkerij (*pesterie*) kreeg een nieuw dak in mei, terwijl timmerlui opnieuw houten pijlers plaatsen in de Schelde en op het neerhof aan de kant van de dries (*en le bassecourt delez le nouvelle graingne*). Dit werk zal nog regelmatig moeten worden herhaald wegens vriesschade. Bomen die te dicht bij het kasteel stonden, werden neergehaald en de ramen van de zaal en de kapel die stuk waren, werden hersteld. In juni voerden metsers herstellingen uit in de zaal en was de houten kasteelbrug voor het neerhof onderwerp van reparatiewerken. In juli werd de *loge* boven de grafelijke vertrekken afgebroken en overdekt met een laag aarde (om de grafelijke vertrekken te beschermen tegen brandpijlen?). In augustus werd gewerkt aan de afsluiting (*hameyde*) en omheining (*stackyts*) op de Steendijk in het Molenbroek bij de Bazelse dijk.

Zowel op macro- als op microniveau zag de situatie er in het najaar van 1382 benard uit voor de graaf en zijn medestanders. De Gentenaars waren er na het mislukken van de vredesbesprekingen te Doornik in geslaagd hun isolement te doorbreken en zowel Brugge als leper *manu militari* in het antigrafelijke kamp te dwingen. De kastelein te Rupelmonde tekende vanaf de maanden september en oktober 1382 tot juni 1383 verschillende schermutselingen op met Gentse troepen en ook een epidemie eiste slachtoffers op het kasteel: in totaal kwamen drie pages en zes wapenlieden om het leven, waaronder de bastaardzoon van de kastelein.

In september 1382 waren de houten pijlers die op verschillende plaatsen ter versteviging waren aangebracht, aan vervanging toe omwille van de vrieskou tijdens de voorgaande winter. Dit was het geval aan de kant van de waterpoort en in de Schelde achter het kasteel. Nog voor de volgende zomer werden het lood vervangen van de borstweringen van de twee torens aan de kant van de Schelde (*lez garitez des deus tours deriere sour le nouvel ouvrage*). Ook het lood op het platform van het zaalgebouw zelf (*le plonc qui est sour le nouvelle salle*) werd vervangen, waarvoor in totaal 4550 pond lood werd aangekocht uit Mechelen en Kruibeke.¹⁹³

Begin oktober 1383 zette de kastelein metsers aan het werk in de schatkamer (*chamere dou tresor*) in de zaal, aan de bakkerij en de oven. Van de aard van de meeste werkzaamheden zijn we niet op de hoogte, maar in het dak van de zaal maakten timmerlui twee dakkapellen met grote, dubbele ramen. Dakdekkers legden nieuwe pannen op de bakkerij en de grote zaal en later ook op de uitbouw voor de nieuwe vensters. Dit lijkt te insinueren dat er naast de zaal in het *Nieuw Werk* nog een tweede zaalgebouw bestond onder een groot zadeldak met dakramen. In november werden ook de kasteelkapel, de private vertrekken van de graaf (*la chamere monseigneur de Flandres*) en de stallen daaronder van nieuwe pannen voorzien, evenals niet nader genoemde delen van het neerhof. Timmerlui maakten in de schatkamer (*chambre dou drecsour*) een raam waarlangs koffers konden worden opgehesen (*le fenestre à quoy on dresche*). Deze moet zich dus op verdiep hebben bevonden.

In augustus 1384 herstelden dakpanleggers de schade aan de daken van onder andere het zaalgebouw en de kapel, mogelijk veroorzaakt door hevige stormwinden die in de winter ook de houten kasteelbrug beschadigden.¹⁹⁴ De loopplanken van deze brug, maar ook van de dijk voor het kasteel, waren aan vervanging toe. Onder de brug werden in april 1385 nieuwe ribben (*costes*) geplaatst om de brug rechter te maken en er werd een gevierkante, eiken balk (*ban*) geplaatst “*waarop twee bruggen rustten*”.¹⁹⁵ Begin mei herstelden timmerlui de loopplanken op de dijk voor de *baelgie* en wierpen ze twee versperringen (*hameydez*) op langs de voornaamste toegangswegen tot Rupelmonde, één in de Heukelstraat (nu Kloosterstraat) in de richting van het Sint-Janshospitaal en één aan de Broekstraat.¹⁹⁶ Voorts had een brand in de stallen op de balie ook de aanpalende trap naar de weergang van het neerhof in de as gelegd. Of hier kwaad opzet in het spel was, wordt niet vermeld. Vanaf midden mei werd getimmerd aan nieuwe houten stallen en een eikenhouten trap. Ook een deel van de houten weergang (*voye*) diende hersteld. Eind juni werd de keuken onder handen genomen: ze kreeg een nieuwe houten dakgoot, terwijl een andere loden dakgoot tussen de keuken en een wachttore – die zo lek was als een zeef – werd verwijderd, omgesmolten tot een nieuw exemplaar en teruggeplaatst. Ook diverse ramen en deuren waren aan vervanging toe, onder meer aan de keuken. Ook een goot tussen de zaal en een kamertje daarvoor (*le chamerette estant devant ladite salle*) werd omgesmolten. Dakpanleggers legden ondertussen pannen op de nieuwe stallingen op het neerhof en herstelden de daken van een andere, oude stal, het wachthuisje en de keuken.

Tijdens de zomermaanden van 1385 werd het loodwerk van het grote terras bovenop het Nieuw Werk hersteld. Het lood dat diende om het houten loopniveau waterdicht te maken was op verschillende plaatsen ernstig beschadigd door de wind. Het gewelf eronder was daardoor gedeeltelijk bloot komen liggen en liep bijgevolg eveneens schade op, zodat de regen volop naar binnen stroomde.¹⁹⁷ De werken liepen tot begin oktober 1385, waarmee de grote renovatiecampagne aan het kasteel van Rupelmonde voltooid lijkt.

OPKOMST EN ONDERGANG VAN EEN KASTELEIN:**FILIPS VAN DER COUDERBORCH**

Als tweede zoon in lijn was Filips van der Couderborch nooit voorbestemd om zijn vader op te volgen. Toch zou hij zich ontpoppen tot de spil van een clannetwerk, dat tijdens de Gentse Oorlog onder meer zijn (broer?) Boudewijn, neef Simon en bastaardzoon Jehan omvatte.¹⁹⁸ Na het overlijden van zijn oudere broer Simon (II) (1356) en vader Simon (I) (1365), nam Filips als voogd van zijn minderjarig neefje Simon (III) het beheer van de heerlijkheid Couderborch waar en benoemde de graaf hem tot burchtvoogd van Rupelmonde, waar hij al sinds 1361 de inning van de tol pachtte. Ook in Antwerpen pachtte hij in de jaren 1370 verschillende inningsposten.¹⁹⁹

Tegen 1368-'69 was hij de onbetwiste heer van Couderborch. Via zijn tweede huwelijk met Elisabeth van Leeuwerghem, weduwe van Jan van der Moere, voegde hij een enorm patrimonium aan zijn grondbezit toe. Samen bezaten ze onder meer het leen *Ter Dorent* te Bazel, het goed *Zillebeke* en *Leeuwerghem* in het Land van Beveren, enkele Brabantse lenen, huizen in Gent en Mechelen, enz. Voorts investeerden ze in de bouw en renovatie van molens te Couderborch, Beveren, Sint-Niklaas, Hingene, Bornem,....²⁰⁰ Zijn omvangrijke vermogen blijkt tevens uit de aankoop van een leengoed te Bazel van Giselbrecht van Massemen in 1377 voor de aanzienlijke som van 3500 schilden.²⁰¹

Filips overleed in 1387 of het voorjaar van 1388.²⁰² Hij had zich tot over de oren in de schulden gewerkt om zijn burcht en haar garnizoen te onderhouden tijdens de opstand. De enorme schuldenberg die hij naliet drukte zwaar op zijn nabestaanden, zelfs jaren na zijn dood, waardoor ze Couderborch en andere heerlijkheden uiteindelijk overlieten aan de Vilains.²⁰³ Desondanks bleven zijn nazaten in grafelijke dienst: zijn zoon Filips werd schout van Antwerpen en markgraaf van het Land van Rijen van 1414 tot 1419.²⁰⁴

Wapenschild van Filips van der Couderborch.

Het kasteel en de militaire reorganisatie van Vlaanderen

De dood van kastelein Filips van der Couderborch maakte een einde aan het veertigjarige monopolie van de familie op het kasteleinschap van Rupelmonde. De nieuwe hertog Filips de Stoute verving hem door een man die zijn strepen reeds had verdiend als kastelein, Guyot de Longpré. Van zijn afkomst is niets bekend, maar hij had er al een aardige carrière op zitten onder graaf Lodewijk van Male. Zo deed hij in 1383 militaire uitgaven te Oudenaarde en Deinze en mocht hij bij de begrafenis van de graaf in 1384 zijn toernooiwapens dragen.²⁰⁵ Filips de Stoute benoemde hem tot opperste stalmeester (*écuier d'écuierie*) en de Franse koning schonk hem 300 francs voor zijn inzet bij de belegering van Damme.²⁰⁶ Als kastelein van Petegem had hij zich laten opmerken als bekwaam bouwheer.²⁰⁷

Hij kreeg daarom opdracht de renovatiewerken, die onder Filips van der Couderborch waren begonnen, tot een goed einde te brengen. Zijn opdracht was duidelijk: van het gerenoveerde kasteel een operationeel grafelijk bolwerk maken, met een modern beheer en een garnizoen dat was toegerust om de nieuwe uitdagingen van de 15de eeuw het hoofd te bieden. Bovendien kreeg het slot een sleutelrol in de nieuwe defensiestrategie van de nieuwe hertog Filips de Stoute. Hij had de Gentse rebellie bedwongen, maar het gevaar bleef accuut. Eind 1387 zond hij Robert de Capple, baljuw van Dendermonde, naar Rupelmonde om na te gaan of de geruchten klopten dat het kasteel was verkocht aan de Engelsen. De baljuw kon echter enkel vaststellen dat het bolwerk stevig onder controle was van kastelein Guyot de Longpré.²⁰⁸

Het kasteel van Rupelmonde had de Gentse Oorlog relatief ongehavend doorstaan. Heel anders was de situatie in de rest van het graafschap. De pijnpunten in de grafelijke militaire politiek waren op beschamende wijze blootgelegd: de Westhoek was in de lente en zomer van 1383 overrompeld door een Engels invasieleger onder leiding van bisschop Henry Despencer. De woedende Honderdjarige Oorlog verdeelde immers ook de geestelijkheid, met één paus in Rome en één in Avignon. Onder het mom van een kruistocht tegen de Avignongezinde Vlamingen, ondernam de Engelse bisschop een grootscheepse plunderexpeditie doorheen het kustgebied. Kleine kuststadjes zoals Grevelingen, Duinkerke, Blankenberge, Nieuwpoort, Veurne, Sint-Winnoksbergen, Broekburg, Poperinge en Kassel werden moeiteloos overrompeld en leper was ternauwernood gevrijwaard door het platbranden van de buitenwijken. Andere grote steden zoals Brugge en Gent konden niet

*In 1369 huwde graven-
dochter Margaretha
van Male met Filips
de Stoute, hertog van
Bourgondië.*

efficiënt worden omsingeld of afgesneden van hun bevoorradingslijnen. De hele Opstand lang moesten grafelijk kasteleins achterhoedegevechten leveren om de ravitallering vanuit Holland, Zeeland en Brabant te verhinderen. De grafelijke militaire strategie steunde te veel op een organisch gegroeid netwerk van burchten en graafgezinde stadjes van tweede rang met een verouderde omwalling. Enkel Frans-Vlaanderen en enkele verspreide grenssteunpunten bleven permanent onder de controle van de landsheer. Lodewijk van Male kon zijn positie slechts handhaven dankzij een Frans invasieleger onder leiding van zijn schoonzoon Filips de Stoute en de Franse koning. Toen de graaf, amper 53 jaar oud maar moegestreden, op 30 januari 1384 overleed, was de oorlog verre van voorbij. Het zou nog bijna twee volle jaren duren (tot de Vrede van Doornik op 18 december 1385) eer de rust definitief werd hersteld. Filips, die zijn schoonvader was opgevolgd als graaf van Vlaanderen, schoot onmiddellijk in actie. Hij maakte gebruik van het momentum om het graafschap te onderwerpen aan een militaire reorganisatiecampagne die haar weerga niet kende.

De nieuwe defensiepolitiek van Filips de Stoute concentreerde zich op vier grote defensiecomplexen: de Westhoekverdediging, het Zwincomplex tegen Brugge, het Schelde-Leiecomplex rond Gent en een reeks versterkingen in Frans-Vlaanderen.²⁰⁹ Van 1386 tot 1389 volgde de ene na de andere onderhandelingsronde met de Vier Leden van Vlaanderen, de vertegenwoordigers van de grote steden Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije, over de kustverdediging. Te Ieper, waarvan de buitenwijken volledig waren verwoest, ging in 1388 de aanleg van start van een kleinere, maar meer performante stadswal. In juni 1387 werd een commissie aangesteld die zich moest buigen over de versterking van Nieuwpoort en een jaar later waren ook fortificatiewerven opgestart te Veurne. De grotendeels verwoeste Sint-Laurentiuskerk te Nieuwpoort werd in de jaren 1390 omgebouwd tot garnizoensbolwerk dat de IJzerdoorvaart moest controleren. Langs het Zwin, toen nog een bevaarbare zeearm en vitaal voor de commerciële activiteiten van Brugge, kocht Filips het voorhaventje Sluis op en bouwde het uit tot grafelijk steunpunt. De achterliggende bedoeling was enerzijds de bescherming van Brugge, anderzijds om de stad maritiem van de buitenwereld af te kunnen sluiten. In 1385 vatte hij er, aan de monding van het Zwin, de bouw aan van een hypermodern kasteelcomplex van 60 bij 56 m, uitgerust met de nieuwste technieken op vlak van vestingbouw. Zonder twijfel was het, samen met Rijsel, de meest indrukwekkende vesting die ooit in het graafschap was opgericht. Tien jaar later was het rechthoekige bolwerk met ronde torens op regelmatige afstanden voltooid. Een jaar later startte aan de overkant van het Zwin de bouw van de zogenaamde Bourgondische Toren, zodat de Zwindoorvaart effectief kon worden afgesneden.

In Frans-Vlaanderen was de 13de-eeuwse koninklijke dwangburcht van Rijsel (het zogenaamde *chateau de Courtray*) ongeveer gelijktijdig gerenoveerd met het kasteel van Rupelmonde. Doorheen de Gentse Oorlog vonden diverse renova-

→ Kaart van de
militaire reorganisatie
van het graafschap
Vlaanderen.

tiewerken plaats aan torens, poorten en andere gebouwonderdelen. Sindsdien vervulde dit kasteel samen met dat van Rupelmonde een dubbele sleutelfunctie als centrale garnizoenhoofdplaats, arsenaal en archief. De stad zelf werd net als Dowaaï (Douai) en Oorschie (Orchies) gestimuleerd om haar omwallingen te renoveren. De regio bleef het ultieme francofiële steunpunt binnen een volatiel graafschap en de directe connectie voor de Bourgondische landsheren met Parijs.

De omsingeling van Gent was een complexer gegeven, enerzijds door haar ligging op de samenloop van de Leie en Schelde, anderzijds door haar verregaande economische en politieke verwevenheid met en controle over het omliggende platteland. Naar het zuiden toe werden Kortrijk en Oudenaarde, twee traditioneel graafgezinde steden langs respectievelijk de Leie en Schelde, uitgebouwd tot bolwerken van landsheerlijk gezag. Beide steden vernieuwden hun stadsomwalling en gloednieuwe kastelen verrezen waar hun rivieren richting Gent stroomden. Langs de Dender werd een defensieve as gevormd van Dendermonde over Aalst tot Geraardsbergen. Waar mogelijk betrok de nieuwe graaf dus de reeds aanwezige stedelijke fortificatiedynamieken in zijn eigen bouwprogramma. Maar ten noorden en oosten van Gent was de situatie minder voor de hand liggend. In het Land van

Waas, het Land van Beveren en de Vier Ambachten waren geen grote steden die naam waardig. Hier moest hij dus noodgedwongen terugplooien op de domaniale centra die in de voorgaande eeuwen aan het grafelijke patrimonium waren toegevoegd: de grafelijke burchten van Rupelmonde, Beveren en Saeftinghe.

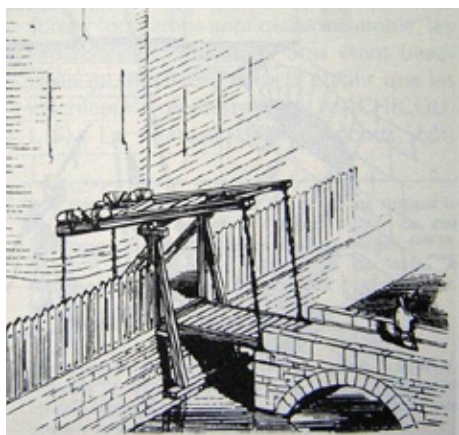
Te Antwerpen – een grafelijke enclave in Brabant – gaf Filips de Stoute opdracht tot de renovatie van de Burcht, eigenlijk het versterkte oudste stadsdeel. Guyot de Longpré zetelde vanaf 1393 in de commissie die toezicht hield op de werken. De huizen die de inwoners tegen de burchtmuur hadden aangebouwd, werden gesloopt en de Steenpoort en de muur van de Burcht kregen een grondige renovatie. Ook op de kastelen van Beveren (Singelberg) en Saeftinghe werd grondig verbouwd, resulterend in de oprichting van nieuwe ringmuren in respectievelijk 1395-1402 en 1394-1396.²¹⁰ Te Beveren mocht voor de gelegenheid Guyot de Longpré opnieuw opdraven vanuit zijn expertise in de hoedanigheid van kastelein en ontvanger: *“pour entendre a faire faire les ouvraiges et reparacions qui sont et seront neccessaire oudit chastel et lieu”*.²¹¹ Vanaf midden februari 1396 (n.s.) cumuleerde hij het kasteleinschap van Beveren met dat van Rupelmonde.²¹²

Daar waren tijdens de oorlog al meer dan 8300 Vlaamse ponden geïnvesteerd in het kasteel. Als sluitstuk van de renovatie werden in 1388, op uitdrukkelijk bevel van de nieuwe graaf Filips de Stoute, de kasteelgrachten onder handen genomen. Deze waren immers *moult atterroiés et en mauvais estat*. Kastelein Guyot de Longpré greep hiervoor aanvankelijk terug op een oud gebruik dat alle Wase eigenaars van gronden onderhevig aan een penningrente, verplichtte elke 7 jaar in te staan voor het ruimen van de grachten (behoudens de bezitters van *spadeland* en *broekland* die al bijdroegen tot het onderhoud van de dijken). De houders van deze gronden genoten in ruil bepaalde vrijheden en privileges, maar waren al meer dan veertien jaar in gebreke gebleven waardoor de praktijk in onbruik was geraakt. De nieuwe graaf was vastbesloten de belasting in ere te herstellen om zijn militaire bouwcampagnes te bekostigen. Maar de nieuwe

heffing lokte massaal protest uit door de economische malaise na jaren van burgeroorlog, zodat de hertog met de getroffen grondeigenaars in augustus 1388 een regeling uitwerkte: hij liet de verplichting vallen in ruil voor een eenmalige bijdrage van 2000 francs en een grondbelasting van 3 gr. per bunder (ca. 1,43 ha) elke zeven jaar.²¹³ De nieuwe aanpak miste haar effect niet: in de periode 1402-1407 werd 1184 lb. par. VI. opgehaald. Latere, eerder bescheiden herstellingswerken aan het kasteel in 1394, 1395, 1396, 1400 en 1402 werden vergoed vanuit de algemene grafelijke ontvangsten (*recette générale*).²¹⁴

Ook in de volgende jaren bleven werken van meer bescheiden omvang nodig. In de loop van 1390 liet kas-

Ophaalbrug met
hefbomen.

telein Guyot de Longpré een zekere hoeveelheid bomen kappen en 20.000 bakstenen ophalen in de burcht van Herzele, die in 1381 door grafelijke troepen was vernield.²¹⁵ Waarvoor de materialen werden gebruikt wordt niet meegedeeld, maar mogelijk dienden ze als basis voor een nieuwe kasteelbrug. Meestertimmerman Bauduin de la Chapelle ging op 1 mei 1390 een contract aan voor de bouw van een nieuwe grote kasteelbrug *tout nuef de hault en bas et du fons du fosse en amont*, van 22 voet hoog (6 m) en 80 voet lang (22 m). Aan de voet van de brug werd een hefboomsysteem met tegengewichten (*tapecul*) opgericht, armen met tegengewichten die twee draaiende bruggen (*pons tournoirs*) deden manoeuvreren. Het gebruik van dergelijk systeem wijst er op dat de burcht niet over een klassieke ophaalbrug beschikte en er ook geen ruimte was om deze aan te brengen in de poorttoren. De draaibruggen waren met ijzer beslagen (*ferrez et bendeze*). De nieuwe brug was 15 voet breed (4m), waardoor men met paard en kar helemaal tot aan de kasteelpoort kon rijden. Aan een venster boven de kasteelpoort werd een takel (*windas*) aangebracht om wijn en andere voorraden binnen te halen. Aan weerszijden werd de brug afgeschermd met planken uit Deens sparrenhout (*lais danemarche*). In de poorttoren zelf werd vermoedelijk een optrekbare poort gemaakt (*porte coulische*). Tegen midden oktober van dat jaar waren de werken afgerond.²¹⁶ Drie jaar later werd de Antwerpse aannemer Jehan des Costes ingeschakeld om de kasteelgrachten droog te leggen en kreeg aannemer Stokman uit Schelle, die verbonden was aan de Sint-Bernardusabdij, opdracht een stuk courtine te herstellen van 140 voet lang (38,5 m) en tien voet hoog (ca. 2,75 m), omdat het metselwerk scheuren was beginnen vertonen door het winterweer.²¹⁷

Carrièrekasteleins op het kasteel

Met de aanstelling van Guyot de Longpré was het beheer van de burcht voor het eerst in handen gekomen van een rasechte carriérist in plaats van een lid van de traditionele adel. Bij zijn overplaatsing op 24 januari 1395 (n.s.) naar Beveren voerde hij een functiewissel uit met Jean de la Pierre of Jan van den Steene, de nieuwe kastelein van Rupelmonde.²¹⁸ Midden februari 1396 (n.s.) kreeg hij eervol ontslag en verving Guyot de Lomprey hem opnieuw.²¹⁹

In februari 1401 stond Guyot de Longpré zijn post als kastelein terug af, maar hij bleef actief als ontvanger en baljuw van Beveren tot eind mei 1404 en bleef zo betrokken bij de renovatie van de noordmuur van het kasteel van Beveren. In 1390 schonk de hertog hem voor zijn verdiensten het beheer over het grafelijke domein van Kruibeke, goed voor een jaaropbrengst van 900 lb. par. Van 1401 tot 1403 was hij er tevens baljuw en ontvanger en in 1401-1404 pachtte hij de tol van Rupelmonde.²²⁰ Volgens zijn epitafaaf was hij ook een tijdlang drossaard van het Land van Overmaas (1398-1399). Hij overleed in 1407 en werd begraven in de St.-Michielskerk te Gent samen met zijn echtgenote Jossine, dochter van Frans

van Haveskerke († 1427), één van zijn opvolgers als kastelein van Beveren.²²¹ Ze was daarmee tevens een nazaat van de vroegere kastelein van Rupelmonde Filips van Haveskerke, al is het maar de vraag of het echtpaar zich daarvan ook bewust was.²²² Ook zijn zoon Filips van Lomprey († 1459) bleef actief in grafelijke dienst en schopte het tot raadsheer, hertogelijk kamerling en baljuw van Sint-Winnoksbergen (1432-1450).²²³

Jan van den Steene was dan wel een ridder uit Brugge – waar hij op 11 maart 1392 deelnam aan een toernooi op de Grote Markt – maar ook hij bouwde zijn krediet vooral op in grafelijke dienst.²²⁴ Onder Filips de Stoute schopte hij het tot grafelijk raadsheer. In 1389 werd hij als *maître d'hôtel* van Ten Walle in Gent commissaris bij de hervorming van de grafelijke spijker.²²⁵ Van februari 1390 tot 1395 verdiende hij zijn strepen als kastelein en ontvanger van Beveren, belast met de financiële sanering na het gesjoemel van de vorige kastelein, Clais Vijt. Naarmate hij zijn *fin de carrière* naderde, legde hij zich steeds meer toe op financiële ambten. Zo was hij nog ontvanger van het domein van Wondelgem (1395-1403) en van de grafelijke weilanden van Bourgoyen (bij Gent, 1400-1403).²²⁶

Hertog Jan Zonder Vrees (1405-1419) hield vast aan de benoemingspolitiek van zijn vader, door de voorkeur te geven aan ridders die elders in het graafschap hun sporen verdiend hadden. Kort nadat hij in 1407 was aangesteld tot kapitein van de Bourgondische Toren te Sluis, werd Thomas van Schoonevelt kastelein van Rupelmonde.²²⁷ Hij kende het kasteel van Rupelmonde vermoedelijk al van 1381, toen een *Maes de Scoonevelt* er als kastelein van het grafelijk domein van Kruibeke een passage maakte in het garnizoen. Hij was tevens verantwoordelijk voor bepaalde herstellingswerken aan het grafelijk hof van Kruibeke (1381-1382) en bekleedde het baljuwschap van Waas (14 januari 1380 tot 4 mei 1383), een functie waarin hij zich duidelijk in zijn sas voelde: vooral in 1382 liet hij recordbedragen optekenen aan inkomsten uit verbeurdverklaringen en *composities* (minnelijke schikkingen).²²⁸ Later in de opstand assisteerde hij de Brugse baljuw bij gelijkaardige activiteiten (2 maart tot 18 september 1384).²²⁹ Vanaf 1390 duikt hij opnieuw op, ditmaal als ontvanger van verschillende grafelijke domeinen in de kuststreek, de meierij van Dudzele (tot 1403) en visrechten te Cadzand en Ter Hofstede (tot 1399).²³⁰ In 1395-1399 was hij als baljuw van Kortrijk lid van de commissie die de bouw van het nieuwe kasteel coördineerde.²³¹ Van 1400 tot 1404 was Thomas van Schoonevelt, zoon van Willem, baljuw van Brugge en het Vrije. In 1399/1400 was hij tevens waterbaljuw van Sluis. Hij stierf op 13 januari 1418 (n.s.) en bleef dus zeker niet tot zijn dood in functie te Rupelmonde.²³²

Vanaf 1411-1412 ontving Jehan Blanckaert vergoedingen als kastelein.²³³ De naam Jan Blanckaert duikt sporadisch op tussen 1382/'83 (bij het Engelse beleg van Ieper) en 1442/'43. Minstens twee mannen, vader en zoon, dragen dezelfde naam rond 1410. Het was *Jehan Blanckaert l'ainsné* die in de *Recette Générale* van 1419 vergoed werd als kapitein van Rupelmonde.²³⁴ Deze ridder uit Brugge

verdiende van 1396 tot 1404 zijn sporen als baljuw van Biervliet.²³⁵ In de beginjaren van de 15de eeuw had Filips de Stoute hem tot admiraal van de zee benoemd, maar hij werd verbannen op verdenking van piraterij. Lang kan deze verbanning echter niet hebben geduurd, want tegen 1411 was hij reeds gerehabiliteerd. Op 26 december 1414 ondertekende hij een oorkonde voor het gasthuis van Sint-Jan te Rupelmonde als *riddre castelain van Rupelmonde*.²³⁶ Ten laatste tegen 1422 was hij kastelein af. Over zijn verdere carrière is weinig bekend, tot hij op 8 februari 1444 (n.s.) door Filips de Goede werd gepromoveerd tot *garde et capitaine* van de Tour de Bourgogne te Sluis.²³⁷ Pas in 1442-1443 werd hij heer van Voorde genoemd (bij Ninove), een heerlijkheid die tot 1437 in bezit was van Jan van Oostkerke.²³⁸ Het verwerven van een eigen heerlijkheid lijkt hier dus eerder een gevolg van dan een voorwaarde voor het kasteleinschap.

De Gentse Oorlog en de bouwwerkzaamheden op het einde van de 14de eeuw hadden het kasteel van Rupelmonde een nieuw élan gegeven. Dankzij de minutieuze registratie van de werkzaamheden door de opeenvolgende carrière-kasteleins, zijn we in staat een gedetailleerd beeld te vormen van het uitzicht van het kasteel op het einde van de middeleeuwen, zoals zal blijken uit volgend hoofdstuk.

DOOR welke Zwetfinghe de naem van ghemogen oock is
ghelieven (en onoverbleven, en hefften het landt biffden de
Lee (en de Leys gaen noemen Flandrin naar Flandinbertut
offe Flandriet huyltrauwe van Ledenet de Duch Voest
van defe laorden.

ZIELANT en hollandt hebben hun naemen ghecreghen en
behouden soo voorfeijl is (en het landt van waer is ghecreghen en
gheseyt het Voest Landt, om dat het allean Voest wylt en
vol bofel wal. En welcke door de ghecreghen vande letter (en
de Sdorionthout is ghenoompt ghecreghen enst Voest Landt (en
doernaer Vlaetlandt soo (en ghelyck door d'oncrdighcydt (en
onweten theydt van veele heden daecht men in plaetse van
Ruytelmonde lecht Ruytelmont, in plaetse van Craerde legghen
gefaerde, in plaetse van sinay segghen sinay, in de foo in
andere.

WESENDE het landt van waer noch niet landt ghebaert mit
dat ten Gaere wylte bieren van Biscop van
Doornyk. Nu de thinde voor een deel gaf aende Inmicken van
Bardeloo (en de Grooten Dagen al dan maer in waer aenwt
ghelycken vande Dagen Lokeren Delfde
(en dat selfs Lokeren ten Gaere 1400 noch wel bofel (en Voest
weede wal de Grooten Dagen van Gynen.

TEN wat tude het Calbeel van Ruytelmonde
is hermaect (en Gmeindert.

TEN Gaere 1225 is ghesloten den vrede biffden de Vlaemingen
(en Grabandert, (en onder andere besproten dat niemant van beide
fiden op de Grooten Gmechte te Ruytelmont oft muelen eenighe
fiden stercken offe Casteelen.

DAN Maganthe Graevinne van Vlaenderen hadde nu Ruys helende
in de welghelegghenheyt der plaetse, het Calbeel van Ruytelmonde
door de Noortmannen ghebroken ghedaen ghegheven soo men noch
heden daecht (en fin aen het onderskil van den witten (en blauwen
wylte fiden all maniere van banwont, (en voort tot haw
ghenief doen aenmaecten een deel naest de schelde ghenoompt
het rivierant (en Loet in welk rivierant de ghedaen schepen
wylte schelde in ne quaemen (en loeghen sonder hyn (en het loet
had Ghegheve (aenmet heldert, (en Ghech plaetse, (en ander
ene ghenoompt / Graevissel, fynde een groot ondracht met
gylaven waertoe men quam met Ruytel Ghegheve weghen oft
galden (en van Cuernmen oock op het boerfste grinch lanen
rivier fiden offe brappen, allet soo duffgh, Conftigh, (en wel
ghemaect, sonder eenighe hartenwerk, dat de hermaect

Het uitzicht van het kasteel rond 1400

Jan Wuytacq werd rond 1670 griffier van Rupelmonde.²³⁹ In 1675, toen hij zijn “Beschrijvinghe vande stadt ende casteel van Rupelmonde” voltooide, hadden het stadje en haar kasteel recent opnieuw zwaar te lijden gehad onder de oorlogsomstandigheden. Van het oude kasteel dat hij beschreef, restte nog slechts een ruïne: “van het voortreffelijck ende aut casteel, ’t selve is alsnu den meerderendeel ghebroken ende vernulicht, behaudelijcke een cleen deel”. Gelukkig kon hij nog veel mondelinge informatie over het vernietigde bouwwerk optekenen: zo liet gravin Margaretha van Constantinopel “voor haar comfort een bouwwerk optrekken naast de Schelde, dat men het Vierkant of Lood noemde en waarin volgeladen schepen zonder probleem konden aanmeren en voor anker liggen. Datzelfde Lood bestond uit verschillende kamers, kelders en vertrekken, waaronder de zogenaamde ‘s Gravenzaal, die zeer groot was en ondersteut werd door pilaren. Men kwam hier via vier verschillende wegen of gaanderijen en langs hier kon men ook naar de bovenverdieping gaan langs vier zijden of trappen. Alles was zeer kunstvaardig gemaakt, zonder gebruik te maken van enig houtwerk, [zo] dat de meest ervaren meesters van nu zouden erkennen dat het de oude Romeinse werken overtreft. Het was bezet met zeventien torens en bezaaid met menige schietgaten om met bogen de vijand te hinderen...”²⁴⁰

Jan Wuytacq was duidelijk getroffen door de monumentale ruïnes van het Gravenkasteel met zijn 17 torens, de grote zaal in het Vierkant of Lood en de weermuren. Toen hij zijn kroniek neerpende, waren die echter nog maar een schim van hun vroegere, middeleeuwse glorie. Wat een verschil met het monument in de vroege 16de eeuw, toen de jonge Mercator hier het levenslicht zag. Dat had sedert de late 14de eeuw geen ingrijpende bouwkundige wijzigingen meer ondergaan.

Wat zag Mercator precies toen hij het Gravenkasteel voor het eerst zag opdoemen? Als we het monument door zijn ogen proberen te bekijken, moeten we vaststellen dat we slechts over een handvol afbeeldingen en beschrijvingen beschikken. Wuytacq is de enige contemporaine auteur die ons een woordelijke

← Fragment uit de Kroniek van Rupelmonde, met de passage over het kasteel.

beschrijving van het gebouw naliët. Frans De Potter en Jan Broeckaert maakten dankbaar gebruik van zijn kroniek voor hun studie over Rupelmonde van 1879, maar schreven ze toe aan Justo Billiet, een 16de-eeuwse, Gentse schrijver. Het document was toen in bezit van baron Philippe Kervyn de Volkaersbeke, destijds burgemeester van Nazareth en als historicus vooral bekend voor zijn werken over Gent in de 16de eeuw. Over het kasteel zijn voorts wel inventarissen bewaard, maar die blijven erg selectief en fragmentair in hun beschrijving van het gebouw. Daarnaast beschikken we over enkele afbeeldingen, die uit dezelfde periode dateren als de beschrijving van de griffier. De meest bekende prent is een gravure die Antonius Sanderus opnam in zijn *Flandria Illustrata*, een soort geïllustreerde gids voor Vlaanderen *avant la lettre*. Daar hij de prenten niet zelf tekende, is de eigenlijke maker van de gravure niet bekend. Ze komt reeds voor in de Latijnse uitgave van zijn werk en is dus ten laatste in 1641-1644 te dateren.²⁴¹ Ze legt de grootste nadruk op het monumentale poortgebouw en de omwalling van het kasteel. Door het gebruikte kikvorsperspectief is van de interne organisatie weinig op te maken, op enkele ruïneuze daken die boven de mantelmuren uitsteken na. Eén massieve, vierkante toren domineert de kant van de Schelde. Gelukkig zijn er nog enkele andere waardevolle prenten die ons beeld kunnen vervolledigen.

Algemene structuur

We keren even terug naar het jaar 1517. Uit de richting van Antwerpen dobbert een sloep met het getij mee in de richting van Rupelmonde. Aan boord zit een schoenlapper uit het Duitse hertogdom Kleef, die zich met zijn gezin nu definitief in het Scheldestadje komt vestigen. De jonge Gerard, die hier vijf jaar geleden geboren is, zal er zijn jeugd doorbrengen. Terwijl ze de havenkil in de vliet naderen, schuiven naast hen de indrukwekkende muren en torens van het Gravenkasteel voorbij. De architecturale harmonie van muren en torens was slechts schijn: wie aandachtig keek, kon de verschillende bouwfases van het monument onderscheiden: weermuren in Doornikse steen waren hersteld met Brabantse zandsteen. Bakstenen constructies met pannendaken staken boven de leien daken van de weermuren uit. En langs de rivierzijde reflecteerde Brabantse zandsteen het zonlicht.

Hoewel Mercator zijn hele leven zou wijden aan het bevatten van de wereld vanuit de lucht, zou hij nooit het kasteel vanuit vogelperspectief kunnen aanschouwen. Het monument had er toen al drie eeuwen bouwen en verbouwen opzitten. Hoewel er in de tijd van Mercator al geen restanten uit die vroegste ontstaansgeschiedenis meer overbleven, is ze wel nog herkenbaar op oude kaarten.

Daarop zijn de contouren van de oorspronkelijke motteburcht (zie p. 29) nog duidelijk zichtbaar. Twee aaneengesloten eilanden van ongelijke grootte, strekken zich over zo'n 135 m lengte uit van noordwest naar zuidoost, in de richting van

→ Het kasteel van Rupelmonde uit *Flandria Illustrata*, met de vierkante poorttoren prominent op de voorgrond.

de Schelde. In de Lage Landen, met het water als voornaamste bondgenoot, was een motteburcht een relatief voordelige manier om enerzijds prestige te tonen en anderzijds om zich te verdedigen. Ze doken overal op vanaf de 11de tot de 13de eeuw. Op het neerhof, het grote eiland dichtst bij de bewoningskern van Rupelmonde aangelegd, waren hoofdzakelijk residentiële en economische gebouwen ondergebracht, gelieerd aan haar functie als domaniaal centrum. Het kleinere opperhof bestond doorgaans uit een kunstmatig opgeworpen aarden heuvel (motte) waarop een houten of stenen toren of zaalgebouw werd opgericht, vooral voor symbolische doeleinden. Vaak liep een brede gracht rond en tussen beide eilanden. In Rupelmonde werden opper- en neerhof ten laatste vermoedelijk rond het midden van de 13de eeuw aaneengesloten tot één langwerpige eiland. Op basis van de Atlas van Buurtwegen schatten we het opperhofeiland zo'n 50 m doorsnede en het neerhof 70 à 80 m.

Over heel Vlaanderen zijn voorbeelden te vinden van mottekastelen waarvan de initiële, veelal houten mottetoren in de loop van de 13de eeuw werd vervangen door een massieve, stenen woontoren (donjon) of een zaalgebouw zoals in het Gravensteen te Gent.²⁴² Een donjon bestond uit verschillende niveau's, elk bestemd aan een andere functie (gaande van kelder, ontvangstruimte, woon- en

De dubbele eilandstructuur van opper- en neerhof werd mogelijk al in de 13de eeuw opgeheven door het dempen van de tussengracht, waardoor een groot, achtvormig eiland ontstond dat haaks op de Schelde was georiënteerd. Rondom het volledige eiland was een verdedigingsmuur gebouwd, bestaande uit rechte mantelmuren of courtines met halfronde torens op de hoeken en uitkragende arkeltorens voor de tussenflanking. In de dikte van de muur verbonden twee boven elkaar geplaatste gangen de hoektorens. Daarboven was vermoedelijk nog één circulatieniveau, een overdekte weergang achter een gekanteelde borstwering. Een volledig omheinde binnenkoer groepeerde een aantal functionele gebouwen die tegen de burchtmuur aan waren gebouwd. Van de schijnbare architecturale eenheid ten tijde van Mercator, was dus weinig aan.

[illegible]

De toegang tot het kasteel: poorten en bruggen

Keren we even terug naar het verhaal van Mercator. We maken alweer een tijdsprong naar het jaar 1544, het jaar waarin hij voor het eerst het kasteel van binnenuit zag. Al had hij de omstandigheden ongetwijfeld liever anders gezien. De inmiddels tweeëndertigjarige wetenschapper werd in het Gravenkasteel opgesloten op verdenking van ketterij, een beschuldiging die menig lotgenoot reeds een plekje op de pijnbank en finaal op de brandstapel had opgeleverd.

Nadat hij was gearresteerd in Rupelmonde, werd hij allicht het kasteel binnengeleid langs de grote poorttoren. Die vormde, samen met de waterpoort in het Vierkant of Lood langs de Schelde, de belangrijkste toegang tot het slot. Met zijn flankerende ronde arkeltorentjes en gekanteelde borstwering hoog boven de brug moet de poorttoren grote indruk op hem hebben gemaakt: de meeste gewone stervelingen kwamen immers nooit voorbij de inkompoort.

Het stadje Rupelmonde fungeerde als een flessenhals naar die inkompoort toe. Ten oosten van het kasteel boden de rivierpolders van het zogeheten 's Gravenbroek immers voldoende natuurlijke bescherming. In het noorden en oosten beschermde de bewoning van het stadje Rupelmonde het kasteel tegen frontale aanvallen. Wie het kasteel wou naderen langs deze kant, moest vanaf het marktplein de steile Kasteelstraat afdalen tot aan de voet van de eerste brug over het molenwater of de Vliet. Die vormde, samen met de kasteelgracht, een dubbele verdedigingsgordel. Vanaf daar verliep de toegang tot het kasteel in fasen. Een houten brug over de Vliet bracht de cartograaf naar het wachthuis op de *baelgie*, de smalle strook land tussen de Vliet en de kasteelgracht. Ze was langs de kant van de Vliet voorzien van een ommuring en achteraan van een palissade.

Zicht op het marktplein van Rupelmonde (detail), met in de verte, aan het einde van de Kasteelstraat, de hoge poort van het kasteel van Rupelmonde.

De naam verwijst naar de rechtszittingen die er op het einde van de 16de eeuw nog werden gehouden in open lucht (vandaar ook het begrip baliënhof). Op het einde van de 14de eeuw stonden hier, voor de kasteelpoort, een wachthuisje en een gemetste paardenstal: bezoekers moesten hier afstijgen voor het eigenlijke kasteel te betreden.

De bouwmeesters benutten de hydrografische omstandigheden maximaal. Het Molenbroek stond via een sluis in verbinding met de tweede hindernis, een 20 à 30 meter brede burchtgracht die ongewenste bezoekers op afstand hield. Beide waterlopen worden vanaf de tweede helft van de 14de eeuw regelmatig samen vermeld, wanneer baggerwerken nodig zijn. Een tweede, 22 meter lange brug leidde van deze versterkte tussenplaats over de walgracht naar de grote poort. De brug was voorzien van twee kantelbruggen met tegengewicht (*pons levis à tapecul*) en een versterkt bruggenhoofd. Aangezien de ophaalbrug vóór de eigenlijke kasteelbrug werd gebouwd kunnen we vermoeden dat de aanwezigheid van een ophaalbrug niet voorzien was in de constructie van de poorttoren.

De twee hoofdtoegangen, de poorttoren en het Vierkant of Lood, werden door contemporaine bronnen als de meest iconische elementen van het bouwwerk weergegeven. De imposante vierkante poorttoren werd geflankeerd door twee hoektorens (zes- of achthoekig op de Scheldekaart van 1468; hoge ranke arkeltorens op de Sanderusgravure). Een inventaris van 1525 benoemt ook de *guerites* (= wachttorens) *aupres de la porte* en ook een zegel van 1276 (zie p. 42) benadrukt het centrale poortgebouw. Waar ze het allen over eens lijken, is dat het poortgebouw hoog boven de grachten uittorende, dat het voor de weermuur uitstak en dat het geflankeerd werd door twee torenvolumes. Gezien vanaf de overkant

Artist impression van
de ingang van de
burcht van Rupel-
monde.

van de burchtgracht, bevond dit poortgebouw zich juist links van de bewaarde muurresten onderaan de Graventoren. Voorts bestond de poort uit één enkele doorgang, met daarboven drie verdiepingen en een defensief platform. Naast haar symbolische dominantie beantwoordde het torenvolume ook aan een strategische noodzaak aangezien het dorpscentrum van Rupelmonde veel hoger lag dan de eigenlijke burcht. Bovenop de poorttoren kwam in het najaar van 1379 een nieuwe massieve plankenvloer, waarop de bewakers een grote springaal (grote, verrolbare kruisboog) opstelden. Een schoorsteen stak hoog boven het platform uit, afkomstig van de haarden om de wachtlokalen te verwarmen.

Het is mogelijk dat voor de bouw van de poorttoren inspiratie werd opgedaan in het Gravensteen te Gent. Hier liet graaf Filips van de Elzas in 1180 een langwerpig poortgebouw oprichten als voorburcht van het eigenlijke kasteel. Het springt zo'n 20 m vooruit op de omwalling, telt twee niveau's met bovenaan een defensief platform en wordt geflankeerd door arkeltorens op steunberen. De enige poortdoorgang loopt steil omhoog naar het verhoogde motteplateau.

Eens onze bezoeker door het poortgebouw gepasseerd was, betrad hij de binnenkoer op het grote, noordelijke eiland dat in de mottefase dienst deed als neerhof. Ooit stonden hier schuren, stallen, werkplaatsen, eventueel een gerieflijke houten woning en alle andere noodzakelijke onderdelen van een agrarisch-domaniaal centrum. In de 14de eeuw is er nog sprake van een smidse, bakoven, stallen, voorraadkelders,... maar bepaalde opslagfuncties waren ook buiten de kasteelmuren verhuisd.

Een tweede toegang bevond zich aan de andere kant van het kasteel, onderin het *Viercant of Lood*. Dergelijk dubbel poortstelsel was niet ongevoel: in de Bourgondische fase is dit ook het geval in de grafelijke kastelen van Kortrijk,

Poortgebouw van het Gravensteen te Gent.

Oudenaarde, Nieuwpoort, Rijsel, Sluis,... Het kasteelarchief van Bornem bewaart een kaart van het fort Sint-Margriet van ca. 1632, die het kasteel uit deze hoek weergeeft (zie p. 92). Een prestigieus zaalgebouw, geflankeerd door twee massieve torens, springt vooruit op de courtines in de richting van de Schelde. Grote ramen de aanwezigheid van een ruime zaal, net onder het defensieve dakplatform. We citeerden reeds Jan Wuytacq, die beweerde dat het ooit mogelijk was het kasteel binnen te varen per schip. De historische bronnen tonen niet aan dat dit de bedoeling was van de bouwmeesters. Meer nog, het lijkt erop dat de waterproblemen het gevolg waren van de steeds hogere getijdenamplitude op de Schelde. Zo moest in 1513-1514 een nieuwe keersluis worden geplaatst in de dijk achter het kasteel, omdat de benedeverdieping zowel bij eb als bij vloed onder water bleef staan. Twee waterpoorten (*portes de l'yaue*) bevonden zich tussen de flankeretorens van het "nieuw werk" (zie verder) en ten minste één ervan bestond uit een soort valluik dat kon worden opgehaald met een touw.²⁴³

Langs het Scheldefront werd het kasteel bijkomend versterkt door een reeks palen die in de rivierbodem waren geheid. Zo noteerde de kastelein daguren van: "...*carpentiers qui ouvrent as pylls deles l'Escout deriere le chasteel, devant le porte de l'aywe...*".²⁴⁴ Hier was ook het tolhuis gevestigd met een houten aanlegsteiger, vanwaar de ontvanger de Schelde patrouilleerde om taksen op de doorvaart te innen.

Het kasteel van Rypelmonde, pentekening in inkt (30,2 x 20,1 cm), verkocht bij veilinghuis Bonhams (Londen, 28/10/2015, lot 279) en toegeschreven aan Abraham Rademakers (1675-1735).

Muren en torens

Het kasteel zelf was helemaal omringd door hoge weermuren of *courtines*, op regelmatige afstand geflankeerd door torens. Zoals eerder aangetoond zijn er gegronde redenen om aan te nemen dat de huidige torenresten onderaan de Graventoren uit de regering van Margaretha van Constantinopel (midden 13de eeuw) dateren. De hoefijzervormige torenbasis heeft een diameter van ongeveer 4,6 meter (2,8 bij 3,4 meter binnenmuurs), met muren van ongeveer 95 cm dik aan de buitenzijde. Gezien de architecturale gelijkenissen met de torens aan de westzijde, kunnen we ervan uitgaan dat deze ongeveer dezelfde afmetingen hadden. Kroniekschrijver Jan Wuytacq telde in de 17de eeuw in totaal 17 torens, maar hij gaf geen informatie over hun vorm of omvang. Ook de bewaarde iconografische bronnen zijn te inaccuraat om een exact beeld te vormen van de plaatsing van muren en torens. Maar opnieuw bieden de rekeningen soelaas. Een tot nog toe in de vergetelheid geraakt bestek, opgesteld in 1499, voor het herbedekken van alle

HAD HET KASTEEL VAN RUPELMONDE WERKELIJK ZEVENTIEN TORENS?

Als we de bestekken van 1499 en 1604 naast de bewaarde prenten en muurresten leggen, tellen we in totaal vier vierkante torens (de poorttoren, de kapeltoren en de twee torens die het terras flankeren), zes grote halfronde torens (drie aan de westzijde en drie aan de oostzijde) en minstens drie arkeltorens in de westelijke courtines. Ook het terras en de poorttoren hadden arkeltorentjes en mogelijk ook de westelijke courtines, zodat een totaal van zeventien zeker niet uitgesloten is. Al is het niet duidelijk welke toren(tjes) al dan niet werden meegeteld.

Artist impression van de burcht, met aanduiding van de verschillende torens: 1 de 'vorste toren boven de poort' met haar wachttorentjes, 2 en 3 hoefijzervormige torens tussen de poort en kapel; 4 de 'vierkante toren of de kapel'; 5 hoefijzervormige toren tussen kapel en het Vierkant; 6 de arkeltorentjes bij het terras; 7 de toren 'Dauchy'; 8 de toren 'vanwaar men de wacht houdt'; 9 en 10 twee torens aan de westzijde; 11 de toren boven de waterput (huidige Graventoren).

daken van het kasteel met leien en een opmeting van de westelijke burchtgracht uit 1604, benoemt de bewaarde torens één voor één.²⁴⁵ De oplijsting begint achteraan, met het grote terras van het Lood. Het terras was langs de burchtzijde afgezet met drie kleinere arkeltorentjes (*trois petites tournelles à l'entree du terras*) en had onderin twee toegangen tot de grachten (zie boven). Aan Scheldekant werd het Vierkant geflankeerd door twee massieve vierkante torens. Gezien vanaf de Schelde, was de rechtse toren allicht de 'Toren richting Brabant' of de 'Toren waar men de wacht hield'. De linkse toren werd dan in 1402 'vanaf de voet tot de zoldering' omgebouwd tot duiventoren en 'helemaal gevuld met nissen' voor de nesten. Van daaruit lopen we over de oostflank, waar we twee (kleinere) torens tegenkomen, alvorens bij de grote *viercanten turre wesende 't cappelleke* te arriveren. Deze vierkante toren is ook prominent aanwezig op het schilderij dat Jan Van Goyen maakte van het kasteel vanuit het oosten (zie p. 127). Tussen de vierkante toren en het poortgebouw flankeerden nog twee kleinere torens de courtines. Aan de westkant werd de weermuur beschermd door drie halfronde torens, duidelijk weergegeven op de Rademakers-prent (zie p. 122). Twee daarvan waren bekroond met een dak, één met een platform met kantelen. Daartussen staken nog twee halfronde arkeltorens vooruit op de weermuur.

Als we de muur- en torenresten in Rupelmonde vergelijken met andere kastelen uit de regio kunnen we nagaan waar de bouwmeesters hun inspiratie opdeden, of waar de burcht van Rupelmonde op haar beurt school maakte. In tegenstelling tot die andere grote grafelijke burcht, het Gravensteen in Gent dat enkel halfronde arkeltorens had, opteerden de bouwmeesters in Rupelmonde duidelijk voor (half)ronde torens en arkeltorentjes om de courtines te flankeren en vierkante torens voor de poort en meer residentiële onderdelen (*Vierkant* en kapeltoren). Die zelfde combinatie van ronde en vierkante torens werd ook toegepast in de 14de-eeuwse bouwfasen van de kastelen van Beveren (Singelberg) en Saeftinghe en ook hier domineerde een hoge vierkante poorttoren de burchttoegang.²⁴⁶

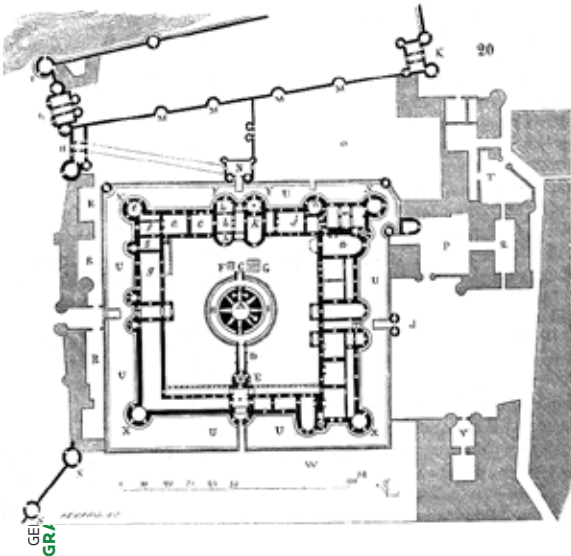
Van het oorspronkelijke kasteel bleven bovengronds twee torenbases bewaard onderin de huidige Graventoren: één hoefijzervormige hoektoren waarvan de basis volledig circulair uit het loopniveau oprijst en één half rond arkeltorentje, dat ca. één meter boven het huidige loopniveau uitspringt en dat wordt ondersteund door één centrale steunbeer. De oorspronkelijke muurbasis bevond zich nog zo'n tweeënhalve meter lager. Dergelijke typerende arkeltorentjes vinden we eveneens terug in twee andere bouwwerken in Doornikse kalksteen, namelijk het Steen en de Steenpoort te Antwerpen (begin 10de eeuw) en de ringmuur en het poortgebouw van het Gravensteen te Gent (eind 12de eeuw). Ook bij andere, reeds verdwenen bouwwerken komen deze arkeltorens op steunberen terug. In het kasteel van Bornem stond ooit een ronde donjon middenin een rechthoekige *groten muer* met – zoals blijkt uit 17de-eeuwse afbeeldingen – enkele ronde torens op steunberen. Deze muur en bijhorende torentjes waren zeker ouder dan

1327 en klommen mogelijk op tot de 11de eeuw.²⁴⁷ Ook het kasteel van Ingelmunster (West-Vlaanderen) was nog in eerste helft van de 17de eeuw voorzien van dergelijke tussentorentjes.²⁴⁸ Het lijkt om een typisch Vlaamse bouwwijze te gaan die in Frankrijk amper voorkomt en die mogelijk is ingegeven door economische overwegingen: men realiseerde een effectieve muurflanking zonder over de hele hoogte een stenen volume te moeten optrekken.²⁴⁹ Te Gent, Antwerpen en Bornem maakten deze arkeltorentjes de hoofdmoot uit van de verticale flanking van de weermuur. In Rupelmonde en Ingelmunster lijken ze slechts een secundaire defensieve functie te vervullen.

Het kasteel van Rupelmonde had op de hoeken hoefijzervormige hoektorens die volledig in de grachten werden gefundeerd. Ronde torenvolumes braken in Frankrijk pas echt door vanaf het einde van de 12de eeuw, bij het ontstaan van het zogenaamde *château philippien*. Dit burchtype, genoemd naar de Franse koning Filips II Augustus (1180-1223), had doorgaans een rechthoekig tot vierkant grondplan dat volledig ommuurd was met rechte mantelmuren of courtines, met ronde torens op de hoeken en vaak halfronde torens daartussen. Typische voorbeelden zijn het verdwenen Louvrekasteel (Parijs, jaren 1190) of dat van Dourdan (jaren 1220). De torens waren voorzien van een kegelvormige, volle stenen basis om ondermijning te voorkomen en hadden alle residentiële elementen

Arkeltorens van de ringmuur van het Gravensteen.

In het grondplan van het Louvre is duidelijk te zien hoe alle gebouwen tegen de courtines waren aangebouwd op een quasi-vierkant grondplan, met ronde torens op de hoeken en halfronde daartussen.

prijsgegeven aan de defensieve capaciteit: er zijn geen schoorstenen of latrines in aanwezig en slechts enkele zorgvuldig geplaatste schietgaten bieden een blik naar buiten. In tegenstelling tot eerdere 12de-eeuwse burchten werden de houten zolderingen tussen de verschillende torenniveaus vervangen door stenen overwelingen. Door meer en regelmatig schietgaten aan te brengen in torens en courtines kon de muur op meerdere niveau's verdedigd worden.

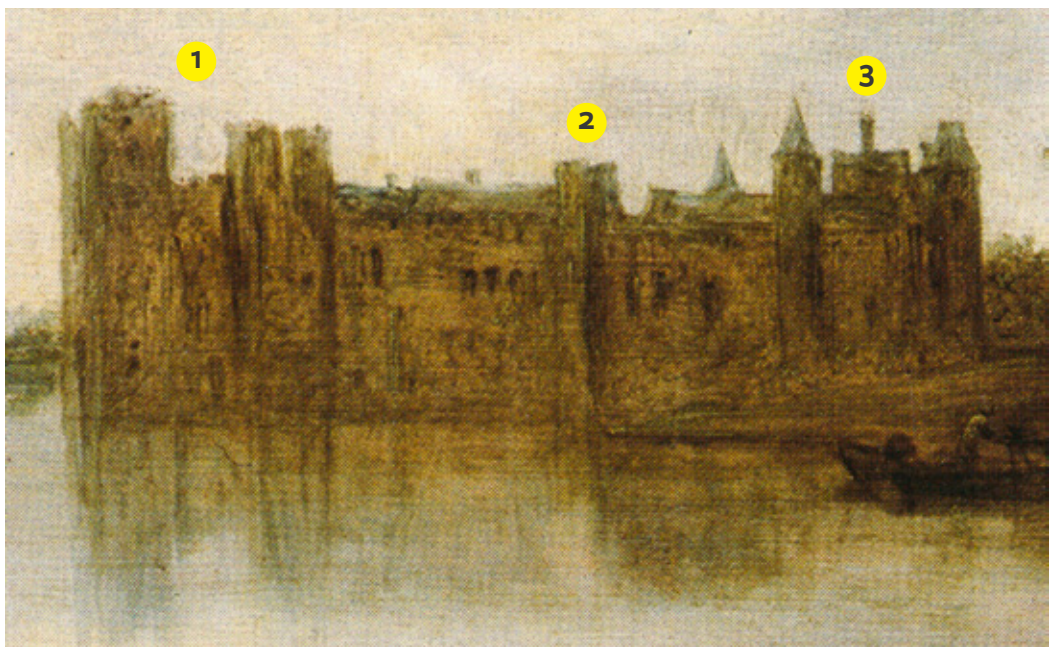
De meeste van deze kenmerken treffen we aan in de bewaarde hoektoren te Rupelmonde: van het halfronde torenvolume zijn twee niveaus in opstand bewaard, elk voorzien van drie (dichtgemetselde) verticale schietgaten. Meteen valt op dat de oorspronkelijke niveau's niet met de huidige overeen komen. Aangezien Rupelmonde ontstond uit een motteburcht met typische achtvorm, is het niet onlogisch dat we hier geen rechthoekig grondplan aantreffen. En ook de kegelvormige gemetste talud aan de torenbasis was overbodig door de waterrijke omgeving, een natuurlijk element waarvan Franse burchten minder konden profiteren. Ook de stenen overweling van de onderste ruimten van de hoektorens wijst op een duidelijke *château philippien*-inspiratie.

Latere afbeeldingen tonen vier dergelijke hoefijzervormige hoektorens: de westflank, die de Vliet flankeert, werd beschermd door drie exemplaren tussen de poort en het "nieuw werk" achteraan de burcht. Rechts van de poort aan noordzijde bevond zich nog een vierde, gelijkaardige toren. De Rademakersprent maakt duidelijk dat enkel de middelste toren van de westflank een platform had aan de top. De andere drie hadden een halfronde schilddak. Dit stemt overeen met de informatie uit de 14de-eeuwse rekeningen: *den torre die achter de smesse staet*, de

torre die achter tbachuis staet en de torre die achter de kokene staet kregen alle drie een schaliëndak in 1374 en er werden drie paar wimpels beschilderd voor op deze torens. De toren achter de keuken stond naast de poort.²⁵⁰ Op het platform van de vierde, tussenliggende ronde hoektoren, *den torre boven den borneputte* (waterput), stond een springaal of werptuig opgesteld.²⁵¹

Niet overal werd de voorkeur gegeven aan hoefijzervormige torens. Met name het poortgebouw, de twee vierkante torens die het “*nieuw werk*” flankeren (zie verder) en de “*toren wesende 't capelleke*” waren vierkant. Sommige hadden zeker een terras aan de top, één was bekroond met een zadeldak. Een dergelijk gemengd gebruik van torentypes is ook terug te vinden in vroege voorlopers van het *château philippien*-type, zoals het Franse kasteel van Druyes-les-Belles-Fontaines (Yonne) uit de tweede helft van de 12de eeuw.²⁵² In dit rechthoekige kasteel zijn de hoektorens rond, maar werden de poort en de kapel ondergebracht in vierkante torens die zich in het midden van de courtines bevinden. De residentiële delen (zaal, privévertrekken) bevinden zich niet in één van de torens, maar in een zaalgebouw dat tegen één van de weermuren was aangebouwd. Deze burcht was begin 13de eeuw één van de voornaamste residenties van Pierre II de Courtenay, graaf van Nevers, Tonnerre en Auxerre. Hij was niet alleen een neef van koning Filips II Augustus, maar huwde bovendien in 1193 Yolanda van Henegouwen, een tante van Johanna en Margaretha van Constantinopel, beide gravinnen van Vlaanderen.

Het kasteel van Rupelmonde gezien vanaf het oosten op een schilderij (ca. 1648, detail) van de barokke landschapsschilder Jan Van Goyen (1596-1656): links het Vierkant of Lood **1**, centraal de vierkante kapeltoren **2** en rechts de vierkante poorttoren **3** met daarrond enkele (half)ronde hoektorens.

In 1216 volgde hij Hendrik van Constantinopel, Margaretha's oom, op als keizer van het Latijnse keizerrijk. Een rechtstreekse beïnvloeding is niet bewezen, maar het is wel duidelijk dat bepaalde vorstelijke middens rijkelijk experimenteerden met gelijkaardige revolutionaire architectuurvormen.

EEN GEHEIME ONDERGRONDSE GANG?

Er doet een hardnekkige legende de ronde dat een geheime onderaardse gang het kasteel vroeger verbond met het centrum van Rupelmonde. Naast het feit dat de meeste burchten omgeven zijn door een zweem van dergelijke mysterieuze verhalen, zou dit in Rupelmonde praktisch onmogelijk zijn: al sinds de 14de eeuw stond het water ter hoogte van het loopniveau van de huidige kelderverdieping van de Graventoren! Dat er verschillende ondergrondse ruimten waren op de burcht, staat echter als een paal boven water: er waren meerdere kelders en bepaalde ruimtes kwamen door een proces van inmotten mogelijk ondergronds te liggen.

Behalve de bewaarde torenvolumes zijn ook twee aan de Graventoren grenzende weermuren (courtines) gespaard van de sloophamer. En die zijn zonder meer opmerkelijk te noemen omwille van de interne weergang. Meestal werden kastelen beschermd door dikke, volle muren met aan de top een defensieve rondgang achter een borstwering met kantelen. In Rupelmonde is de weermuur echter dik genoeg om plaats te bieden aan twee, boven elkaar geplaatste gangen die elk toegang bieden tot een verdiep van de hoektoren. Het onderste niveau bevindt zich nu ondergronds, maar de aanwezigheid van schietgaten toont aan dat boogschutters hier ooit uitkijken over de burchtgracht. Ook de 17de-eeuwse afbeeldingen bevestigen dit. De schietgaten zitten vandaag erg laag in de wanden van de torenruimte, maar het loopniveau werd hier in 20ste eeuw sterk opgehoogd. De ondergrondse galerij vormde ooit de weergang op het niveau van de binnenkoer, de galerij daarboven was de eerste verdieping. Vandaag zit er zo'n drie meter tussen beide niveau's, vermoedelijk een gevolg van opvullingen bij de bouw van de Graventoren aan het begin van de 19de eeuw. Boven de tweede galerij moet zich nog minstens één niveau hebben bevonden, getuige daarvan de latrine die uitmondt ter hoogte van de ramen van het tweede niveau. Weergangen binnenin de courtines waren uiterst zeldzaam in de middeleeuwen. Franse kastelen konden tot in de 11de en 12de eeuw enkel verdedigd worden vanop de weergang bovenop de ringmuur. Pas vanaf de 13de eeuw konden boogschutters ook op andere niveau's plaatsnemen en de vijand door schietgaten bestoken.²⁵³ Dat werd bijvoorbeeld vastgesteld voor het *Château de Coutrai* te Rijsel, gebouwd begin 14de eeuw als Franse koninklijke dwangburcht tegen het graafschap Vlaanderen. Ook het kasteel van Selles bij Cambrai (2^e kwart 13de eeuw), opgetrokken

door de lokale prinsbisschop, beschikte over twee opeengeplaatste galerijen met daarboven een weergang. Maar het blijft een vrij uitzonderlijk fenomeen, ook in de daarop volgende eeuwen, zodat we voor de bewaarde muurresten van een unicum in onze contreien kunnen spreken. Of ze ooit helemaal rondom het burchteiland liepen, is niet meer met zekerheid vast te stellen bij gebrek aan archeologisch bewijs, maar het iconografisch materiaal lijkt dit wel te suggereren. En ook de 17de-eeuwse kroniekschrijver Jan Wuytacq beweerde dat vier galerijen ooit toegang boden tot het Vierkant. De gangen hebben geen deuropeningen naar de binnenkoer en waren dus mogelijk enkel toegankelijk vanuit de poorttoren en het Vierkant.

De bewaarde muurresten bieden ons ook nog een beeld van de verdediging van het kasteel. In de muur die noordwaarts aansluit op de Graventoren zit één verticale schietgleuf van ongeveer één meter met bovenin een ronde opening. Dit is met zekerheid een latere, niet 13de-eeuwse aanpassing, bedoeld voor het gebruik van vuurwapens. Ook in de onderbouw van de Graventoren is een schietgleuf aangebracht. Een bezoek aan de nu ondergronds lopende binnenmuurse weegang leert dat elke torenruimte over drie verticale schietgaten beschikte. Tussen de twee torens zijn op regelmatige afstand twee nissen uitgewerkt in de muurdikte, elk voorzien van één verticale schietgleuf. Aangezien het huidige loopniveau zo'n 2,5 meter hoger ligt dan het middeleeuwse, zijn deze schietgleuven dichtgemetst en dagzomen ze niet langer aan buitenzijde. Ze maken tevens duidelijk dat het loopniveau van de middeleeuwse binnenmuurse weergang een stuk lager lag dan vandaag. Uit de Rademakersprent blijkt dat de schietgleuven in de westflank bijna

Verluchtingsbogen in de interne weergang van het kasteel van Rupelmonde met daarin schietgat.

Schietgleuf in een stuk mantelmuur van het kasteel van Rupelmonde waarin bovenaan (mogelijk al in de 14de of 15de eeuw?) een kanongat is aangebracht.

uitsluitend in de noordelijke helft van de weermuur voorkwamen, vanaf de eerste hoektoren. Dit is ook logisch aangezien van daaruit het meeste gevaar dreigde. De ruimte van de kasteeldries (het huidige Mercatoreiland) werd duidelijk als minder bedreigend ervaren. Ook de twee zuidelijke vierkante flankertorens naast het “nieuw werk” (p. 120 rechts in beeld) hadden geen of nauwelijks schietgaten.

Hoofdbouwen: “oud kasteel” en “nieuw werk”

Eens de grote poorttoren gepasseerd, belandde de bezoeker op de binnenkoer (*bassecour* in de rekeningen) die werd omsloten door de 13de-eeuwse ringmuur. Naast verschillende nutsgebouwen, stonden hier de grafelijke vertrekken (*camera*), grote ontvangstzaal (*aula*) en grafelijke kapel (*capella*) omheen gebouwd. Hoewel Jan Wuytaq in de 17de eeuw enkel het Vierkant of Lood beschreef, had het Gravenkasteel ten tijde van Mercator vermoedelijk twee zaalgebouwen. Het Vierkant of Lood dat de kroniekschrijver zag, bestond uit een onderbouw van witten ende blauwen arduynsteen en omvatte *verscheyde caemers, kelders ende vertreck plaetsen*, waaronder een ruime ‘s *Graevensael*, gelegen langs de Schelde, waar men kon binnenvaren. Ze was overwelfd en werd gestut door pilaren. Volgens hem was dit bouwwerk opgericht door gravin Margaretha van Constantinopel. Hier vergist de kroniekschrijver zich echter. Het Vierkant of Lood was geen

bouwwerk dat deel uitmaakte van de 13de-eeuwse burcht, maar werd in de jaren 1360 toegevoegd door graaf Lodewijk van Male.

Daarnaast stond er een tweede, ouder zaalgebouw, aangebouwd tegen de oostelijke ringmuur, die in een inventaris van 1355 wordt vermeld als een ontvangstzaal en aanpalende grafelijke privévertrekken (*camere*). Pas in het derde kwart van die eeuw werd een tweede zaalgebouw opgetrokken langs de Scheldezijde: “*la grande salle*” of “*la nouvelle salle*” tegenover “*le viel chasteel*”.²⁵⁴

De benaming van ‘het Lood’ verwijst naar de waterwerende bedekking van het platform boven de grote zaal: “Voor wat hij [= de Mechelaar Peter de Loodgieter] heeft omgesmolten op het Lood dat op de nieuwe zaal ligt” (1382) en later nog “Vooreerst onkosten die zijn gedaan aan het groot terras van lood dat ligt op het nieuw werk op het kasteel boven de nieuwe zaal om het te hersmelten en te stoppen omdat het erg beschadigd was en de overwelling er onder zeer ontbonden, blootgelegd en vergaan was” (1385-1386). Dit

bouwwerk werd geflankeerd door twee torens: “*Hierna volgen kosten die zijn gedaan aan de wachtplatformen van de twee torens achter het Nieuwe Werk om het lood te herstellen*”. Maar dit bouwwerk dateerde niet uit de bouwfase van Margaretha van Constantinopel, maar was onderdeel van het “nieuw werk” dat uiterlijk werd aangevat in de jaren 1364-1365, zoals blijkt uit de kasteleinsrekening van dat jaar:

“Dit es de rekeninghe mijns heren Symoens van der Couderborch, castelain van Rupelmonde, van dat hem ghenomen heeft ende weder wut ghegheven toebehorende den castele van Rupelmonde, ten nieuwe werke, begonnen in't jaer van LXIII up den XV dach van julii durende tot in't jaer van LXV up den Xsten dach van julii.”

Het Vierkant of Lood was nagenoeg volledig overdekt met loden platen om het waterdicht te maken, aangezien in 1382-1383 meer dan 4500 pond (ca. 2 ton) van dit makkelijk versmeltbare metaal werd aangekocht in Kruikebeke en Mechelen, waarbij dan nog het oude, omgesmolten lood moet worden gerekend. In 1385-1386 werd het grote terras opnieuw volledig met lood overdekt: *Premiers pour les frais qui sont fait à le grande tyracie de plonc que est sour le nouveel ouvrage sour le chasteel deseure la nouvelle salle (...).*²⁵⁵ Het geheel was groot en stevig genoeg om een verrolbare springaal met overkapping te dragen.

Vermoedelijk waren delen van het bouwwerk al ouder: de werken van 1364 vatten aan met het stutten van een muur en van de wachttorens (*gariten*) was ook al sprake. Een inventaris van 1355 vernoemt *vele brabantischen steene binden castele ende buten ligghende up de gracht*, dus het Nieuw Werk werd opgetrokken bovenop oude, afgebroken structuren. Reeds in december 1364 konden timmerlui de ramen van het nieuwe zaalgebouw plaatsen en drie maand later begon de overwelling ervan. Ook in mei 1366, van april tot juli 1367 en in de laatste twee maanden van 1367 vonden overwellingswerken plaats. Tegen 1368 was er sprake van een volledig “nieuw werk” opgetrokken in een combinatie van baksteen (ruwbouw) en Brabantse natuursteen (buitenparement en afwerking). De nieuwe zaal, waarin zich een haard bevond, was overdekt met een bakstenen gewelf op natuurstenen ribben. De vensters van de zaal waren versierd met grote zuilen. De rekeningen noemen minstens één wenteltrap die naar boven leidde, maar Jan Wuytacq sprak in zijn kroniek van vier trappen die toegang gaven tot een groot terras boven het gewelf, naar alle waarschijnlijkheid voorzien van kantelen. Tijdens de Gentse Oorlog (1379-1385) was dit gebouw quasi geheel overdekt met lood. De aanpalende vierkante flankettorens hadden schaliedaken en waren eveneens afgestopt met lood.²⁵⁶ Ook Wuytacq kon nog vaststellen dat men in het zaalgebouw kon komen via *vier verschillende wegen of gaanderijen*, mogelijk verwijzend naar de intramurale weergangen van de courtines.

Het ziet er dan ook naar uit dat met het *Lood* of *Vierkant*, niet het oude zaalgebouw van Margaretha van Constantinopel werd bedoeld zoals kroniekschrijver Jan Wuytacq meende, maar het bouwwerk dat werd opgetrokken in opdracht van Lodewijk van Male in de jaren 1360. Vermoedelijk waren beide gebouwen bij het schrijven van de kroniek rond 1675 reeds grotendeels vernield en waren ze enkel blijven voortbestaan in de mondelinge overlevering, waardoor hun eigenschappen werden verward.

Daarnaast spreken de rekeningen over een 'oud kasteel' of de 'oude zaal', ondergebracht in een gebouw met pannendak op de binnenkoer, dat via een gang verbonden was met het Vierkant of Lood. Zo is er sprake van een *zale* in de inventarissen van 1355 en 1361 en de latere rekeningen, waarbij regelmatig ramen moesten worden hersteld: "*Chy apres s'ensuivent carpentiers qui (...) fissent fenestres au viel chaustee*" en "*Item Faes de Vorst qui pendyt les fenestres en le salle*" (september 1379), "*Item (...) carpentiers que (...) missent feneestres en une dez eles estant entre le viel ouvrage dou chasteel et le nouveel ouvrage*" (maart 1381).

Banket in een zaalgebouw zoals dat van Rupelmonde er kan hebben uitgezien: de gasten zitten op banken aan schragentafels, een wandtapijt schermt de haard af en het vaatwerk is uitgesteld op een vitrinekast.

Ook dit oude zaalgebouw werd grondig gerenoveerd in het laatste kwart van de 14de eeuw. De zaal zelf was overdekt met een monumentaal dakgebinte met pannendak. In dit dak werden in 1383 twee grote, dubbele dakkapellen met vensters getimmerd.²⁵⁷ Bovenop de nok van het dak stond in 1393-1394 een uurwerkmechanisme en op verschillende afbeeldingen van het kasteel (Scheldekaart, Sanderus, Van Goyen, Rademakers) steken grote zadeldaken uit boven de weermuren.

Deze grote zaal was volledig onderkelderd. De 'grote kelder' stak ten dele boven het loopniveau uit.²⁵⁸ In 1380 werd één van de muren van deze kelder opengemaakt en werd er een nieuwe trap gemaakt opdat paarden onder de zaal konden worden gestald. Het doet sterk denken aan wat men vandaag nog kan zien in het Gentse Gravensteen: ook hier werd het oorspronkelijke zaalgebouw ingemot en opgehoogd en konden paarden mogelijk ondergronds worden gestald in de zogenaamde paardenstallen naast de *aula magna*, de centrale donjon. Daarnaast worden nog andere kelders vermeld, zoals de bierkelder (*chilier u on met le char*), voorraadkelder (*bottellerie*), een kleinere kelder daarnaast, een turfkelder.... Het gebouwenbestand was dus diep in de motteheuvel gefundeerd.

Vanuit de zaal kwam men via een klein kamertje in de grote kamer onder de grafelijke vertrekken. Een stenen (en vanaf 1402 houten) trap, boven de zogeneten 'Grote Kamer' (*la Grande Chambre*), leidde naar de private vertrekken van de graaf (*la chamere de Monseigneur de Flandres*). De *sGravencamere* lag onder hetzelfde dak, in oktober 1366 plaatsten timmerlui en dakdekkers op (de torens naast) beide locaties een nieuw gebinte en pannendak. Achter de grafelijke vertrekken lag zijn garderobe (*de waderebbe achter mijns heren camere*). Deze werden immers eveneens boven de genoemde kelderstallen gesitueerd en tussen beide werd een houten gaanderij getimmerd. Boven de grafelijke vertrekken en garderobe lag nog een (zolder)ruimte (loge) die werd ingericht in 1380-'82.²⁵⁹

In de 14de eeuw trof men aanpalend aan het zaalgebouw (*salle*) tevens de schatkamer (*chambre du trésor*), waar de oorkondeschat werd ondergebracht. Wuytacq noteerde hierover "*In een kamer nevens 's Gravenzale in den nieuwen bouw hebben berust alle de oorspronkelyke eygene bescheeden, verkonden, onderhandeligen, besluiten, toekomstbrieven, ende van eysch en vermogen van de Graven, Graefschap ende Lande van Vlaenderen, die men nog hedendaegs siet met haer ingevrochte steenen als kassen om deselve papieren te bewaren (...)*".²⁶⁰ Deze stenen nissen werden vermoedelijk aangebracht in het voorjaar van 1384, toen metsers actief waren in *le chamere dou tresor en le salle*.

HET GRAFELIJKE MEUBILAIR

Een inventaris van 1388 biedt ons een blik in de inrichting van de zaal: de bewoners zaten op twaalf nieuwe dennenhouten banken van acht voet (ca. 2,2 m) en aan vijf dennenhouten tafels van tien op tweeënhalf voet (2,75 x 0,68 m). Verder trof men er vier paar schragen, enkele grotere (iets meer dan één meter lange), met ijzer beslagen koffers met slot waarin onder meer de wapens voor de kapel werden bewaard en een kleiner, met ijzer beslagen kof-fertje met twee sloten waarin de sleutels van de poort en de gevangenis-cellen werden bewaard.²⁶¹ Al bij al toont de inrichting van de zaal weinig luxueus, maar dit heeft alles te maken met haar doel als polyvalente ruimte: ze moest zowel dienen als gelagzaal voor diners, als officiële ontvangstruimte en als privévertrek voor de eigenaar of beheerder van de burcht. Alle meubilair kon in geen tijd opgeborgen worden, de rest van de inboedel (bedden, lakens, stoelen, kussens, wandtapijten,...) volgde voortdurend in het kielzog van de rondtrekkende graaf. Het was dus 'mobiel' en werd telkens afgeladen wanneer de graaf op zijn kasteel verbleef en gebruikt om zijn vertrekkende aan te kleden.

Andere constructies op het opperhof

Tegen de ringmuur aanleunend, ergens tussen de poort en het 'nieuw werk', bevond zich de keuken, met een aanpalende smidse. Tijdens de Gentse Oorlog waren twee smeden – meestersmid Willem van Erembodegem en diens gezelschap Peter de smid – een heel jaar in dienst op het kasteel (1382-'83). De smidse was nochtans enkel bedoeld voor kleine herstellingswerken en het onderhoud van de tuigage van de cavalerie. Veel stelde ze ook niet voor: één enkel- en één dubbelpuntig aambeeld, drie ijzeren hamers, waarvan er één al geen steel meer had, drie tangen,... Niet bepaald indrukwekkend voor een garnizoenshoofdplaats. In de inventaris van 1499 wordt de smidse dan ook helemaal niet meer vermeld. Telkens wanneer er grotere werken nodig waren, werden externe specialisten aangesproken uit naburige grootsteden.²⁶² De kasteelkeuken was aangebouwd tegen een toren met platform, er waren ramen in het gebouw en een pannendak.²⁶³ Verder weten we dat zich op de binnenkoer een gemetste bakoven (*four*) en een broodbakkerij (*pesterie*) bevonden, waarvan de laatste eveneens een pannendak had. In 1402 werd ook het *caeshuus* hersteld, een houten constructie waarin kaas werd gemaakt. In vrede was het aantal bewakers op de burcht dan wel beperkt, er moest tevens voedsel worden voorzien voor de gevangenen en het personeel. Kastelein Filips van der Couderborch had zijn persoonlijke kok en keukenpersoneel in dienst die hij op zijn eigen kosten op de burcht liet verblijven.

Vers drinkwater werd geput uit een waterput op de binnenkoer. Regenwater kon ook worden opgevangen langs de vele goten aan de poort en de andere gebouwen op de binnenkoer. In 1393-'94 werden twee grote reservoirs (*servoirs*) aangelegd in de grachten achter het kasteel (aan de Scheldezijde), van 5,5 bij 5,5 meter en 3,3 meter diep. De functie daarvan wordt niet meegedeeld, maar allicht dienden ze als een soort bufferbekken tussen de Schelde en de kasteelgrachten. Twee jaar later werden nog twee reservoirs aangelegd aan de kant van het Molenvoer, dit keer expliciet bedoeld om vis in te bewaren.

In 1380 werd, tegen de vertrekken van de graaf, een *loeve* of *love* afgebroken (*le muer de le loeve mes[sire]*). Ook andere grafelijke residenties, zoals de Brugse Burcht en het Gentse Gravensteen beschikten over dergelijk houten uitspansel (afgeleid van het Latijnse *lobium* of overdekte gaanderij). Mogelijk was tegen de burchtmuur van Rupelmonde een soort van uitkragend balkon aangebouwd, vermoedelijk ter hoogte van de kasteeldries, dat gezien de oorlogsomstandigheden als te riskant werd beschouwd en daardoor werd gesloopt.

Vanaf het voorjaar van 1381 werd op de binnenkoer tevens een nieuwe bakstenen woonst (*maison*) opgetrokken. Over het doel van dit gebouw worden we niet ingelicht, maar de militaire situatie en de keuze voor goedkope baksteen in plaats van de duurdere maar elegantere kalksteen doen eerder vermoeden dat hier de kastelein of zijn hooggeplaatste gasten werden ondergebracht dan de graaf en zijn gevolg. Het gebouw bestond vermoedelijk uit twee niveaus, een *nouvelle maison* boven een stal, met ervoor twee opslagruimtes voor graan, onder een zadeldak met dakpannen.³⁶⁴

Burchtkapel

Een zware, vierkante flanktoeren aan de oostzijde was ingericht als burchtkapel, in de nabijheid van de grafelijke vertrekken. Een landmetersverslag van 1604 spreekt van de *viercanten turre wesende 't cappelleke*, aan de oostkant van de burcht. Ook een aannemingscontract voor een leidekker uit 1499 situeert de kapel op dezelfde lokatie. Een courtine met twee torens verbond de kapeltoren aan de ene zijde met de poorttoren en een gelijkaardige muur met twee torens aan de andere zijde met het grote terras. Terwijl een artillerie-inventaris van 1388 vermeldt dat zich boven de kapel een springaal bevond, beweren de rekeningen dat ze was overdekt met een pannendak en voorzien van ramen.

Voor de stichting van de Sint-Maarten- en Sint-Christoffelkapel in 1334, was er van een burchtkapel geen sprake, zodat er vermoedelijk een sterke verwevenheid was met de parochiekerk van Rupelmonde. Al in de 12de eeuw gaf de graaf er oorkonden uit en rond 1576 sierden glasramen van Karel de Stoute als graaf van Charolais (vóór 1465) en kapiteins Jean d'Auxy en Hugo van Melun nog het koor en het schip

van de kerk.²⁶⁵ Het doet ons terecht afvragen hoe vaak de kapel effectief gebruikt werd. Volgens de inventaris van 1388 was de inrichting erg bescheiden en oogde de inboedel weinig prestigieus: een met zilver versierde kelk en zilveren lepel, een kleine altaarsteen, enkele doeken voor het altaar, een missaal, een kleine lessenaar, een kazuifel met stola en manipel en een oud Mariabeeldje. In 1402 werd een oratorium (private gebedsruimte) ingericht voor de graaf tussen de kapel en de zaal. De kapel zelf werd helemaal gelambriseerd en beschilderd met de beeltenissen van verschillende mannelijke en vrouwelijke heiligen en de wapens van graaf Filips de Stoute, wijlen graaf Lodewijk van Male en Jan zonder Vrees als graaf van Nevers. Iets meer dan een eeuw later waren de meest noodzakelijke elementen om de mis te vieren nog aanwezig, maar de kapel zelf gaf nog maar een troosteloze aanblik: de nieuwe kastelein trof er een (zelfde?) versierde zilveren kelk aan, twee tinnen ampullen, een stoeltje om op te knielen en een versleten missaal.²⁶⁶

Scène waarin Filips de Goede assisteert bij de viering van een mis. De burchtkapel oogde in elk geval een pak minder luxueus.

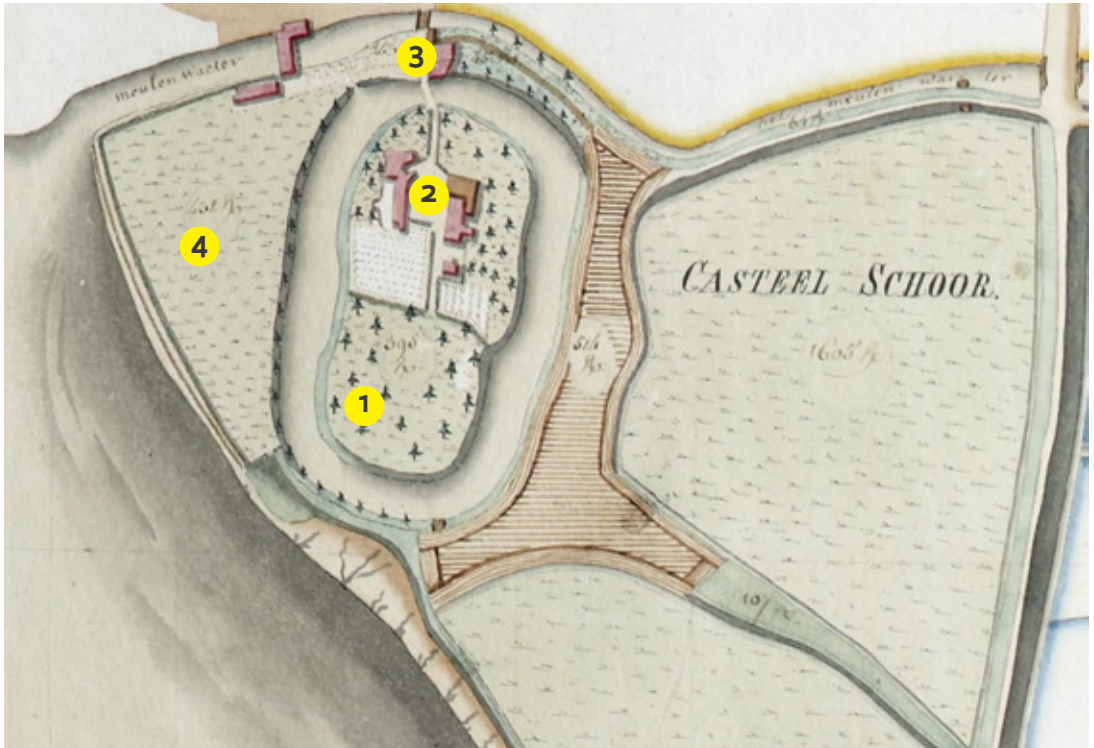
In de eerste helft van de 17de eeuw raakte de kapel in verval. Ze was vermoedelijk zwaar toetakeld door de uitgebroken gevangene Jan Hendrickx in 1564 en zijn metgezellen. In 1638 en 1642 bekleeg de visiterende bisschop Triest zich: *De kasteelkapel is een echte stal, het regent er binnen en er is geen enkel ornament meer aanwezig*. Het doet vermoeden dat de kapel zich in de hoogste ruimte van de toren bevond. In 1646 werd er geen enkele heilige mis meer gelezen, niet tegenstaande er een garnizoen van 300 soldaten gelegerd was. In 1650 schreef hij dat de gevangenen op het kasteel nooit een heilige mis hoorden omdat er geen kapel was. De klaagzang van de bisschop ten spijt, lijkt de kans miniem dat de kapel ooit nog in ere werd hersteld aangezien het kasteel een kleine 30 jaar later grotendeels werd gesloopt.

Neerhof, baelgie en dries

Toen het kasteel nog een motteburcht was (voor het midden van de 13de eeuw) deed het grotere eiland dienst als neerhof waar de stallen, voorraadschuren of spijkers en mogelijke vertrekken voor dienaren lagen. Ook de aanwezigheid van een tweede, comfortabeler grafelijk verblijf in hout is niet uitgesloten. In de laatmiddeleeuwse bronnen is het neerhofeiland volledig geïntegreerd in het geheel van de burcht en haar omwalling, waardoor het haar traditionele functie verloor. Gebouwen zoals stallen en schuren werden in de 14de eeuw grotendeels *extra muros* gesitueerd, zoals op de *baelgie* en de *driesch*. Slechts twee keer wordt nog verwezen naar de *bas(s)ecourt* in de rekeningen, de Franse term voor neerhof.

Een extra woordje uitleg is aangewezen bij deze locaties. De *driesch* lag naast het kasteel en tegen de Schelde aan.²⁶⁷ Op latere kaarten tekent het huidige Eilandje zich af als driehoekige ruimte afgesloten door de Schelde, burchtgracht en Vliet. Rond 1800 hoorde de grond nog steeds aan het kasteel toe en later in de 19de eeuw deed ze dienst als bleekweide. Maar zeker tot in de 14de eeuw was dit erg drassige grond, die regelmatig overstroomde. Het was dus waarschijnlijk eerder uit noodzaak dat hier constructies werden opgetrokken. In juni en juli 1381 verrees een nieuwe graanschuur op de dries in baksteen en dakpannen, duidelijk bedoeld om de voedselvoorraden tegen brandstichting te beschermen.

De *baelgie* deed dienst als een eerste, vooruitgeschoven afsluiting voor het eigenlijke kasteel. Zo weten we dat ze ommuurd was en dat deze muur in juli 1380 werd verhoogd en voorzien van kantelen (*carteels*). Bovenop deze muur konden ook tijdelijke defensieve houten weergangen (*hordijzen*) worden opgetrokken en ervoor lag een brug.²⁶⁸ In oktober 1380 werd er getimmerd aan twee nieuwe, houten stallen (*estalez*) voor de paarden van de vele edellieden die hun feodale garnizoensdienst kwamen vervullen op het kasteel.²⁶⁹ Achteraan was ze

afgeschermd met een palissade en aan de andere kant was ze ommuurd vanaf de grote kasteelbrug tot aan een poortje in een hek.²⁷⁰

Voor de stallen op de binnenkoer (*bassecourt*) bleef hout het voornaamste materiaal. Ook nadat de oude stallen verloren gingen in een brand in 1384 waren het timmerlui die voor een nieuw onderkomen voor de paarden zorgden. Had men dan niets geleerd uit de brand die een groot deel van de *baelgie* in de as had gelegd? Of was het een bewuste keuze, om in geval van een belegering deze constructies in sneltempo te kunnen verwijderen? Sinds september 1381 stond op de *baelgie* ook een bakstenen wachthuis met schoorsteen en pannendak. De binnenkant werd witgekalkt.²⁷¹

↑ Het kasteel van Rupelmonde op de kaart van Du Caju (1804), met het oppeerhof 1 en neerhof 2 en wat vermoedelijk de baelgie 3 en kasteeldries 4 waren.

→ Het Eilandje of de kasteeldries (groene zone boven 'de Have'), detail van het kaartenboek van Ducaju.

Door haar omvang, intramurale weergangen en imposant zaalvolume langs de Schelde kan het kasteel van Rupelmonde zonder meer als een uniek monument worden beschouwd. Het polygonale kasteel uit de 13de eeuw met halfronde en vierkante flanketorens werd in de tweede helft van de 14de eeuw aanzienlijk uitgebreid door de bouw van het Vierkant of Lood, een opmerkelijk zaalvolume bedoeld om de Scheldevallei visueel te domineren en de macht van de graaf te bevestigen.

HOOFDSTUK 6

Het bouwbedrijf

Toen hij in de zomer van 1364 hoorde dat kastelein Simon van der Couderborch grootse bouwplannen koesterde, had Heinrijc Van den Bussche zich aangediend als dagloner. De burchtvoogd bood hem een dagloon van 3 schellingen parisis. Hij hielp stenen aandragen, mortel maken, muren uitbreken, overtollig water afvoeren,... Op sommige dagen, als de metsers een nieuwe scheepsloading kalk moesten afwachten of de timmerlui technisch werkloos waren door het hevige regenweer, was er geen werk voor hem. Dan kon hij de leidekker bijspringen of helpen bezetten. Dat verdiende weliswaar een zesde minder (2 schellingen en vijf of zes penningen), maar hij had ten minste werk. De werf lag stil op zondag, maar ook op elk van de meer dan 50 kerkelijke feestdagen. 's Winters werd meestal niet gewerkt en in de maand augustus werd eveneens nauwelijks gebouwd. Er viel dan immers meer te verdienen bij oogstactiviteiten op het land. In tegenstelling tot stedelijke bouwarbeiders was hij geen lid van een ambacht, zodat zijn sociale bescherming nihil was. Van den Bussche zou een jaar lang bij de bouw van het "nieuw werk" actief blijven, om daarna enkel nog sporadisch op te duiken tot het najaar van 1366. Zo verging het de meeste handarbeiders: ze duiken plots op, om na enkele weken of maanden weer in de anonimiteit te verdwijnen, op zoek naar andere losse opdrachten. Van den Bussche kon in elk geval zeggen dat hij zijn steentje had bijgedragen aan één van de meest prestigieuze bouwprojecten ooit langs de Scheldeoevers: de grote Gravenzaal die bekend stond als het Vierkant of Lood.

De organisatie van het bouwbedrijf

OPDRACHTGEVER(S) EN ADVISEURS

Over het bouwbedrijf in middeleeuwse grootsteden als Gent of Brugge is al heel wat onderzoek verricht. Voor een landelijke omgeving zoals het Land van Waas is heel wat minder bekend. De rekening die Simon van der Couderborch in 1364-1365 opstelde, geeft een mooi beeld van de organisatie van dat bouwbedrijf. Eerst stelde de ontvanger van het domein van Rupelmonde – vermoedelijk op aansturen van de kastelein – een raming op van de geplande werken. Op basis van

deze schatting selecteerde de centrale administratie de inkomsten die hiervoor werden aangewend.²⁷²

De plannen voor de ruimingswerken van de kasteelgrachten en het Molenbroek in 1388 werden uitdrukkelijk besteld door graaf Filips de Stoute, waarschijnlijk op aansturen van Guyot de Longpré, *“kastelein van ons kasteel van Rupelmonde, die op ons uitdrukkelijk bevel de genoemde (land)eigenaars had verzocht en gesommeerd om in onze naam de grachten te (laten) ruimen en schoonmaken...”*. Aangezien de kosten werden verhaald op grondeigenaars uit het Land van Waas hechtten de hoofdschepenen hun zegel aan het document en niet toevallig treffen we hier een aantal personen aan die ook garnizoensdienst hadden vervuld op het kasteel tijdens de opstand, zoals Hector van Voorhoute, Floris Mulaert, Hendrik van Rijselberghe en Jehan Radewaert (*de Hanquenaire*). Tussen de getuigen van de hertog vinden we Jehan Vilain, een andere oude bekende uit datzelfde garnizoen.²⁷³ We mogen dus veronderstellen dat hun advies een zeker gewicht in de schaal legde bij de militaire reorganisatie van deze uithoek van het graafschap.

FINANCIERING VAN HET BOUWBEDRIJF

De werken die kastelein Simon van der Couderborch liet uitvoeren in 1364 en 1365 werden gefinancierd vanuit de fiscale inkomsten van het Land van Waas (de zogenaamde brieven van Waas), in totaal goed voor 648 lb. par. of zo'n 87% van het totaalbudget, terwijl de ontvanger-generaal van Vlaanderen 13% bijdroeg.²⁷⁴ Zijn zoon en opvolger Filips van der Couderborch kon rekenen op dezelfde inkomstenbronnen, aangevuld met bijdragen van de baljuw van Rupelmonde. Pas in 1367-1368 werden de inkomsten meer gediversifieerd: de brieven van Waas droegen nog ongeveer een derde bij van het totaal, de rest werd aangevuld met toelagen van de ontvanger-generaal van Vlaanderen, de kastelein van Beveren (als ontvanger voor het Land van Beveren), de waterbaljuw en de baljuw van Waas, alles samen goed voor 1558 lb. 17 s. par. In 1374-1375 werden de werken voor het leeuwendeel gefinancierd uit de tol van Rupelmonde (meer dan 1270 lb.) en een meer bescheiden aandeel van de ontvanger-generaal van Vlaanderen (910 lb.par.).

Kastelein Filips van der Couderborch was zeer expliciet over de inkomsten die hij ontving voor de uitgaven aan het garnizoen tijdens de Gentse Oorlog, maar over de bouwwerkzaamheden zwijgt hij in alle talen. Vermoedelijk was hij hiervoor nog niet vergoed en hoopte hij met deze monsterlijst als bewijsmateriaal de gemaakte kosten te recupereren. Onder de hertogen van Bourgondië (1384-1477) werden de werkzaamheden aan het kasteel stevast vergoed vanuit de centrale schatkist van Vlaanderen en Artesië, wat wijst op het enorme belang dat deze vesting bleef spelen in de grafelijke strategie. Enkel in de periode dat Rupelmonde deel uitmaakte van het weduwgoed van Margaretha van York (1494-1502), financierde ze werken aan het kasteel volledig vanuit het bijhorende domein.

In tegenstelling tot zijn collega's elders, cumuleerde Filips van der Couderborch zijn ambt van kastelein niet met het beheer van het lokale domein. Hij liet

zich daarvoor bijstaan door Jehan van der Heyden, een inwoner van Rupelmonde die er van 1378 tot 1385 de tol pachtte. Vanzelfsprekend bevond hij zich tijdens de opstand in het garnizoen van Rupelmonde en van 1381 tot 1395 was hij er zelfs baljuw.²⁷⁵ Toen kastelein de Longpré begin 1395 werd overgeplaatst naar Beveren om ook daar de werken aan het kasteel in goede banen te leiden, volgde ook van der Heyden in zijn kielzog om tot 1398 als betaalmeester (*receveur et payeur des deniers*) dienst te doen. In 1397 en 1398 droeg hij tegelijk de financiële leiding over de werken aan de Antwerpse burcht. Ten laatste tegen 1413 stierf hij te Rupelmonde als gegoed man, zodat zijn dochter een rente op haar erfenis kon zetten voor zijn zielenheil.²⁷⁶

WERKORGANISATIE

De arbeiders die werden ingeschakeld bij werken aan het kasteel van Rupelmonde, werden in de 14de eeuw doorgaans angeworven op basis van dagcontracten. De kastelein huurde specialisten in (metselaars, zagers, timmerlieden, handwerkers en dakdekkers) en vergoedde hen per dagprestatie. Hij moest zelf dan ook het nodige diendermaterieel voorzien: mortelkuipen, emmers om water af te voeren, grote gietschotels, een draagberrie, een kalkschop en touwen werden in Mechelenaangekocht. Een klerknoteerde nauwgezet alle betalingen voor leveringen en arbeidsprestaties. Vermoedelijk was het aanbod aan werkkrachten te Rupelmonde dus voldoende groot. Dit lag wel enigszins anders voor bijvoorbeeld werken aan het kasteel van Beveren, waar de bouw van hele stukken ringmuur (1384, 1395-1402) werd uitbesteed aan echte zelfstandige bouwondernemers zoals Michiel de Mellebrouc en Jehan Ympe, die van buiten de heerlijkheid afkomstig waren. Pas tegen het einde van de 15de eeuw – mogelijk ten gevolge van de plunderingen en leegloop van de voorgaande decennia – wordt ook te Rupelmonde duidelijk de voorkeur gegeven aan aannemerscontracten. De verantwoordelijkheid over de bouwwerf lag volledig bij de ambachtsmeesters die op de werf actief waren. Zo ontving meester metselaar Heinric Roghman 12 d. per dag bovenop zijn gewone salaris voor de werken in 1364-1366.

Een nieuwe castrale bouwwerf begon normaliter met meetwerken, het aanleggen van voorlopige kistdammen en het uitgraven van funderingssleuven. Het kan dat er vooraf ook bouwplannen werden opgesteld, zoals voor de kastelen van Kortrijk en Waasten, maar die zijn voor Rupelmonde in elk geval niet bewaard. Bij het zogenaamde “nieuw werk” was van funderingswerken geen sprake en er werd dus voortgebouwd bovenop eerder aanwezige structuren. Wel is zeker dat een volledig nieuw zaalgebouw werd opgetrokken, met bijhorende flankertorens. Eens de site bouwklaar was gemaakt, trad over nagenoeg de hele bouwphase een team metselaars in actie, bijgestaan door een groep dienders (*handwerliede*), enkele timmerlui en één of enkele steenkappers. Aangezien veel natuursteenblokken voor specifieke toepassingen reeds gevormd op de werf toekwamen, bestond de taak van die laatste vooral uit het vormgeven van parementsteen en het voorkappen

van bakstenen voor de gewelven. De niet nader gespecificeerde dienders konden tal van taken uitvoeren, gaande van het droog houden en afdekken van metselwerk tot graafwerken, aanbrengen van bouwmaterialen, enz. Voor meer gespecialiseerde diensten, zoals bepleisteren, daken leggen of loodgieterij werden tijdelijk externe ambachtsmeesters aangetrokken. Zelfs het op maat zagen van planken en balken werd aan gespecialiseerde zagerduo's uitbesteed. Voor de dakwerken werd bovendien onderscheid gemaakt tussen dakpanleggers en lei- en strodekkingen.

Wanneer de metselwerken manshoog waren gevorderd, begonnen timmerlui stellingen en formelen voor bogen en gewelven te plaatsen. Het was dan opnieuw

↑ Metsers en dienders aan het werk, miniatuur (detail) uit de *Chroniques de Hainaut* van J. de Guise, f° 237.

↓ Plaveien, miniatuur (detail) uit de *Chroniques de Hainaut* van J. de Guise, f° 48 v°.

aan de metsers om natuurstenen bogen te plaatsen, die werden overdekt met een bakstenen gewelf. Eens de werken het eerste verdiep bereikten, hesen de dienders materialen naar boven met een takelsysteem. Arbeiders werden gehuisvest in de onmiddellijke omgeving. Een klok kondigde het begin en einde van hun werkdag aan: *item die de clocke luude om de liede up ende af te gane te wercke*. Een klerk was regelmatig aanwezig om aangekochte bouwmaterialen en verloningen te noteren. Hij maakte een dubbel van de gemaakte kosten over aan de centrale administratie, voor controle door de grafelijke rekenkamer. Dankzij die rekeningen zijn we vooral voor de 14de en 15de eeuw in staat het gebouwenbestand minutieus te reconstrueren.

De arbeiders

VARIËTEIT

Tijdens de hoge middeleeuwen (11de-13de eeuw) konden feodale heren zich beroepen op het zogenaamde *balfart*, een privilege dat de inwoners van hun domeinen verplichtte via hand- en spandiensten bij te dragen tot het onderhoud van hun versterkingen. Zeker bij de aanleg van de oorspronkelijke motte zullen de heren van Aalst zich op deze verplichtingen hebben gebaseerd. Maar tegen de 14de eeuw bleef van deze vroege landsheerlijke praktijken niets meer over dan een vaag symbolische restant, die hun nazaten soms in herinnering riepen om een belasting door te drukken. Zo wees Filips de Stoute de inwoners van het Land van Waas in 1388 op hun oude verplichting bij te dragen tot het ruimen van de kasteelgracht en het Molenbroek. Bouw- en herstellingswerken werden echter niet langer toevertrouwd aan horigen, maar uitbesteed aan professionele arbeiders, gespecialiseerd in het bouwbedrijf.

Wanneer in de 14de eeuw de eerste gedetailleerde bouwrekeningen opduiken, merken we al een grote variëteit aan bouwvakkers. Naast de gewone, ongeschoolde dagloners (*mainouvriers* of *hantwercliede*) treffen we tal van gespecialiseerde, opgeleide ambachtslui aan zoals metselaars, steenkappers, timmerlui, zagers, leidekkers, bezetters en smeden. Vaklui zoals leidekkers, bezetters en zagers kwamen vanzelfsprekend slechts sporadisch op de werven voor, als hun arbeid vereist was. In 1387 en 1388 schilderde een zekere Gilles le Mol bijvoorbeeld 109 wapenschilden voor de ramen en 75 bannieren voor de nokken en dakgevels. In 1394-1396 plaatste een zekere Jacques le Verrier nieuwe glazen in de vensters van de zaal en kapel.²⁷⁷

HERKOMST EN RECURRENTIE

De jaren 1380 en 1390 vormden een periode van grote bouwbedrijvigheid rond de benedenloop van de Schelde. De opeenvolgende werven van Rupelmonde, Beveren, Saeftinghe en Antwerpen stelden een hoge vraag aan geschoolde bouwvakkers. Bovendien vertoont de bouwwerf te Rupelmonde een grote continuïteit

vanaf midden jaren 1360 tot 1385 en kunnen we deze bovendien vergelijken met de herstellingen aan de grafelijke windmolen van 1365-1366 en 1371-1372.²⁷⁸ We krijgen aldus een relatief volledig beeld van de aanwezige arbeiders over een periode van 25 jaar en kunnen nagaan of de burchtvoogden personeel inschakelen dat ervaring had opgedaan op voorgaande werven.

Het valt op dat vooral de namen van timmerlui opduiken over de verschillende werven heen: Jehan de Loesse, Gillis Parvelle en zijn gelijknamige zoon en Jehan van de Velde herstelden één van de molens én traden aan in de beginfase van de werken van 1380. Gillis Parvelle senior en Jehan van de Velde mochten zich bovendien ambachtsmeesters noemen. Het zijn dus vooral de hooggeschoolde houtbewerkers die langere tijd binnen één regio werkzaam waren. Er zijn daarvoor twee redenen: enerzijds werd, ondanks de opmars van baksteen, in een landelijke regio's ongetwijfeld nog veel meer aan hout- dan steenbouw gedaan in de 14de eeuw, zodat de werkgelegenheid hier groter was. Anderzijds werd voor lager geschoolde arbeiders veel meer ingespeeld op het beschikbare arbeidskapitaal: afhankelijk van het werk in andere sectoren (bijvoorbeeld op het land) werden telkens weer andere dagloners aangetrokken.

Daarnaast kunnen we nagaan of de hertog personeel gebruikte met expertise op andere werven elders in zijn domeinen. Te Rupelmonde is er één figuur die er tussenuit springt, namelijk Jehan Impe. Hij kreeg vanaf september 1380 de leiding over de afbraak van het kerkgebouw te Rupelmonde. In Beveren bouwde hij in 1395-1396 een nieuwe ringmuur aan de zuidkant van het kasteel met bijgebouwen en te Antwerpen nam hij vanaf 1398 de werkzaamheden aan de Burchtmuur voor

Timmerlui, strodekkers en bezetters, miniatuur uit "Les Chroniques de Hainaut" van Jacques de Guise, f° 232.

zijn rekening.²⁷⁹ In Gent waren in de tweede helft van de 15de eeuw verschillende timmerlui met de naam Ympe actief op diverse bouwerven in de stad. Maar Impe was een zeldzaamheid onder de geregistreerde bouwarbeiders. Zelfs zagers, timmerlui en metselaars kwamen zelden meer dan eens terug.

Ook de herkomst van de arbeiders wordt zelden meegegeven, in tegenstelling tot de leveranciers van bouwmaterialen. Handwerker Jan de Rike trad in 1366 tevens op als leverancier van Kallebeekse en Sint-Bernaardse bakstenen, wat doet vermoeden dat hij van lokale origine was. Metselaar Stokman die in 1393 de ringmuur repareerde, was afkomstig uit Schelle en verbonden aan de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem. Hij stond zelf in voor de aanlevering van bouw materiaal. Tijdens de Gentse Oorlog was bouw personeel veel moeilijker te vinden en moesten arbeiders uit naburige steden worden gehaald om dringende werken uit te voeren:

“Ook gegeven aan meester Henri en zijn gezelschap die twee keer naar Mechelen gingen om arbeiders te zoeken en te hebben om de genoemde kerk af te breken omdat er niemand kon gevonden worden en ze waren telkens drie dagen weg.”²⁸⁰

VERLONING EN KOPKRACHT

Lonen werden verrekend aan een vaste rekenmunt, het pond parisis. Een pond stond gelijk aan 20 schellingen, één schelling aan 12 penningen. Desalniettemin is een opmerkelijke stijging vast te stellen in de lonen tussen pakweg midden jaren 1360 en begin jaren 1380. Zo verdiende metselaar Heinric Rogman in 1366 7 s. in de zomer, voor metselaars Jehan Ympe en Jehan Nouts bedroeg dit 15 jaar later reeds 16 tot 17 s. per dag, een stijging met maar liefst 143%. Een gewone dagloner maakte over dezelfde looptijd een loonstijging van 3 s. naar 9 s., een verhoging van maar liefst 200%. Het is dus duidelijk dat het aanbod aan arbeidskrachten relatief schaars was geworden door de zware epidemieën en oorlogen die het graafschap vooral in de jaren 1340 hadden geteisterd, terwijl de vraag naar arbeidskrachten hoog was. Een generatie later moeten de demografische gevolgen daarvan zeker nog voelbaar zijn geweest.

Er werd gewerkt van zonsopgang tot zonsondergang. In de winter werden dus minder uren gepresteerd dan in de zomer, wat zich – althans tot de Gentse Oorlog – liet voelen in de verloning. Van één november tot einde mei werd het winterloon toegepast, dat zo'n driekwart bedroeg van het zomerloon. Zo streek handwerker Pieter van Axel tot 3 s. 4 d. op in de zomer, om in de winter nog 2 s. 6 d. te ontvangen. Vanaf de Gentse Oorlog werd dit seizoensverschil niet meer toegepast, het lijkt er dus op dat de bouwvakkers door de politieke omstandigheden betere arbeidsvoorwaarden konden afdwingen.

Een andere mogelijkheid voor een afwijkend loon is de aard van het werk. Zo ontving handwerker Heindrik van den Bussche, die normaal 3 s. per dag ver-

diende, maar 2 s. 6 d. voor pleisterwerk en 2 s. 5 d. voor het dakdekken. Een laatste loonbepalende factor was natuurlijk wat we de opleidingsgraad zouden kunnen noemen. Meestertimmerlui zoals Gillis Parveele of Jehan Van de Velde verdienden in 1379 voor hun arbeid 6 à 8 schellingen daags, maar liefst het dubbele van een ongeschoolde handwerker. Het was dan ook de enorme reserve aan ongeschoolde arbeiders die aan de onzekere kant van de tewerkstelling bleven bengelen.

De bouwmaterialen: soorten, herkomst en gebruik

Op het ogenblik dat de burcht van Rupelmonde gebouwd werd in de 12de eeuw, waren ook in het ooit uitgestrekte Wase *Koningsforeest* de beste bomen reeds gekapt. In Gent bijvoorbeeld had de exploderende stedelijke populatie tussen het midden van de 10de en de tweede helft van de 12de eeuw het ommeland systematisch kaalgekapt, waardoor ze moesten overschakelen van stevig constructiehout zoals eik, berk en beuk op steeds minderwaardige houtsoorten zoals els. Maar zelfs de tien elzen die de Sint-Michielsabdij jaarlijks mocht kappen, waren tegen de 14de eeuw omgezet in een geldelijke vergoeding. Kleinere houtformaten werden nog wel lokaal aangetroffen, maar voor groter constructiehout moesten de naburige stedelijke importcentra worden aangesproken. Bovendien hadden andere materialen de traditionele houtbouw meer en meer verdrongen. Overal in de omgeving lieten lokale heren en vorsten hun houten structuren stelselmatig vervangen door natuurstenen constructies. Natuursteen bood veel meer mogelijkheden naar prestige, stevigheid en brandveiligheid, maar was door de grotere aanvoerroutes ook een pak duurder. Hier boden de talrijk aanwezige kleilagen in de omgeving een uitweg. Ten laatste vanaf de tweede helft van de 14de eeuw werd te Rupelmonde waar mogelijk natuursteen vervangen door veel goedkopere bakstenen. Daarnaast bemerken we ook een toenemend gebruik van metaal ter versteviging van het metselwerk.

HOUT

Hoewel burchten vanaf de 13de eeuw voor het merendeel in steen werden opgetrokken, bleef hout een onmisbaar materiaal op elke werf. Het werd gebruikt voor zolderbalken, dakconstructies, plankenvloeren, raam- en deurkozijnen, poorten,... Maar ook voor stellingen voor metselaars en dakwerkers en formelen waarop gewelven werden gemetst, was een massa timmerhout nodig. Hout werd mogelijk in bescheiden mate wel op de plaatselijke markt aangekocht, bijvoorbeeld voor het vervaardigen van deuren wordt de herkomst van het constructiemateriaal niet altijd gegeven. Grotere stukken, zoals eiken zolderingsbalken, moesten in 1366 in Mechelen worden aangekocht bij Willem den Houtbrekere. Tienvoet- en sparrenhout (voor de grote ramen van de zaal) werd dan weer bij Antwerpse handelaars besteld, net zoals wilgenhout om stellingen te maken. Scandinavisch sparrenhout

kwam via Hanzehandelaars op de Vlaamse markt terecht. Dat blijkt ook in 1388 toen nog 500 planken Deens sparrenhout (*ais Danemarche*) van 7,5 voet (2 m) in de inventaris werden opgenomen. Tijdens de Gentse Oorlog moest de kastelein meer vindingrijkheid aan de dag leggen om aan bouw materiaal te komen. Hout werd nog wel bij lokale leenmannen aangekocht, mannen die tevens garnizoensdienst deden op het kasteel: twee balken en 300 stuks *tienvoethout* (= balken van een drietal meter?) bij Gillis van der Dict, 700 sparren bij Jehan van der Heide en 84 stuks sparrenhout bij Jehan van der Speelt. Het aanleveren van bouwmaterialen stond los van hun feodale verplichting, dus ze werden hiervoor wel vergoed.²⁸¹ Bij een andere, onwillige leenman werd het hout op zijn erf geconfisqueerd. Maar op de lokale markt te Rupelmonde was het aanbod van deze minder courante handelswaar duidelijk ontoereikend. De belangrijkste draaischijven voor bouwmaterialen waren de dichtstbijzijnde commerciële centra Antwerpen en Mechelen. Mechelse houthandelaars zoals Jehan Lane, Gillis en Jehan de le Gouwe en Gille le Mayeur leverden in de herfst van 1379 grote hoeveelheden constructiehout (300 stuks *tienvoethout*, 88 sparren, 30 kerselaars, 86 eiken balken, korbelen en diverse boomstammen om te verzagen tot planken) op het kasteel. Beide steden waren in handen van de Vlaamse graaf, maar bleven door hun ligging buiten het graafschap grotendeels gespaard van de onrust die Vlaanderen teisterde.

NATUURSTEEN

Anders was het gesteld met het duurste constructiemateriaal, namelijk natuursteen. In tegenstelling tot meer zuidelijke streken (Henegouwen, Doornik, maar ook zuidelijk Brabant) was natuursteen nergens in de onmiddellijke omgeving voorhanden en moest het per schip worden aangevoerd, met hoge transportkosten tot gevolg. Enkel de meest gefortuneerde bouwheren konden daarom natuursteen laten aanrukken. In de 13de-eeuwse bouwphase voerde Doornikse steen nog de boventoon. Een eeuw later hadden handelaars uit het Brabantse een monopolie op natuursteenhandel in het beneden-Scheldebekken. Voor het *nieuw werk*, het natuurstenen prestigeproject van kastelein Simon van der Couderborch, werden de *witte stene* en *ordune* in 1364-1365 vooral aangekocht bij gespecialiseerde steenhandelaars uit het *Land van den Lare* (bij Hannekin Godijns) en Vilvoorde (bij Rombout van Heffen en Hendrik den Hart). Af en toe treffen we *Cattenbroekse steen*, aangekocht bij de Brusselse handelaar en meester(steenkapper?) Symoen Cluwene. De stenen uit het *de bodeme van den Lare* vinden we in alle rekeningen van de jaren 1360 tot 1370. Vermoedelijk verwijzen ze naar de Bavegemse kalksteen die werd ontgonnen door de monniken van de abdij van Dielegem in hun groeve op de huidige site van het Laarbeekbos (bij Jette). Deze stenen dienden ook voor de bouw van de Mechelse Onze-Lieve-Vrouwekerk en de Brusselse Sint-Michielskathedraal.²⁸² Ze werden voornamelijk gebruikt als gevelsteen, hoekstenen (*eghsteens*), (wentel)traptreden, venster- en deurorpels, grote schouwstenen, sierzuiltjes voor vensters en voor de boogoverwelingen. De blok-

ken parementsteen waren reeds *gesteert* voor ze op de werf aankwamen, d.w.z. voorzien van een staart- of verbindingsstuk om ze mooi binnen het metselwerk te doen passen. Voor kasseistenen (voor het plaveien van het neerhof in 1380) en ruwe, ongebluste kalk voor metselspecie diende Mechelen als draaischijf.

BAKSTEEN EN KLEIPANNEN

Waren de bestaande ringmuurresten nog exclusief in Doornikse kalksteen opgetrokken, werd ten laatste tegen de tweede helft van de 14de eeuw baksteen (*quareelen*) gebruikt voor grote ruwbouwwerken. De oudste vermeldingen van baksteenproductie in Vlaanderen vinden we begin van de 13de eeuw al in de regio van Stekene, maar een echte doorbraak liet nog minstens anderhalve eeuw op zich wachten. Ook te Gent werd pas in de loop van de 14de eeuw op grote schaal baksteen gebruikt, zoals bij de bouw van het Cisterciënzerklooster van de Bijloke.²⁸³ Steden als Gent en Brugge beschikten vanaf begin 14de eeuw over eigen baksteenovens en ook Gentse ondernemers investeerden in de hoogwaardige steenbakkerijen in Stekene. Maar het waren aanvankelijk vooral de monniken van Sint-Bernardus die zich bekwaamden in het bakken van stenen uit eerder schrale klei. Aan de benedenloop van de Schelde betekende de oprichting van de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem een belangrijke stimulans. In de Rupelmondse rekeningen worden twee à drie formaten onderscheiden, de *quareelen van der groeten vorme* en de *quareelen van der vorme van Sente Bernaerts*, die mogelijk dezelfde was als de *vorme van Hobocken* en de *vorme van Callebeke* (al deze formaten kostten even veel). Deze laatste formaten kostten maar 60% van de grotere formaten. In de Rupelmondse rekeningen van de 14de eeuw werden de meeste bakstenen verhandeld door Jan van der Linden, Bertel Widelanke, Jan Feysse en Jan Boysten. In de jaren 1370 en 1380 waren het hoofdzakelijk Bertel Widelancke en zijn broer Willem die grote leveringen baksteen en kalk voor metselspecie leverden op de werven van Rupelmonde. Het is echter niet duidelijk of zij ook de eigenaar of uitbater waren van de steenbakkerijen, dan wel optraden als handelaars in naam van de abdij.

Ook voor de overwelving van het nieuw werk in 1366-1367 werd baksteen gebruikt, de *quareelen claersteens*. Een dergelijke bakstenen overwelving is nog zichtbaar in de 16de-eeuwse kelder van kasteel Wissekerke te Bazel. De techniek was dus zeker niet ongewoon en bovendien veel goedkoper dan een volledig natuurstenen gewelf.

In de loop van de 16de eeuw kwamen ook steenbakkerijen tot ontwikkeling op het grondgebied van de parochie Bazel (het latere Steendorp). De overgrote meerderheid was eigendom van Rupelmondse investeerders.²⁸⁴ Ten laatste tegen het begin van de 17de eeuw volstond de lokale baksteenproductie op de *Gelagen* van Rupelmonde om de bouwplaatsen op het kasteel te voorzien: voor het *corps de garde* werden in 1605 12.600 *quareelen* eenvoudigweg met karren aangevoerd.²⁸⁵ Eenzelfde evolutie zien we in de leveranciers voor mortelkalk. De gespecialiseerde

kalkhandelaars uit de 14de eeuw, vermoedelijk afkomstig uit het Brabantse, hadden tegen ca. 1600 ruimte gegeven aan lokale producenten: leverancier meester Nicolaes De Buedele bijvoorbeeld bezat een hofstede aan de Roomkouter te Bazel en beschikte eind 16de eeuw over verschillende gronden in de Bazelse polders.²⁸⁶

DAKBEDEKKING

Stro werd enkel nog gebruikt als tijdelijke afdekking, bijvoorbeeld om metselwerk te beschermen tegen de vrieskou in de winter, of voor constructies buiten het eigenlijke kasteel zoals stallen en opslagruimten. Stro was immers goedkoop, maar ook erg brandbaar, wat haar toepassing in castrale context weinig interessant maakte. Verschillende steden, zoals Gent (1374) en Brugge (1232) vaardigden verboden uit om het uiterst ontvlambare materiaal uit de binnenstad te weren.²⁸⁷ In de omgeving van het landelijke Waasland werd stro evenwel tot ver in de 15de en 16de eeuw gebruikt. Hiervan getuigen enkele hoeven in vakwerk op de Scheldekaart van rond 1500 (zie p. 178), maar ook diverse weergaven op schilderijen van Pieter Bruegel de Oude.

Een veiliger alternatief waren leien (*ardoises*). In de bouwrekeningen van de veertiende eeuw komen ze nagenoeg niet voor, maar Margaretha van York liet op het einde van de 15de eeuw wel alle daken met leien herdekken. Mogelijk gaf het een meer prestigieuze uitstraling dan dakpannen. Het gebruik van dakpannen nam toe vanaf de 14de eeuw, toen steeds meer steden maatregelen troffen in het kader van brandpreventie. De herkomst wordt meestal niet meegegeven, maar vermoedelijk werden ze bij dezelfde, lokale producenten gekocht als de bakstenen. Aanvankelijk werden vooral platte, rechthoekige pannen gebruikt, vanaf ca. 1450 duiken te Stekene ook sterk gekromde golfpannen op. In 1366 werden te Rupelmonde 1000 *decteghelen* en 25 *crommeteghelen* aangewend. In 1368 was sprake van *decteghelen*, *vorsteghelen*, *crommeteghelen* en *herteghelen*.

De kastelein van Rupelmonde wist in 1380-'81 28.000 dakpannen te confisceren van een Gentse burger die een steenoven had te Daknam. Maar ook hier was een combinatie nodig van verschillende leveranciers: 300 pannen werden afgenomen van een lokale producent en 50.000 stuks aangekocht te Stekene, dat een waar productiecentrum was voor de Gentse stedelijke markt.

DE SMIDSE

In de jaren 1360 en 1370 was een zekere meester Janne van Hovesscheden samen met zijn zoon en een knecht vast in dienst in de smidse op het kasteel. Bovenop een dagloon van 12 penningen kreeg hij een jaarpensioen van 8 lb., zowat driekwart van zijn jaarsalaris. Hij deed vermoedelijk niet meer dan het op maat verwerken van elders aangekochte basismaterialen. Voor grote hoeveelheden ijzer werden immers vooral de smidsen uit Antwerpen, Mechelen en zelfs Brugge aangesproken. Het ging hier voornamelijk om trek- en spanijzers die in het metselwerk werden verwerkt, nagels en pijlpunten. Staal werd per schoof en in

veel bescheidener hoeveelheden uit Antwerpen onttrokken. Kolen werden op de plaatselijke markt te Rupelmonde aangekocht, maar ook te Antwerpen en Temse. Ten tijde van de laatste herstellingswerken van begin 17de eeuw was de Rupelmondse lokale markt meer divers. Al het ijzerwerk voor de timmerwerken aan het wachthuis werd aangekocht bij de Rupelmondse grofsmid Jacques Duwelaer.

Ook voor andere, meer gespecialiseerde diensten was te Rupelmonde lange tijd geen markt. Lood, dat gebruikt werd bij het waterdicht afwerken van de leien torendaken, werd aangekocht bij Mechelse loodgieters. Zelfs voor gereedschappen als mortel- en waterkuipen, emmers, gietschotels, (kalk)schoppen, draagberries en touwen werden Mechelse producenten aangezocht. Het doet vermoeden dat zelfs de meeste bouwarbeiders niet over (genoeg) dergelijk materiaal beschikten en dat de bouwnijverheid in de onmiddellijke omgeving van Rupelmonde al bij al bescheiden was.

DE LEVERANCIERS

De vele bouwprojecten die langsheen de benedenloop van de Schelde werden ingericht tussen medio jaren 1360 en eind jaren 1390 laten toe de verschillende leveranciers van bouwmaterialen en hun recurrentie in kaart te brengen. Brabantse kalksteen (*ordune*) van *den bodeme van den Lare* werd in 1364 gekocht bij Rombout van Heffene en Henrijc den Hart. Die laatste leverde dit materiaal ook nog in 1366, waarvan sommige *gestert* waren. Verwerkte steenblokken kwamen in dat jaar uit Vilvoorde bij Hennekin Godijns. In 1365 kwam steen van *den bodeme van den Lare* van bij Jan Stevene en steen genaamd *van den Cattenbrouc* werd te Brussel gekocht bij meester Symoen Cluwene. Schouwstenen kwamen van bij Rombout van Heffen, *gesterte* stenen bij Henric Godijns. In 1366 was het een zekere Pieter van Pottye die voet- en hoekstenen leverde, terwijl trap- en schouwstenen bij Heinrike den Hart werden aangeschaft. In 1367 werden stenen van *den bodeme van Cattenbrouc* bij Symoen Cluwene en Jan Adele gekocht en grote steenblokken van *den bodeme van den Lare* bij Wouter van der Haghe. Diezelfde leverde de zuiltjes voor de zaalvensters. Afgewerkte en *gesterte* steenblokken kwamen van bij Wouter Hyden, Jan de Groeten, Heyne Quarante en Heynrijc Correken, wenteltrapstenen van bij Martijn van der Scole. Tegen 1374 lijkt de aanvoer van Brabantse natuursteen op de werf meer gemonopoliseerd door één leverancier, Godevaerde vander Molen, die zowel *ordunen van den bodeme van den Lare*, als trappen, lintelen, insprongstenen, daklijsten en hoekstenen aanleverde.

In 1379 leverde een zekere Heyn Heylle nog 100 traptreden in Brabantse witsteen. Hij was afkomstig uit Vilvoorde en verscheen eveneens op werven van het kasteel van Beveren in 1394-1395 en van Antwerpen in 1397-1398, waar hij *ordunen* leverde en afgewerkte stenen voor hoeken, bogen, gewelven, insprongen, borstweringen, zuilen, etc.²⁸⁸ Hij werkte nauw samen met andere steenhandelaars uit dezelfde stad, zoals Willem Platebourse en Jehan van Heist.

Voor de leveringen van baksteen had de abdij van Sint-Bernardus zich in de loop van de 13de en 14de eeuw ontwikkeld tot een lokaal productiecentrum. baksteen was er lokaal een groot aanbod aanwezig. Vooral de abdij van Sint-Bernardus te Hemiksem had zich in de loop der eeuwen ontpopt tot een lokaal productiecentrum.

Jan van der Linde leverde in 1364 en 1365 bakstenen *van den groeten vorme en van den vorme van Sente Bernaerts*. In 1365 worden ook bakstenen *van den vorme van Hobocke* aangekocht bij Bertel Widelanke en Jan Boysten. Bertel Widelanke en *den lange* Heyne van den Boeme leverden in 1366 *quareelen van den groeten vorme*, Jan Boysten en Jan Feysse *quareelen van den vorme van Hobocken*. Bertel Widelanke, Jan de Rike (die ook onder de handwerkers voorkomt doorheen zowat de gehele constructiefase) en Jan Torrekene leverden *quareele van der vorme van Sente Bernaerts ende van Callebeke*. Bertel Widelanke fungeerde als één van de voornaamste handelaars in baksteen en kalk langs de Schelde, in opdracht van de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem. De hertogelijke administratie maakte gebruik van zijn diensten bij bouwprojecten over heel Vlaanderen, want *Bertel Wielancque de Saint-Bernart* verzorgde kalkleveringen tot Nieuwpoort toe (in 1393-1394). Hij werkte samen met zijn broer Willem. In 1402 was ook een *Thiery Wielanken de Saint-Bernard en Brabant* actief als kalkleverancier op de werf te Beveren. In 1374 treffen we na de gekende Bertel Widelanke en Jan Feysse een zekere Jacob van Aerscot aan bij de levering van grote bakstenen. Ook in 1380 leverde Bertel Willanke nog grote partijen bakstenen. *Claersteens* voor de overwelling kwamen in 1367 van bij Heinrijc den Madere, Gillijs Plume, Heinrijc van Bruesele en Jan Kerreken.

Voor de toelevering van kalk om mortel aan te maken, werd vooral uitgekeken naar Antwerpse en Mechelse leveranciers. Jan Torrekene (leverancier in 1364, 1365 en 1366) en Alaert Stappaert (1366) rekenden met Mechelse inhoudsmaten. Maar ook Bertel Wielanke stond in voor de kalkhandel, te Rupelmonde in 1367 (samen met Vranke van Calken), 1379 en 1380 en voor de renovatie van de Antwerpse burchtmuur in 1394. Een andere leverancier, Jan van Brusele, werkte in dat jaar met Mechelse maten. Nog in 1379 en 1380 stond Bertel Willanke in voor de kalklevering.

De bewaarde rekeningen voor Rupelmonde laten toe een heel netwerk van arbeiders en leveranciers bloot te leggen langs de benedenloop van de Schelde en de Rupel. Deze personen vertoonden een erg grote mobiliteit en waren actief over het hele graafschap. Tegelijk kan worden aangetoond dat de lokale bouwmarkt in Rupelmonde in de middeleeuwen niet volstond om aan de vraag van het kasteel te voldoen.

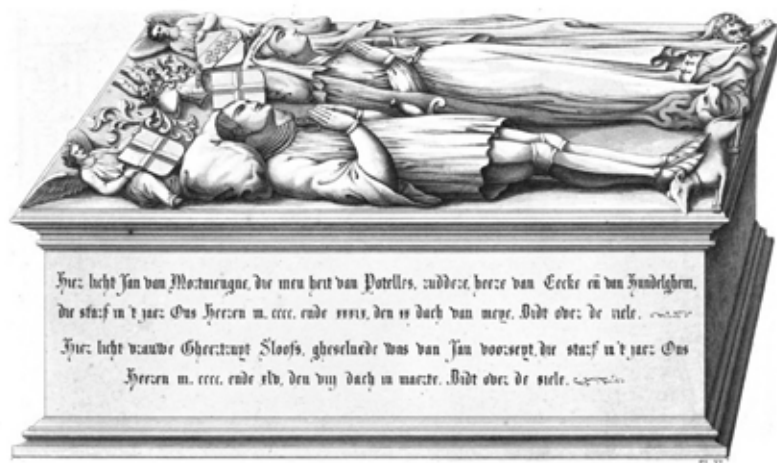
Verdere evolutie tijdens de Bourgondische en Habsburgse periode (1384-1555)

Hij was wel wat spanning gewoon, Bertrandon de la Broquière. Tien jaar eerder vertrok hij in naam van de hertog op verkenningssmissie naar het Heilige Land, ter voorbereiding van de kruisvaardersplannen van de ambitieuze vorst. Maar dat was niets in vergelijking met het kruisvuur waarin hij zich nu bevond. Geruchten deden de ronde dat een grote legermacht van Gentse militieën zich verzameld had ten noorden van Rupelmonde, waar ze gezelschap kregen van tal van sympathisanten en misnoegde lieden uit het Land van Waas. Vanuit het Vlaams Hoofd (Linkeroever) hadden ze de tocht richting Rupelmonde aangevat en naar verluid hadden ze even ten noorden van het stadje een grote versterking opgeworpen met aarden wallen en palissaden die werden beschermd door de gevreesde Gentse artillerie. Het stadje Rupelmonde zelf had de kapitein met de grond gelijk laten maken, als voorzorgsmaatregel op een eventuele belegering. Wie nog niet gevlucht was, had zijn heil gezocht op het kasteel, waar de voorraden zienderogen slonken. Vanuit het zuidwesten rukte de hertog in hoogsteigen persoon op aan het hoofd van een aanzienlijke ontzettingsmacht. Uit verschillende Brabantse steden kwamen schippers aanzetten om de legertros naar de overkant van de Schelde te varen. Wanneer de eerste verkenner arriveren, ontvangt hij hen dan ook met de nodige achterdocht. Het zouden wel eens spionnen voor de Gentenaren kunnen zijn die de burcht bij verrassing willen innemen.

De afwikkeling van de Gentse Oorlog (1379-1384), de verovering van het graafschap Zeeland (1426), de installatie van een Bourgondische erfzoon aan het hoofd van het hertogdom Brabant (1404-1406) en de latere incorporatie ervan bij het patrimonium van de Filips de Goede zelf (1430), betekenden dat het kasteel van Rupelmonde niet langer een grenspositie bekleedde in het Bourgondische rijk. Desondanks verloor de vesting haar militaire functies voorlopig niet, aangezien regelmatig interne conflicten oplaaiden. Bijwijken waren de onderlinge relaties grimmig en betekenden ze zelfs een ernstige bedreiging voor het voortbestaan van de Bourgondische staat.

Na de *modus vivendi* die werd bereikt tussen het centrale gezag en de steden onder Filips de Stoute (1384-1404) en Jan Zonder Vrees (1404-1419), laaide het stedelijk particularisme regelmatig weer op onder Filips de Goede (1419-1465) als graaf van Vlaanderen. Door deze spanningen, die in 1436, 1452-1453 en in 1488-1492 opnieuw uitmondten in een open burgeroorlog, kwamen het kasteel van Rupelmonde en haar bemanning meer dan eens in het oog van de storm terecht. De meest precaire situatie deed zich voor tijdens de Gentse Opstand (1451-1452). Het oorlogsgewoel kwam wel erg dichtbij door de zogenaamde Slag bij Rupelmonde (of bij Bazell), een ietwat in de vergetelheid geraakte veldslag, die nochtans het eerste grote treffen betekende tussen de Gentse milities en de troepen van de hertog in open veld. Op politiek-militair vlak betekende het gevecht een zege voor de vorst, maar door een zwaar persoonlijk verlies werd het een pyrrusoverwinning.²⁸⁹

Op het kasteel van Rupelmonde brak Filips de Goede met de benoemingspolitiek van zijn vader en grootvader. Eerder dan carrièremannen uit de ambtsadel, benoemde hij heren die sinds jaar en dag één of meerdere heerlijkheden bezaten, die van steeds verder kwamen en die steeds indrukwekkender ogende adelsbrieven konden voorleggen. Het begon in 1422 nog bescheiden, met *messire* Jehan van Potelles of van Mortaigne, een ridder uit Gent en heer van Eke (bij Nazareth) en Hundelgem (bij Oudenaarde).²⁹⁰ In 1429 pachtte hij de twee grafelijke windmolens te Rupelmonde, mogelijk als deel van zijn verloning.²⁹¹ Zijn kasteleinschap van Rupelmonde wordt een laatste keer vermeld in een kopie van een inventaris van 1430, nadat Jan van der Clite hem was opgevolgd.²⁹² Hij overleed op 22 mei 1439. Zijn vrouw, Gheertruyt Sloofs, liet beeldhouwer Hughe Goethals drie jaar later een grafmonument met gisanten van haarzelf en haar man oprichten in het Gentse

Verdwenen
grafmonument van
Jan van Mortaigne,
heer van Potelles, en
Gheertruyt Sloofs.

Dominicanerklooster.²⁹³ Zijn zoon en opvolger schopte het tot burgemeester van Oudenaarde (1464). Zijn kleinzoon was Antoon van Mortaigne, een latere burchtvoogd van Rupelmonde.

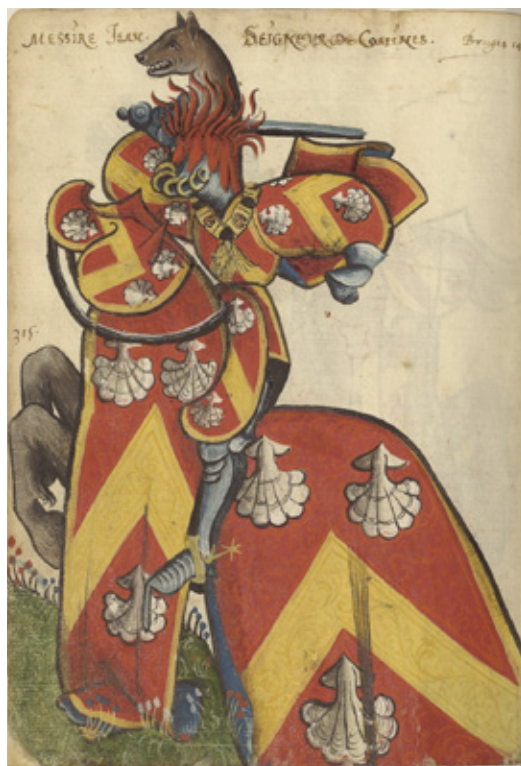
Op 5 maart 1430 verving hertog Filips de Goede Jan van Potelles door Jan van der Clite, heer van Komen (Comines).²⁹⁴ Hij stamde uit een kapiteinsgeslacht: zijn vader Colard was baljuw van Gent en werd de eerste kapitein van het grafelijke kasteel te Nieuwpoort (1389-1390). Ook Jans eigen zoon Jan II bekleedde dit ambt van 1459 tot 1468. Zijn broer Colard II was onder meer baljuw van Gent en was de vader van de beroemde kroniekschrijver Philippe de Commines.²⁹⁵ Zelf werd Jan vanaf mei 1414 kapitein van het kasteel van het Hout van Niepen.²⁹⁶ Sinds de dood van zijn vader in 1404 mocht hij zich heer van Komen noemen.²⁹⁷ Jan van de Clite was een militair *pur sang*. Tijdens de dramatische slag bij Azincourt werd hij door de Engelsen gevangengenomen, maar hij kon zich nadien vrij kopen. In 1425-1426 stond hij mee in voor de logistieke organisatie achter de Hollandse veldtocht van Filips de Goede tegen de hertog van Gloucester. In 1429 voerde hij bij de verdediging van Parijs het bevel over 20 soldaten (*hommes d'armes*), 37 boogschutters met bijlen en één trompetblazer. Nog in 1443 had hij 42 soldaten en boogschutters onder zich en bij het begin van de Brugse Opstand (september 1436) voerde hij als grafelijk kapitein de Gentse milities aan.²⁹⁸ In dat jaar werd hij ook poorter van Gent genoemd. In 1442 huwde hij Jeanne van Pevere, douairière van het Land van Nevele. Hij overleed op 13 september of 13 mei 1443 en werd begraven in de Sint-Chrysoldekapel te Komen.

Vanaf 1424 was Jan soevereinbaljuw van Vlaanderen, maar hij moest deze functie in 1435 weer neerleggen na beschuldigingen van moord. In 1425 was hij daarnaast kapitein-generaal van Vlaanderen en raadgever en kamerling van hertog Filips de Goede. In 1430, het jaar van zijn ambtsaanvaarding te Rupelmonde, werd hij opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies. Hij was daarmee de eerste kapitein die zich tot deze prestigieuze ridderorde mocht rekenen, maar zou zeker niet de laatste zijn. Bij zijn overlijden in 1443 was hij enkel nog kapitein van Rupelmonde.²⁹⁹

Door zijn functiecumul en vele militaire opdrachten was hij weinig te Rupelmonde aanwezig. Hij liet zich daarom ter plaatse vertegenwoordigen door een stadhouder (*lieutenant*), zoals Gheraerd Stragiers op het einde van september 1432.³⁰⁰ Toen de kapitein in 1447 overleed, had die zijn post blijkbaar vroegtijdig verlaten, vooraleer een opvolger was aangeduid. De hertog zat enigszins verveeld met de zaak en twijfelde aan de waarachtigheid van de inventaris die Stragiers had opgesteld. De nieuwe kapitein, Bertrandon de la Broquière, ontving daarom een kopie van een oude inventaris ter controle. Volgens de 18de-eeuwse geschiedschrijver Emmanuel Van der Vynckt was ook een zekere N. de Lan(n)oy in 1433 kastelein, maar zonder dat hiervoor een bronvermelding wordt gegeven.³⁰¹ Het is

zo goed als zeker dat op dat ogenblik Jan van der Clite kastelein was, dus mogelijk was ook hij een lokale vertegenwoordiger, zoals Gerard Stragiers.

Met het overlijden van Jan van der Clite verlaten we het tijdperk van de kasteleins en betreden dat van de kapiteins van Rupelmonde. Bertrandon de la Broquière, een uit Guyenne afkomstige edelman, was de eerste die zelf de titel van kapitein voerde. Hij bekleedde die functie tot zijn dood op 29 juli 1459 en zou het kasteel in die tijd door woelig vaarwater loodsen.³⁰² Sinds 1421 mocht hij zich aan het hof eerste voorsnijder (*premier escuier tranchant*) noemen. In 1432-1433 stuurde de hertog hem op een militaire verkenningssmissie naar het Heilige Land. Zijn reiservaringen stelde hij in 1455 in opdracht van de hertog te boek in zijn "*Voyages d'Outremer*".³⁰³ Het kapiteinschap van Rupelmonde was een blijk van erkentelijkheid vanwege de hertog aan zijn dappere hoveling.³⁰⁴ Dat deze intellectueel-avonturier zijn opdracht ter harte nam, blijkt uit zijn deelname aan de Slag bij Gavere tegen de Gentenaars in 1453, waar hij de hertog redde van een gewisse dood toen die van zijn paard viel. Vanaf 1449 was hij tegelijk kapitein van Nieuwpoort en later ook een tijdlang kapitein en schout van Gouda.³⁰⁵ In 1459 werd hij postuum hertogelijk raadgever, kamerheer en eerste kamerheer van de graaf van Charolais (de latere Karel de Stoute) genoemd.

Jan van der Clite als
Guldenvliesridder in
1429.

Impact van de Gentse Opstand (1449-1453)

In de jaren 1447-1450 namen de spanningen tussen de stad Gent en het hertogelijke gezag opnieuw toe. Hertog Filips de Goede, die zoals elke ambitieuze vorst voortdurend om liquide middelen verlegen zat, had al verschillende pogingen ondernomen om een vaste zoutbelasting voor het graafschap door te drukken. Hij zocht een alternatief voor de onregelmatige beden, die steeds heronderhandeld moesten worden waardoor de opbrengst onzeker was. Nadat het Gentse stadsbestuur eerdere pogingen had gedwarsboomd, trachtte hij de benoemingen in de schepenbank te beïnvloeden door zijn medestanders naar voor te schuiven en de verkiezing van zijn tegenstanders ongeldig te verklaren.³⁰⁶ In de laatste maanden van 1451 radicaliseerde de oppositiebeweging en nam ze het karakter aan van een open revolte tegen het centrale gezag. Enkele hertogelijke medestanders werden op verdenking van samenzwering geëxecuteerd (11 november) en de Gentse burgerregering werd door het gewone volk omver geworpen en vervangen door drie verkozen hoofdmannen of kapiteins (3 december).

Eind maart 1452 braken de Gentenaars volledig met de hertog, die hen daarop de oorlog verklaarde. Het was niet de eerste keer dat Filips de Goede moest afreke-

157

Bertrandon de la Broquière biedt Filips de Goede zijn versie van de koran aan.

nen met rebellieën: een boerenopstand in Kust-Vlaanderen (1427-1431), de revoltes in Geraardsbergen (april 1430) en kleinere relletjes te Gent in 1432, 1433 en 1434 waren zonder al te veel problemen neergeslagen of tot rust gebracht. De meer grootschalige Brugse Opstand (1437-1438) en gelijktijdige revoltes te Gent en vooral de Gentse Opstand (1452-1453) betekenden een veel groter gevaar voor het centrale gezag, vergelijkbaar met de crisis van de Gentse Oorlog (1379-1385). Maar anders dan zestig jaar eerder namen de acties van de grote steden niet de omvang aan van een nationaal georganiseerd verzet tegen de grafelijke macht. Bovendien kon Filips de Goede zich bogen op het uitgebreide fortificatienetwerk dat zijn grootvader in Vlaanderen had aangelegd om de grote steden te kunnen isoleren.³⁰⁷ De Gentse graanbevoorrading werd succesvol afgesneden (15 maart): Kortrijk blokkeerde de aanvoer op de Leie, Oudenaarde het Scheldeverkeer stroomopwaarts en de as Dendermonde-Aalst-Geraardsbergen en de kastelen van Rupelmonde en Saeftinghe de verbinding met de Brabant, Holland en de Noordzee. Voor de Gentenaars van hun kant kwam het er op aan een veiligheidsperimeter rondom de stad te bezetten: ze namen het kasteel van Gavere in en belegerden Oudenaarde en Geraardsbergen. Het Land van Waas, dat sinds de 14de eeuw tot het kwartier van Gent werd gerekend, neigde eveneens naar het kamp van de opstandelingen. De baljuw van het Land van Waas, die optrad als lokale vertegenwoordiger van de hertog, werd aangehouden en aan Gent overgeleverd. Hij werd op 27 maart op bevel van de Gentse hoofdmannen in het Gravensteen onthoofd.³⁰⁸

In het voorjaar van 1452 bereidde Filips de Goede het tegenoffensief voor vanuit zijn bolwerken Dendermonde, Aalst en Oudenaarde. Om de Gentse bevoorrading uit het hinterland af te snijden concentreerde de hertog zijn acties eerst en vooral op het land ten oosten van Gent. Het grafelijke gezag was er teruggedrongen tot de bolwerken van Rupelmonde, Beveren en Saeftinghe. Verschillende parochies waren ofwel door de Gentenaars gebrandschat, ofwel bezet met garnizoenen van stedelijke milities.

In het kasteel van Rupelmonde zag de situatie er voor kapitein Bertrandon de la Broquière benard uit. Nochtans waren er preventieve maatregelen genomen. Al in 1449 had de hertog zijn bolwerken en kastelen van Dendermonde, Oudenaarde, Rupelmonde en Gavere in staat van paraatheid laten brengen. Het havenstadje Rupelmonde was ondertussen niet meer dan een nasmeulende spookstad. Volgens Bourgondisch hofkroniekschrijver Georges Chastellain waren de Gentenaars verantwoordelijk voor de aangebrachte verwoestingen:

“Op de genoemde plek Rupelmonde was een groot dorp dat de Gentenaars hadden platgebrand...” en “... ze werden gelogeerd op de velden, omdat alles er was platgebrand door de Gentenaars.”³⁰⁹

De Brugse historicus Nicolaas Despars, die weliswaar meer dan een eeuw na de feiten schreef, maar die doorgaans bekendstaat als een betrouwbaar auteur met de nodige zin voor historische kritiek, gaf een andere toedracht:

“Tsondachs daer naer [14 mei] dede die prince [Filips de Goede] ’t allen cante ’t vier te Rypelmonde steken, zo dater ’t eeneghadere al verbarnde, ghereserveert alleenlick ’t casteel.”³¹⁰

Geen van de andere kroniekschrijvers vermeldde de verwoesting van Rupelmonde. Vermoedelijk deelden beide auteurs in de waarheid: de schepenen van Rupelmonde kloegen in 1453 aan dat hun stad bij maar liefst twee gelegenheden was verwoest door de Gentenaars en dat ook de aanwezigheid van de hertogelijke troepen de inwoners aanzienlijk gekost had aan opeisingen van levensmiddelen en voorraden. Bovendien gebeurde het niet zelden dat een garnizoenskapitein de directe omgeving van zijn versterking liet platbranden om de vijand elke schuilplaats bij een eventuele belegering te ontnemen, denken we aan het platbranden van de buitenwijken van Ieper in 1383 in het vooruitzicht van de belegering door de bisschop van Norwich of de sloop van de kerk van Rupelmonde door Filips van der Couderborch (zie hoofdstuk 3).

Wat er ook van zij en wie de precieze verantwoordelijkheid droeg, de Gentenaars hadden zich ondertussen ingegraven in het Waasland en leken vastbesloten ook de laatste grafelijke bolwerken te veroveren. Net als op andere plaatsen in de regio hadden de Gentenaars te Bazel een bolwerk opgericht, een uitgestrekte versterking van aarde en palissaden, over de grote weg (de huidige gewestweg Dendermonde-Linkeroever). De Gentenaars achtten zich veilig in hun fort, voorzien van een sterk garnizoen en verdedigd met de artilleriestukken van elke ambacht.³¹¹ Het kamp lag vlakbij het dorpscentrum van Bazel, want de Bourgondische verkenner oordeelden het te gevaarlijk er hun kamp op te slaan, zo vlak bij de vijand.³¹²

De hertog was ondertussen van Geraardsbergen naar Dendermonde getrokken, waar hij van zijn kant zijn veldleger reorganiseerde: er werden verse troepen verwacht uit de garnizoenen van Kortrijk, Aalst en Oudenaarde en nieuwe infanterierekruten (boogschutters en kruisboogschutters) waren op weg vanuit Picardië en Artesië om de bolwerken te bezetten die de garnizoenstroepen hadden achtergelaten.³¹³ Een smeekbede die de Gentenaars begin juni aan de hertog richtten met de vraag om een bestand van acht dagen, viel dan ook in dovemansoren.³¹⁴ Hun rekwest getuigde immers van een dubbele agenda: twee dagen eerder waren de hoofdmannen van de Sint-Jacobs- en de Sint-Pietersparochies uitgerukt naar het Land van Waas met vier mannen uit elke buurtschap (*koningstavelrij*) van de stad.³¹⁵ Het voorstel tot tijdelijke wapenstilstand was dan ook eerder een middel om zich in een betere onderhandelingspositie te manoeuvreren in

het vooruitzicht van definitieve vredesbesprekingen. Op 12 juni, aan de vooravond van zijn invasie in het Land van Waas, stuurde de hertog brieven aan het Mechelse stadsbestuur om zoveel mogelijk pleiten (platbodems) op te vorderen en ogenblikkelijk naar de kapitein van Rupelmonde te sturen om de hertogelijke troepen over de Schelde te zetten.

Een voorhoede van het hertogelijke leger, onder leiding van de heer van Contay, was die dinsdag reeds onderweg om ter plekke poolshoogte te nemen en de logementen voor de voornaamste edelen in gereedheid te brengen. Met zo'n 300 man maakten ze de oversteek. Kroniekschrijver Olivier de la Marche was bij de eerste delegatie die diezelfde avond arriveerde bij het kasteel, waar de spanning te snijden was. Kapitein de la Broquière nam hen mee naar de torenplatformen en schetste de huidige situatie:

"(...) ik ben er zeker van dat te Temse 2000 Gentenaren wachten op nieuws van jullie aankomst en dat van de andere kant, hier vlakbij, in het dorp dat jullie daar zien (Bazel), een grote legermacht voor jullie klaarligt."

Hij drukte hen op het hart zich goed te verschansen in het stadje zelf, want hij weigerde de poorten van het kasteel te openen voor iedereen die niet de nodige bevelschriften van de hertog zelf kon voorleggen. De verkenners zagen zich dan maar genoodzaakt de nacht door te brengen op het marktplein voor de kerk, dat onmiddellijk van de nodige versperringen werd voorzien. Tien tot twaalf verrolbare artilleriestuks (serpentijnen), die artilleriesmeester François l'Aragonnais

had meegevoerd, werden opgesteld ter verdediging van het kampement en de verkenneren werden de hele nacht in staat van paraatheid gehouden. Volgens kroniekschrijver Olivier de la Marche waren ze niet opgemerkt door de Gentenaars te Bazel, want de hele nacht bleef het rustig.

Op woensdag 14 juni schreef de hertog 's ochtends aan de Mechelse magistratuur dat hij die dag zelf vanuit Dendermonde naar Rupelmonde zou oprukken, waar hij die avond hoopte te arriveren. Een aanzienlijk deel van zijn leger was toen reeds ter plekke. Hij vroeg om onmiddellijk handelaars op weg te sturen met alle mogelijke levensmiddelen die te vinden waren. De hertogelijke troepen marcheerden langs de rechter Scheldeoever, over Baasrode en het Land van Bornem, tot voor Rupelmonde. Een voorhoede, onder leiding van Lodewijk van St.-Pol, heer van Bornem, en Jean de Croÿ, heer van Chimay, was reeds bij het kriecken van de dag overgestoken.³¹⁶ Het optrekken van de ochtendschemer had een eerste verkenning van de omgeving mogelijk gemaakt waardoor duidelijk werd dat de Gentenaars zich hadden verschanst te Bazel.

Het kruim van de Bourgondisch-Nederlandse elite had zich ondertussen op weg gezet naar Rupelmonde: de hertog bevond zich in het gezelschap van zijn enige legitieme zoon, Karel van Charolais (de latere Karel de Stoute) en zijn oudste en favoriete bastaardzoon Cornelis, heer van Beveren. Ook andere aanverwanten zoals Jan, hertog van Kleef en diens broer Adolf, heer van Ravestein en tal van Picardische, Artesische en Henegouwse edelen volgden in zijn kielzog. De hele dag werd ingenomen door het overbrengen van soldaten, paarden, artillerie, paviljoenen en voorraden. Ondertussen kwamen berichten binnen dat Gentse eenheden hun intrek hadden genomen te Bazel. Lodewijk van Saint-Pol en Jean de Croÿ begaven zich aan het hoofd van een verkenningseenheid ter plaatse. Ze troffen er Gentse voorhoede in slagorde achter hun artillerie en hoge schilden (*pavais*). Ze hadden een versperring opgeworpen over de grote weg, maar Georges Chastellain beschreef hoe de linie in geen tijd uiteen werd geslagen:

“En enkelen onder hen vluchtten in de kerk van Bazel, langs hagen en bosjes, en in een sterkte vlakbij dat dorpje genaamd Bazel. De kerk hield geen stand en werd met geweld ingenomen, en de burcht werd belegerd.”

De Bourgondiërs stegen af en na een belegering van drie uur en hevige beschietingen gaven ook de opstandelingen in het kasteel Wissekerke – Olivier de la Marche heeft het over *une petite maison close d’eau* en *le chastel* – zich over.³¹⁷ Jean de Croÿ, die met een veertigtal mannen de paarden van de belegeraars bewaakte, werden ondertussen aangevallen door Gentenaars die hun stadsgenoten uit hun benarde positie wilden redden. De Bourgondische eenheden slaagden er echter in zich te hergroeperen en hun boogschutters dreven de Gentse aanvallers opnieuw uiteen.

← Het kasteel in 1468 (Scheldekaart van Rupelmonde tot het Zwin en het eiland Walcheren).

De gevechten moeten niettemin hevig zijn geweest. De hertog hoorde het geschal van alarmsignalen en het gedonder van geschut tot op de andere Scheldeoever. Hij moet bange momenten hebben uitgestaan toen hij zijn troepen niet snel genoeg aan de overkant kon krijgen. Hij liet hen in slagorde overzetten, zodat ze indien nodig onmiddellijk het slagveld konden betreden.³¹⁸ Zover kwam het vooralsnog niet. De Bourgondische troepen kregen bevel hun kamp op te stellen, vermoedelijk deels in de lageregelegen polders.

Enkele Gentse milities trachtten de dijken door te steken. Maar een eenheid boogschutters uit de achterhoede van Jan van Étampes werd ijlings overgezet en kon enkele van hen neerschieten, waarna de rest op de vlucht sloeg.³¹⁹ De hele woensdag en donderdag duurde het overzetten van de legertroups voort, wat ook aan de Gentenaars de kans bood zich te hergroeperen. Vanuit de richting van Temse had een tweede eenheid Gentenaars aansluiting gezocht bij het fort. De naar schatting 2000 militieleden gebruikten waarschijnlijk de (H)ercken (Arques) als uitvalsbasis, de burcht van de voogden van Temse. Niettegenstaande de hertog de eigenaar Maarten Vilain had gesommeerd er een hertogelijk garnizoen onder te brengen, had deze er de voorkeur aan gegeven enkel eigen vertrouwelingen op het kasteel toe te laten. De Gentse milities hadden zich daarop net iets te gemakkelijk toegang tot de burcht verschaft, zodat de hertog in november 1453 de burcht en alle bijhorigheden van Maarten Vilain liet confisqueren en als erfelijke leen schonk aan zijn vertrouwensman Pierre Vasque.³²⁰ Bovendien zochten ook de wegvlochtende Gentenaars ná de veldslag hun toevlucht op de burcht, in de woorden van Jacques Du Clercq “à Acres, ung tres gros et fort villaige, lequel estoit bien bouloverequié”.³²¹

Op vrijdag 16 juni, bij het kriecken van de dag, liet de hertog verzamelen blazen. Terwijl de naar schatting 200 gedode Gentenaars werden begraven liet de hertog zijn troepen te voet postvatten, op een eenheid van 100 lichtbewapende bereden verkenneren na. Het hertogelijke leger zelf werd opgesteld in een drieledige slagorde aan de rand van Rupelmonde. Als eerste stond de voorhoede onder leiding van de graaf van Saint-Pol met onder andere zijn broers en Cornelis, Bastaard van Bourgondië, verdekt opgesteld langs een nauwe doorgang. De tweede slagorde, onder leiding van de hertog zelf en zijn zoon Karel, verzamelde het gros van de aanwezige adel. De achterhoede van Picardische en Duitse ridders ten slotte, onder de graaf van Etampes en de hertog van Kleef, moest de baan naar Temse controleren, om een aanval in de flank of de rug af te weren.

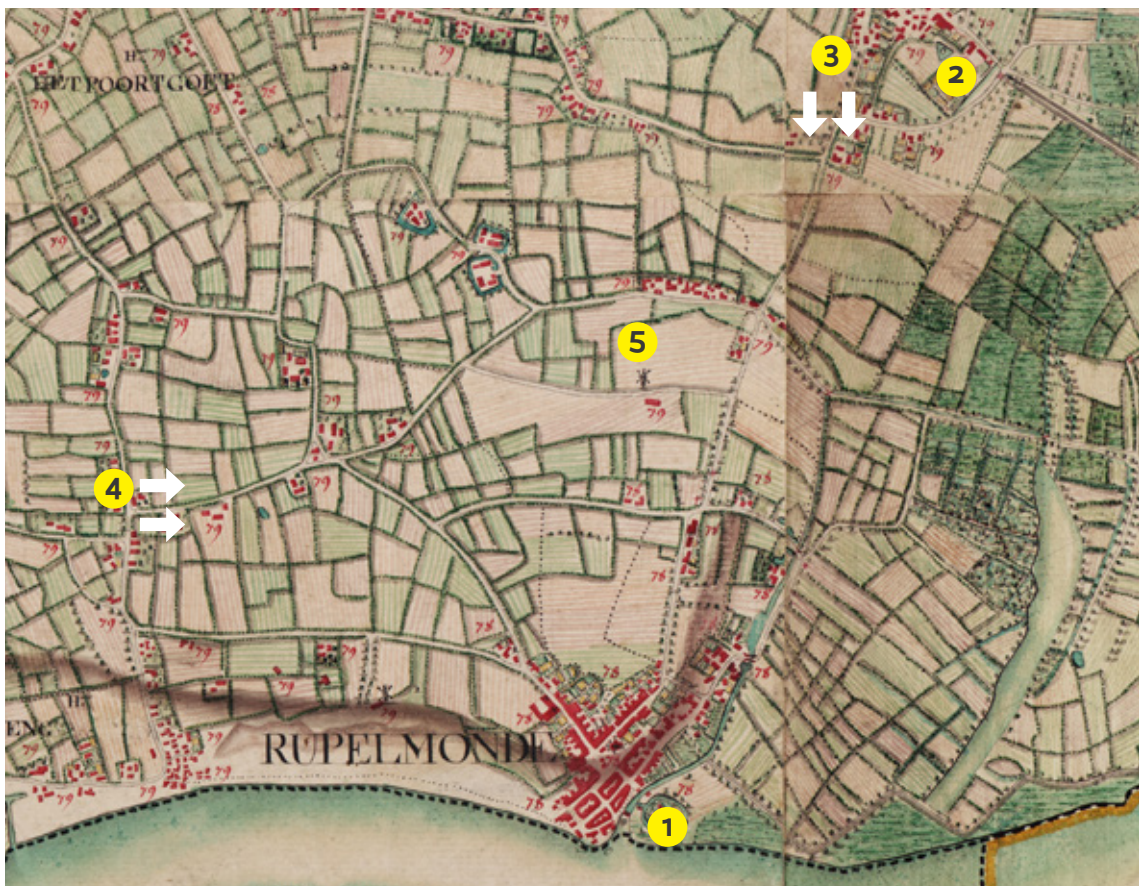
Het hertogelijke opperbevel beseftte dat de Gentenaars zich veilig achtten in hun bolwerk en dat een frontale aanval veel slachtoffers in eigen gelederen zou kosten. Ze besloten de opstandelingen daarom naar buiten te lokken met een list. De bereden verkenneren reden op de Gentenaars af, die meer dan een uur onbeweeglijk achter hun versterking van schilden en karren bleven staan. Toen veinsden de verkenneren plots paniekerig de aftocht, waarna de Gentse milities om onverklaarbare reden in grote getale de achtervolging inzetten. Over de reden

van deze uitval tasten we in het duister: geloofden ze werkelijk dat de Bourgondische troepen op de vlucht sloegen? Dachten ze dat het hertogelijke leger nog niet volledig was overgezet? Of is het toch te wijten aan euvelen overmoed en een gebrek aan leiderschap? De verkenner leidden hen in elk geval recht in de val:

“En toen de genoemde Gentenaars zich op een mooi veld bevonden, daar waar een windmolen stond, staken [de Bourgondische verkenner] die molen in brand en marcheerden toen recht naar de voorhoede van de hertog. Maar ze konden die niet waarnemen, omdat grote bomen tussen hen in stonden.”

Het grote, open veld waarnaar werd verwezen door de la Marche werd door latere auteurs geïdentificeerd met de Hanewijkkouter, nog steeds een open veld tussen de Nobeekstraat en het centrum van Rupelmonde.³²² In latere eeuwen bevond zich hier met zekerheid een windmolen (nog te zien op de kaart van Ferraris). Aan een smalle doorgang gekomen, kregen ze plots de hertogelijke voorhoede in het vizier die zowel te voet als te paard de tegenaanval inzette. Bazuinen schalden en een

De Hanewijkkouter en -molen (5), de kastelen van Rupelmonde (1) en Wissekerke (2) en de richting waaruit de Gentse militie kwamen (3 en 4), op de kaart van Ferraris, het vermoedelijke strijdtonel van de Slag bij Rupelmonde.

heen-en-weerschieten van boogschutters en kleine vuurwapens (*coulevrines* en *crapardeaux*) barstte los. Maar de Gentse eenheden werden uiteindelijk uiteengeschooten door de Picardische boogschutters en vluchtten terug naar hun versterkingen, op de hielen gezeten door de hertogelijke voorhoedes.³²³ Georges Chastellain geeft ons een blik op de tactiek van de Gentenaars, die maximaal gebruik maakten van het terrein: met hun lange pieken sprongen ze over de beken, waarna ze zich snel hergroepeerden om de verraste achtervolgers op te vangen.

Schermutseling na schermutseling volgde, tot de Gentse troepen massaal de vlucht namen. Enkele ridders zetten de achtervolging in. Onder hen ook Cornelis, de oudste en favoriete bastaardzoon van de hertog. Hij was door zijn vader begiftigd met het Land van Beveren, dus mogelijk kende hij de omgeving. Was hij overmoedig geworden in het heetst van de strijd? Of achtte hij het manoeuvre voldoende veilig? In elk geval wierp hij zijn halsbeschermstuk en helm af. Maar toen hij zijn paard over een beek liet springen, draaide één van de vluchtende opstandelingen zich plots om. Olivier de la Marche zag het gebeuren, of vernam het achteraf uit eerste hand:

“Maar zo kwam het dat Fortuna (...) de gevelde piek of lans leidde van een bandiet, slecht en ontrouw, en werd de nobele ridder met een opwaartse stoot zo hard geraakt in de mond dat ze zijn schedel langs boven doorboorde en het bloed en de hersenen er langs zijn mond uitliepen, waarop hij ter plekke overleed.”

De Bastaard van Bourgondië kwam om op een boogscheut van het kasteel van zijn vader te Rupelmonde. Filips de Goede was uitzinnig van verdriet over het verlies. Maar wanneer kroniekschrijver Chastellain schrijft dat de hertog buiten de dramatische dood van zijn bastaardzoon geen enkele gesneuvelde te betreuren had, maakt hij zich allicht schuldig aan enige middeleeuwse overdrijving of heeft hij naar de tijdsgeschiedenis enkel aandacht voor de edellieden. Zonder twijfel moesten ook verschillende Bourgondische soldaten worden verzorgd of begraven omwille van de vreselijke wonden veroorzaakt door de alles doorborende kruisboogschichten, houwen van slag- of steekwapens en rondvliegend schroot of loden ballen uit de kanonnen. Alle kroniekschrijvers zijn het er niettemin over eens dat het aantal slachtoffers aan de kant van de Gentenaars veel hoger lag: 1500 gesneuvelden volgens Du Clercq, 2000 volgens Despars, 3000 volgens Olivier de la Marche en zelfs 6000 volgens Chastellain! De auteur van het dagboek van de Gentse Collatie lijkt genuanceerder: “...daer vele volx bleef van beede zyden, maer van Ghendt meest.”³²⁴ Bovendien viel hun legerkamp met al hun artillerie en wagenpark in de handen van de hertog, die de buit liet afvoeren naar Brussel samen met het stof-felijk overschot van zijn bastaardzoon. De Gentse hoofdman Wouter Leenknecht werd gevangen genomen en ter plekke opgehangen.

De achtervolging van de uiteengeslagen Gentse milities werd voortgezet tot in Temse. Toen de bezetting van het bolwerk daar de vluchtelingen in het vizier kreeg met in hun kielzog de Bourgondische troepen, nam het eveneens de benen. Het bolwerk en het dorp werden door de hertog aan de vlammen overgeleverd.³²⁵ De volgende dag arriveerden nieuwe troepen uit Holland onder leiding van de Wolfard van Borselen, heer van Veere, en Hugues de Lannoy, gouverneur van Holland. Ze hadden onderweg een gelijkaardige versterking te Kallo platgebrand. Met zijn verse troepen begon de hertog een stracampagne tegen het Land van Waas: alle dorpen waarvan de inwoners zich niet blootvoets en met ontbloot hoofd aan hem kwamen onderwerpen, werden platgebrand. Zaterdag 17 en zondag 18 juni bleef de hertog nog te Rupelmonde, waarna hij zich op weg zette naar Waasmunster. De burcht die Maarten Vilain niet had kunnen vrijwaren van een Gentse bezetting, werd verwoest. De komende dagen zou de hertog nog verschillende keren over en weer pendelen tussen zijn kamp te Waasmunster en het kasteel van Rupelmonde.

Na de veldslag zette de hertog zijn opmars voort. De Bourgondische artillerie schoot de Gentse buitensterkten van Schendelbeke en Poeke aan gruzelementen en het Gentse leger dat uitrukke om Gavere te ontzetten, werd verpletterend verslagen. Hoewel de oorlog tegen Gent een overwinning betekende voor de vorstelijke centralisatiepolitiek, waren de gevolgen voor Rupelmonde dramatisch. De kerk moest volledig worden heropgebouwd. De stad Gent kreeg een schadevergoeding opgelegd van 50.000 gouden ridders (2,4 miljoen gr. Vl.) voor de herstellingswerken, maar of deze ook effectief werd uitbetaald kon niet worden achterhaald.³²⁶ Bovendien was Rupelmonde door de oorlog dermate geteisterd en verwoest dat ingrijpende maatregelen vanwege de centrale overheid vereist waren om verdere ontvolking en economische achteruitgang tegen te gaan. In een oorkonde van na de oorlog liet de hertog optekenen:

*“Onze stad Rupelmonde die door die van onze stad Gent en hun aanhangers overal in de as gelegd, verlaten en vernield is en dat de voornoemde klagers (van Rupelmonde) hierdoor in zulk een grote en overduidelijke armoede verkeren, dat ze in de onmogelijkheid verkeren dit zelf op te lossen en om onze genoemde stad Rupelmonde te herbewonen, herop te bouwen en opnieuw te behuizen...”*³²⁷

In 1453 stelde de hertog hen vrij van heerlijke rechten, beden en andere bijdragen aan de grafelijke schatkist, omdat alle huizen van de Rupelmondenaars, inclusief hun inboedel en de kerk, tot tweemaal toe aan de vlammen waren overgeleverd door de Gentenaars. Ook de doortocht en het logement van de hertogelijke troepen hadden hun sporen achtergelaten:

“En daarenboven zijn, omwille van de logementen die wij hebben opgeëist te Rupelmonde en omdat wij ons leger moesten aanvoeren tegen die van Gent, hun vee, granen, haver en weiden ingenomen en verwoest en zijn de fruit- en andere bomen waarvan de arme exposanten leefden en hun inkomsten haalden omgehakt, verbrand of gebruikt voor logies voor ons voornoemd leger.”³²⁸

Twee jaar later kampte de stad nog steeds met de nasleep van de opstand, waardoor de schepenen van de stad een nieuwe smeebede richtten aan de hertog om haar te herbevestigen in haar privileges, die gecontesteerd werden door de overige localiteiten van het Land van Waas:

“[Wij] hebben de nederige vraag aanhoord van onze geliefde burgers, (leen)houders en inwoners van onze stad van Rupelmonde, waarin ze betogen dat ze voor ons kozen tijdens de oorlogen die recent ons land van Vlaanderen teisterden, en dat ze door die van onze stad Gent en het Land van Waas – die toen aan ons rebels en ongehoorzaam waren – volledig zijn platgebrand, bestolen, geplunderd (...) zodat geen kerk, huis, fruitboom of andere zaken nog overblijven.”³²⁹

Het kasteel van Rupelmonde bleef na het einde van de opstand nog zes jaar onder het commando van Bertrand de la Broquière. Uit de inventaris blijkt dat de la Broquière grote aandacht besteedde aan de uitrusting en het comfort op het kasteel. Bij twee gelegenheden – tijdens het gevangenschap van Frank van Borselen (1432) en tijdens de Gentse Opstand (1450-1453) – liet hij de bewapening van het kasteel vernieuwen. Daarnaast ging grote aandacht naar de inrichting van de kasteelkapel en kwamen er nieuwe kasten in de zaal en voorraadkelder en werden er op verschillende plekken nieuwe bedden geplaatst (in de grote gelijkvloerse kamer, de grafelijke vertrekken, de trapkamer (*chambre d'escalis*), de kamer boven de schatkamer, boven de poort en in een torenkamer). Toen hij in 1459 stierf, stelde de hertog Jehan de Lornay aan als zijn plaatsvervanger (8 juli 1459). Hij bekleedde voordien het *gouvernement de monseigneur le Bastart de Bourgogne, sire de Bevre*, hij werkte dus voor Antoon van Bourgondië, die in 1452 zijn gesneuvelde halfbroer was opgevolgd als heer van Beveren.³³⁰ Tot juni 1454 was hij in dienst van de Franse koning Karel VII en liet daarvoor, als inspecteur van de versterkingen in Bourgondië, kanonnen gieten voor hertogen Amadeus VIII en Lodewijk van Savoye. Hij was de zoon van een kanunnik uit Annecy, maar werd geëlitimeerd door hertog Amadeus VIII in 1427.³³¹ Of hij ook effectief het kapiteinschap uitoefende, lijkt onwaarschijnlijk: nog in 1459 werd Jean, *sire et ber d'Auxy* (Auxi-le-Château bij Arras), aangesteld tot kapitein van Rupelmonde.³³² D'Auxy, een Artesische edelman die al meer dan 35 jaar actief was als Bourgondisch legeraanvoerder, nam vermoedelijk ook deel aan de Slag bij Rupelmonde.

← Het Gentse stadsbestuur onderwerpt zich aan Filips de Goede.

Hij kon een indrukwekkend militair en bestuurlijk cv voorleggen, als kapitein van Kortrijk (1425), van Crotoy en Terwaan (1437), van Abbéville (1442, 1463, 1466), van Oudenaarde (1450, 1453 en opnieuw in 1467) en van Rupelmonde (1459), water- en woudmeester van de graafschappen Ponthieu (1433, 1438, 1463), Artesië (1437) en Picardië en Ponthieu (1463). Jean d'Auxy was tevens kapitein-generaal van de

DE ONFORTUINLIJKE JEAN COUSTAIN

In juli 1462 of 1463 vormde het kasteel het schouwtoneel van een politieke afrekening op het hoogste niveau van het Bourgondische hof. Jean d'Auxy bracht een zekere Jehan Coustain, hoofd van de garderobe van de hertog, over van Brussel naar Rupelmonde om er terecht te staan op verdenking van poging tot moord. Hij zou niemand minder dan de hertogenzoon Karel, graaf van Charolais, hebben willen vergiftigen. Een edelman van lagere afkomst had uit de biecht geklapt: Coustain zou geprobeerd hebben hem te overhalen om in Piëmonte gif te halen. Maar belangrijker was dat Coustain zich ophield in de entourage van de Croÿs, machtige raadsheren van de hertog. Zij leefden steeds meer op gespannen voet met troonopvolger Karel van Charolais. Coustain was allicht niet meer dan een speelbal in de politieke afrekeningen tussen de clan van de Croÿs en die van de latere hertog Karel de Stoute. Het kasteel van Rupelmonde deed in elk geval opnieuw dienst als locatie voor de wederrechtelijke terechtstelling.³³³ Karel verbleef in hoogsteigen persoon enkele dagen op het kasteel om er zich met zijn eigen ogen van te vergewissen hoe de arme man bekende en onthoofd werd op één van de hoogste kasteeltorens.

grenzen in Picardië en Ponthieu (1437), kamerling, leermeester en lijfwacht (1440) en eerste kamerling van Karel de Stoute (1459, 1467), seneschalk van Ponthieu (1442), seneschalk en gouverneur van Ponthieu (1466), meester van de kruisboogschutters van Frankrijk (1461) en admiraal van de kusten van de Somme (1466). Net als verschillende van zijn voorgangers blonk hij in zijn vijftienjarig kapiteinschap uit in afwezigheid en verbleef vermoedelijk vooral in zijn *hôtel* bij het hertogelijke paleis te Brussel. In 1445 werd hij opgenomen in de prestigieuze Orde van het Gulden Vlies.³³⁴ Volgens een kroniek van tijdgenoot Pierre le Prestre, abt van Saint-Riquier, overleed Jean d'Auxy op 15 augustus 1474.

De Bourgondische successieoorlogen (1477 en 1482-1492)

Toen in januari 1477 hertog Karel de Stoute, de enige wettelijke zoon en opvolger van Filips de Goede, omkwam bij Nancy in de strijd tegen de Lotharingers en hun Zwitserse landsknechten, bracht hij de Bourgondische staat alweer in de diepste crisis van haar bijna honderdjarig bestaan. De Vlaamse steden zagen hun kans schoon om de privileges die de Bourgondische hertogen systematisch hadden beknot, weer op te eisen. De Franse koning Lodewijk XI rook van zijn kant de mogelijkheden tot de ontmanteling en gedeeltelijke inlijving van het Bourgondische landencomplex. Op het kasteel van Rupelmonde manifesteerden de politieke woelingen zich in een reeks bestuurlijke wissels.

Tweeënhalf jaar eerder was in Rupelmonde kapitein Jean d'Auxy overleden. De nieuwe hertog Karel de Stoute bevond zich op dat ogenblik in Lotharingen, waar hij de stad Neuss belegerde (juli 1474-mei 1475). Hij benoemde ter plekke ridder Filips de Croÿ, graaf van Chimay en heer van Quiévrain, tot nieuwe kapitein van Rupelmonde.³³⁵ De Croÿ was kamerling en raadsheer van de hertog en droeg sinds 1473 de titel van graaf van Chimay en het ordeteken van het Gulden Vlies. Toen Filips de Goede in 1457 de jonge Filips de Croÿ aanstelde in de hofhouding van Karel van Charolais, had dat nochtans geleid tot een diepe kloof tussen de prins en zijn vader. De Croÿs ontpopten zich immers meer en meer tot een autonome macht binnen de Bourgondische staat. Intussen waren de geschillen bijgelegd en had Filips de Croÿ verschillende topfuncties bekleed binnen de Bourgondische administratie: hij volgde zijn vader op als kapitein-generaal en baljuw van Henegouwen en maakte zich verdienstelijk als militair en diplomaat. Hij werd tevens stadhouder-generaal van Gelre, Zutphen en Luxemburg. Mogelijk was Filips de Croÿ al eens eerder in Rupelmonde, toen zijn vader bij de Slag bij Bazel in juni 1452 een doorboorde voet opliep en hij enige tijd moest herstellen op het kasteel. Filips werd tijdens die oorlog geridderd.

Maar er zijn ook elementen die zijn kapiteinschap tegenspreken. Zo droeg Jehan de Voortspoel, die het stadhouderschap waarnam voor wijlen Jean d'Auxy, de inboedel van het kasteel rechtstreeks over aan Simon van Sycleer, stadhouder van kastelein Lodewijk van Masmines, die op zijn beurt door de nieuwe kapitein Jan van Gruuthuse was aangesteld. Van Filips de Croÿ is in deze inventaris geen sprake. Hij werd immers tijdens de noodlottige Slag bij Nancy (5 januari 1477) gevangen genomen, waarbij hij mogelijk zijn benoeming verspeelde. Uiteindelijk werd hij vrijgekocht tegen een aanzienlijk losgeld na bemiddeling door Maximiliaan van Oostenrijk. In 1482 overleed hij te Brugge als kamerling van de aartshertog.

In de plaats van Filips de Croÿ (of Jean d'Auxy) werd op 1 juni 1477, in volle opvolgingscrisis, Jan van Brugge-Gruuthuse benoemd.³³⁶ De benoeming is op zijn minst opmerkelijk, aangezien deze jonker niet ouder was dan 20 en weinig ervaring had. Hij had ze dan ook te danken aan zijn vader Lodewijk van Gruuthuse die alle macht naar zich had toegetrokken, sinds hij in maart 1477 eerste kamerheer werd van erfopvolgster Maria van Bourgondië. In 1479 huwde hij Marie d'Auxy, tweede dochter van zijn inmiddels overleden ambtsvoorganger Jean d'Auxy.³³⁷ Lang zou hij zijn ambt echter niet behouden. Hij werd geridderd door Maximiliaan van Oostenrijk aan de vooravond van de Slag bij Guinegate (7 augustus 1479), maar werd er door de Fransen gevangengenomen. Tijdens zijn krijgsgevangenschap liet hij zich net als tal van andere Vlaamse edellieden door de Franse koning omkopen en huwde zelfs een bastaardkleindochter van koning Karel VII. Na de Vrede van Atrecht (1482) werd hij vrijgelaten, maar de burchtvoogd van Rupelmonde was hij inmiddels kwijtgespeeld.

Dat zelfde jaar was dramatisch voor de Bourgondische dynastie. Maria van Bourgondië, die de personele unie van haar vader slechts bijeen kon houden door nog in 1477 te huwen met Maximiliaan van Oostenrijk, kwam op 25-jarige leeftijd om het leven na een ongelukkige val tijdens een jachtpartij. Maximiliaan moest met lede ogen toekijken hoe Gent steeds meer de Bourgondische politiek ging dicteren. Het op 23 december gesloten Verdrag van Atrecht met de Franse koning Lodewijk XI was grotendeels het werk van de Gentse delegatie. Ondertussen groeiden de dynastieke oppositie tegen Maximiliaan en het Gentse particularisme steeds meer naar elkaar toe: Margaretha van Oostenrijk, de dochter van Maria en Maximiliaan, werd verloofd met de Franse kroonprins (vergezeld van een enorme bruidsschat aan territoria die onmiddellijk onder Franse controle kwamen); haar broer Filips de Schone kreeg een regentschapsraad opgezet bestaande uit Adolf van Kleef, heer van Ravestein, Filips van Bourgondië, heer van Beveren, Lodewijk van Gruuthuse en Adriaan Vilain, heer van Rassegem, waardoor Maximiliaans rol werd geminimaliseerd.

Gent ging ook de topbenoeringen in de grafelijke administratie dicteren. Tegen februari 1481 had de Arteveldestad haar eigen baljuw, Jacques de Gouy, heer van Auby, aangesteld tot kapitein van het strategisch gelegen kasteel van

← Philippe de Croÿ is de enige kapitein van wie een geschilderd portret bewaard is, hier door Rogier van der Weyden.

Rupelmonde. Zijn vader, Arnoul de Gouy, had zich via het baljuwschap van Dowaaï en Gent opgewerkt binnen de ambtsadel. In 1477 werd hij kamerling-raadsheer van Maximiliaan van Oostenrijk en nog datzelfde jaar werd hij door de Fransen gevangengenomen bij een aanval op Atrecht.³³⁸ Van 1481 tot 1483 was hij zelf baljuw van Gent en in 1482 nam hij deel aan de vredesbesprekingen tussen Vlaanderen en Frankrijk, als lid van de door Gent gedomineerde Vlaamse delegatie.³³⁹ Het daarop volgende Verdrag van Atrecht (23 december 1482), dat erg nadelig was voor Maximiliaan van Oostenrijk, droeg dan ook mee zijn signatuur.

Jan V van Brugge/
Gruuthuse, glasraam
van 1506 in de kerk
van Montmirail (Sarthe,
Frankrijk), een heerlijk-
heid die eigendom was
van zijn echtgenote
Marie de Melun.

Toen hij in 1483 in functie overleed, was ook de Gentse opstandelingenleider Frans van Coppenholle op het kasteel aanwezig. Die stelde Antoon van Mortaigne aan tot nieuwe kapitein, de kleinzoon van kastelein Jan van Potelles maar vooral een man bij wie van Coppenholle grote schulden had uitstaan.

Van Mortaigne was sinds het overlijden van zijn vader in 1481 heer van Honddegem, Potelles en Eke. Via zijn moeder, Margriet van Zaamslach, erfde hij een stevige familiale poot in het Land van Waas.³⁴⁰ Hij stierf in 1520 en bleef dus zeker niet tot het eind van zijn leven in functie. Hij werd opgevolgd door *messire* Jean d'Ailly. Deze Jan van Formelis, bijgenaamd d'Ailly, stamde uit een familie van Gentse makelaars die in de eerste helft van de 15de eeuw tot de adel waren opgeklommen.³⁴¹ Hij erfde van zijn ouders de heerlijkheden van Oostkerke (bij Nijvel) en Sint-Denijs-Boekel (tussen Ename en Zottegem) en werd ook heer van Val en Poeke.³⁴² In 1481 was hij baljuw van de Oudburg te Gent en raadsheer en kamerling van Maximiliaan van Oostenrijk en van Filips de Schone. De Gentse controle over het kasteel van Rupelmonde hield stand tot 1487 of 1488.

Intussen hadden zich aan de top van de Bourgondisch-Habsburgse dynastie enkele verschuivingen voorgedaan. Na het overlijden van de Franse koning Lodewijk XI (30 augustus 1483) greep Maximiliaan zijn kans om een tegenoffensief in te zetten tegen de Franse inmenging en af te rekenen met het stedelijke particularisme in de Nederlanden. Met steun van de Staten-Generaal kon hij tegen de zomer van 1485 weer heel Vlaanderen aan zich onderwerpen. Filips de Schone werd ondergebracht in Mechelen, in veilige bewaring bij zijn stiefgrootmoeder, Margaretha van York. Lang zou de pacificatie echter niet duren, want in 1487 kwam de stad Gent opnieuw in opstand tegen Maximiliaan. Die was nu officieel tot rijksopvolger of Room-koning gekroond, maar kreeg in het voorjaar een reeks nederlagen te verduren tegen de Fransen bij Sint-Omaars, Terwaan en Béthune. In 1488 sloot ook Brugge zich bij de opstand aan en hield de Rooms-koning zelfs enkele maanden gegijzeld. Eenmaal in vrijheid gesteld, startte Maximiliaan een strafexpeditie met behulp van zijn vader, keizer Frederik III. De opstandige Vlaamse steden organiseerden een tegenoffensief onder leiding van Filips van Kleef en konden met Franse steun heel Vlaanderen en delen van Brabant veroveren. De Vrede van Cadzand (29 juli 1492) en de overgave van het kasteel van Sluis (12 oktober 1492) brachten Maximiliaan uiteindelijk de overwinning, maar tegen een hoge prijs voor Vlaanderen.

Dat bleek in Rupelmonde. De aanwezigheid van vreemde troepen op het kasteel had eens te meer een verwoestend effect op het geteisterde Scheldestadje, "*dont les habitants, durant les guerres de Flandre, furent par noz gens de guerre du tout ars, brullez et pilliez*".³⁴³ Deze keer waren de verwoestingen niet op het conto van de opstandelingen te schrijven, maar waren het de eigen huurlingen van de vorst die zich overgaven aan plundering en brandstichting: een trieste voorbode van een regelmatig terugkerende gesel in de 16de en 17de eeuw.

In tussentijd was Jan van Formelis/d'Ailly, de kapitein van Rupelmonde, overleden. Zijn weduwe, de dame van Oostkerke, droeg het beheer van het kasteel in het voorjaar van 1488 over aan de stad Mechelen na de betaling van een schadeloosstelling. Mechelen, eens de feitelijke hoofdstad van de Nederlanden, had immers erg geleden na de ondergang van Karel de Stoute. Onder druk van de gewesten was het parlement van Mechelen afgeschaft en hadden de Vlaamse steden het beheer over het Bourgondische landencomplex naar zich toe proberen trekken. Bovendien lag het stadsbestuur al jaren in conflict met de tollenaar van Rupelmonde over onrechtmatige tolheffingen en werd sedert enkele jaren smeergeld betaald om deze af te kopen. De stad had dus redenen te over om de zijde van Maximiliaan van Oostenrijk te kiezen in de laatste krachtmeting met de Vlaamse steden. Gedurende meer dan zeven jaar, van 1487-1488 tot 1495, onderhield ze een garnizoen van negen à tien boogschutters op het kasteel. Aanvankelijk kwam het beheer toe aan Jan van Lier of van Immerseel.³⁴⁴ Voor het eerst stond een Brabantse edelman aan het hoofd van het kasteel van Rupelmonde. Hij was heer van Immerseel, Wommelgem, Ter Hameyden en Itegem en kreeg via zijn vrouw het prestigieuze burggraafschap van Aalst in handen.³⁴⁵ Hij werkte zich op via verschillende bestuurlijke en militaire functies: als raadgever en kamerling van Filips de Schone en aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk; als aanvoerder van de Lierse milities in de Bourgondische veldtochten tegen Lodewijk XI (1470) en als verdediger van het stadje St.-Ghislain; als schout van Lier (vanaf 1479); en ten slotte als schepen en buitenburgemeester van Antwerpen en markgraaf van de stad (1494-'99; 1500-'04). Ten laatste vanaf 1490 stond het kasteel van Rupelmonde onder bevel van Jan van Muysene, jonkheer en schout van Mechelen.³⁴⁶ Hij was de zoon van de kapitein van de Mechelse schutters en schopte het zelf tot schepen (tussen 1483 en 1500) en burgemeester van Mechelen (tussen 1484 en 1498).

In 1493 legde Maximiliaan zijn regentschap neer en nam Filips de Schone officieel zijn positie op als landsheer van de Bourgondische erflanden. De regering van de jonge vorst bracht de Nederlanden voor het eerst sinds lange tijd weer een periode van rust en voorspoed: er was vrede met Frankrijk, in de buurgewesten Luik en Gelre en vooral tussen de vorst en zijn machtige steden. Voor Rupelmonde brak een bloeiperiode aan dankzij een *grande dame* van de Bourgondische dynastie, hertogin-weduwe Margaretha van York.

Bouwmeesteres Margaretha van York

Nu de rust langs de Vlaams-Brabantse grens hersteld was, verloor het kasteel van Rupelmonde militair steeds meer aan belang. Op 5 januari 1495 werd het vruchtgebruik over het hele domein Rupelmonde als weduwgoed overgedragen aan Margaretha van York, de 49-jarige weduwe van hertog Karel de Stoute. Margaretha van York was geboren in 1446 als dochter van Richard III, hertog van York. In de

zomer van 1468 was ze na lang aanslepende onderhandelingen door haar broer, de Engelse koning Edward IV, uitgehuwelijkt aan Karel de Stoute. De dertien jaar oudere hertog voorzag haar daarbij van een jaarinkomen van 20.000 lb. gr. uit de heerlijkheden Mechelen, Oudenaarde en Dendermonde. Bij de dood van Karel de Stoute werd echter duidelijk dat deze heerlijkheden amper een derde van het be-

Portret van
Margaretha van York,
ca. 1470 (Louvre).

loofde inkomen dekten, waarop Maria van Bourgondië het stadje Den Briel en het eiland Voorne (Holland), goed voor 10.000 lb., samen met de heerlijkheid Binche (Henegouwen), goed voor 3000 lb. gr., aan haar weduwgoed toevoegde.³⁴⁷ In haar hof te Mechelen stond ze in voor de opvoeding van Filips de Schone en Margaretha van Oostenrijk en later ook van de jonge kroonprins Karel, toen zijn vader Filips naar Castilië afreisde om zich te laten aanvaarden als koning van Spanje.

In ruil voor het domein van Rupelmonde stond Margaretha haar eerder verkregen weduwgoed van Le Quesnoy (Henegouwen) opnieuw af aan het grafelijk domein. Mogelijk bezocht Margaretha haar domein van Rupelmonde wel eens, bijvoorbeeld toen ze begin maart 1500 naar Gent reisde om doopmeter te worden van de latere Keizer Karel. Maar het is weinig waarschijnlijk dat ze effectief op het kasteel verbleef. Sinds Filips de Goede kozen de Bourgondische hertogen steevast voor hun stedelijke residenties. Inzake accommodatie was het kasteel onvoldoende voorzien op de uitgebreide hofhouding van een gravin-weduwe. In haar periode als hertogin (1468-1477) verbleef ze voornamelijk in het Hof Ter Walle te Gent. In 1477 kocht ze het Hof van Kamerijk in Mechelen, het vroegere paleis van bisschop Jan van Bourgondië, dat ze in 1480 liet inrichten als hoofdresidentie. In een stad als Mechelen was immers niet enkel alle luxe voorhanden die een moderne hofhouding nodig had, maar bevond ze zich ook in de onmiddellijke nabijheid van haar geliefkoosde stiefdochter Maria van Bourgondië. Bovendien bleef de stad ook na de afschaffing van het Parlement van Mechelen (1477) het belangrijkste bestuurlijke centrum in de Nederlanden.

Aan het hoofd van het kasteel van Rupelmonde positioneerde Filips de Schone – in werkelijkheid zijn vader en voogd Maximiliaan – met Hugo van Melun een trouwe pion. Van Melun stamde uit de familie van de burggraven van Gent en was dus mogelijk weer een concensusfiguur tussen de opstandige stad en het centrale gezag. Hij was onder meer heer van Heusden (bij Destelbergen) en enkele Noord-Franse heerlijkheden (Caumont, Carençy, Aubigny en Bucquoy-en-Artois). Net als zijn voorgangers verdiende hij zijn sporen op het slagveld, eerst als Gents aanvoerder, maar vanaf 1485 steeds trouw in dienst van het Habsburgse gezag. Hij begeleidde Maximiliaan onder meer bij zijn kroning en was aanwezig bij de uitvaart van keizer Frederik III.

Het leverde hem onder meer een opname in de Orde van het Gulden Vlies op (1491), een positie als kamerheer in de hofhouding van Filips de Schone (1493-1494), erekamerheer van zijn echtgenote Johanna van Castilië en een zetel in de justitieraad. In april 1495 promoveerde Filips de Schone zijn kamerheer tot kapitein van Rupelmonde, dat amper drie maand eerder als weduwgoed in handen van Margaretha van York was gevallen. De benoeming van de kapitein bleef dus rechtstreeks in handen van de vorst, terwijl zijn onkosten en die van zijn – weliswaar bescheiden – garnizoen op rekening van de gravin-weduwe kwamen.³⁴⁸ De

benoeming was waarschijnlijk slechts titulair. Lokaal liet hij zich vertegenwoordigen door een bewindvoerder met de titel van kastelein, zoals Jehan Schoorman, vermeld in een inventaris van 25 april 1499, of Gerard Stragiers, vermeld in de domeinrekening van 1503.³⁴⁹ Van Melun kon wel rekenen op een jaarinkomen van 480 lb. par. voor zijn kapiteinschap, wat echter niet meer was dan een extraatje op de jaarlijkse toelage van 1200 francs die hij ontving van Filips de Schone. Hij overleed op 27 november 1524 en bleef dus zeker niet tot zijn dood kapitein van Rupelmonde. Mogelijk legde hij zijn ambt neer toen hij in 1508 kapitein van Atrecht werd: in februari 1509 stelde Maximiliaan Jan Metteneye aan als zijn vervanger.³⁵⁰ De keuze voor zijn overplaatsing lijkt logisch gezien de strategische ligging te midden van zijn eigen heerlijkheden.

Margaretha van York zat ondertussen niet stil als dame van Rupelmonde. Daniel Uuten Eechoute, burger van Dendermonde, kreeg opdracht het tolhuis en 'houten hoofd' (een soort inspectiekantoor in het Wiel of de samenloop van Rupel en Schelde) te herstellen. Ghiselbrecht Dullart, de ontvanger van Rupelmonde, tekende in zijn derde rekening (boekjaar 1496) de start op van de renovatie van het kasteel. En dat was ook nodig, want minstens een deel van de ringmuur was erg vervallen: vier arbeiders ruimden 120 dagen lang stenen en dakpannen uit de

Wapenschild van
Hugo van Melun.

Het kasteel van Rupelmonde in 1504, na de grote renovatiecampagne van Margaretha van York. De afbeelding is een kopie van een gelijkaardige Scheldekaart uit 1468 en het is dan ook de vraag of de tekenaar het kasteel werkelijk voor ogen had toen hij ze afbeeldde. Zo ontbreekt onder meer de poorttoren.

grachten. Via een loopbrug op takkenbundels (*fagotteaux*) droegen ze materiaal uit de grachten af en aan. Een ploeg van metselaars en steenkappers voerde ondertussen reparaties uit aan het kasteel, aan de sluis (*teste de la sruye*) en aan de trappen van het tolhuis. Voor de metselwerken werden anderhalve roede *ordun*, anderhalve roede gekantrechte steen en 94 voet hoekstenen aangekocht bij Vilvoordse steenhandelaars. Twee andere handelaars voorzagen de bouwplaats van 11.000 kleine stenen, 7000 klaarstenen (*clere pierres*) en 400 kleitegels om te plaveien. De kasteelsluis, die de gracht in verbinding stelde met het Scheldewater, kreeg een nieuw gemetsteld front in natuursteen (*dobbel eghstenen*) en een nieuwe sluisdeur (*vingherluuc*). Zes dakdekkers legden gedurende 138 dagen nieuwe pannen op diverse daken van het kasteel. In totaal werden maar liefst 26.000 nieuwe dakpannen en 2,6 km aan houten latten aangekocht, er bleef dus geen toren of gebouw meer over of het kreeg een nieuw dak. Ook waren de kasteelgrachten zo sterk verzand dat ze gedurende 655 dagen geruimd moesten worden door een ploeg van 36 arbeiders. Opvallend is dat de gravin-weduwe zich niet beriep (of kon beroepen) op de verplichting vanwege de grondbezitters uit het Land van Waas om de kasteelgrachten te ruimen. Bijna overal waar men keek, waren vensters stuk of aan vervanging toe: er werd nieuw lood geplaatst voor glasramen in de kasteelkapel en de keuken, in de voorraadkelder, in de kasteleinsvertrekken en ten slotte boven en onder in de zaal, waar onder meer een groot venster van 20 voet (ca. 5,5 m) hoog volledig werd vervangen. In de paardenstallen kwamen nieuwe ijzers; de schoorsteen van de oven van het kasteel werd hersteld; de goten her en der gerepareerd en weer aan mekaar gesoldeerd. Er werden nog eens 2000 klaarstenen en 4000 kleine stenen aangekocht, mogelijk voor het herstellen van de pijlers van de kasteelbrug. Hiervoor werd ook gedurende tien dagen hout gezaagd, het lijkt er dus sterk op dat er een volledig nieuwe brug kwam. Het was blijkbaar erg lang geleden dat er nog herstellingswerken aan het kasteel waren uitgevoerd: ladders, schoppen, kruiwagens, draagmanden en -berries,... Alles moest worden meegebracht door de arbeiders of opnieuw worden aangekocht. Alles in totaal kostten de eerste renovatiewerken de gravin-douarière 1261 lb. 13 s. 6 d.par.

Begin 1498 liet Margaretha van York grote stukken hout aankopen te Gent voor reparaties aan de stijger voor het tolhuis. Er werden twee nieuwe ovens gemetst, die voorzien werden van een nieuw pannendak. Voor de tresorie, waar de oorkondenschat werd bewaard, werd de binnenplaats geplaveid. Er werden kleinere reparaties uitgevoerd aan de waterput, de duiventil (*columbier*), het klokje en sommige dakgoten van het kasteel. Twee zagers bewerkten hout voor de deuren naar de grachten, de kasteelbrug en de houten weergangen en een metselaar en zijn gezelschap werkten gedurende 18 dagen aan de nieuwe ovens, het plaveiwerk voor de tresorie en aan de muur van twee gevangenistorens vooraan die door gevangenen was opengebroken bij een ontsnappingspoging. Aan diezelfde cellen, aan de zaal, de voorste kasteeldeur en de stallen kwamen nieuwe sloten. Alles samen kostten deze laatste herstellingen en vernieuwingen nog 159 lb. 1 s. par.

In 1498 werden in totaal 67 grote en kleine eiken en 27 andere stukken hout aangekocht te Gent, waarmee twee nieuwe steigers (*testes de bois*) werden gemaakt, één voor het kasteel aan de kasteelbrug en één aan het tolhuis. Heel het jaar door waren in totaal 32 handarbeiders, tien zagers en acht timmerlieden in de weer op en rond het kasteel om hout te verzagen, palen te heien, dwarsbalken vast te nagelen, enz. Voor het nodige smeed- (nagels, versterkingsankers) en schrijnwerk werd beroep gedaan op specialisten uit Dendermonde. Het spreekt voor zich dat het om aanzienlijke werkzaamheden ging, hoewel hun precieze prestaties niet exact localiseerbaar zijn. Alles samen beliepen ze 1799 lb. 3 s. par. In het begin van 1499 werden de werken aan de stijger en kasteelbrug verdergezet.³⁵¹ De werken aan de onderbouw van de kasteelbrug waren vorig boekjaar in gang gezet, nu werden grote, eikenhouten balken aangekocht te Gent om pijlers te maken voor de stijger voor het tolhuis en de bruggenhoofden van de kasteelbrug.

Verder in 1499 voerden een meester metselaar en zijn gezelschap herstellingswerken uit aan de trefkas van de Vlaamse oorkondenschat (de ruimte waar het grafelijke archief was ondergebracht), terwijl een Mechelse leidekker een contract in de wacht sleepte om alle kasteeldaken van nieuwe leien te voorzien: op de toren die men *Dauchy* noemt – vernoemd naar kapitein Jean d'Auxy? – kwam een volledig nieuw dak met inbegrip van houten latten, metselwerk en leien, op de toren waar men de wacht hield, met inbegrip van het dak, op de drie torentjes rondom het terras (van het Vierkant of Lood), op het dak van de westelijke gaanderij van het tolhuis naar de eerste toren met inbegrip van een klein (erkel)torentje ertussen, op de gaanderij van dat torentje tot de tweede toren, op de gaanderij van de tweede tot de derde toren, op die toren en de gaanderij die van daar vertrok tot aan de kasteelpoort, op de kasteelpoort zelf en verder over de oostkant op de gaanderij van de poort naar de kapel(toren) tot aan de eerste toren (met inbegrip van die toren) en verder tot de tweede toren (met inbegrip daarvan) en de gaanderij tot de kapel zelf, op de gaanderij van de kapel tot de eerste toren, op de kleine galerij met de daarna volgende toren, op de gaanderij die van die toren vertrekt tot op het terras, met inbegrip van een kleine toren die tussen deze en de trefkas staat. Ook het tolhuis kreeg ten slotte een nieuw leien dak. Alles in totaal beliepen de dakwerken van 1499 164 lb. 8 s.gr.³⁵²

Het zou duren tot in 1503 vooraleer opnieuw werken aan het kasteel werden opgetekend. Drie metselaars herstelden de top van de meestertoren (*grosse tour*) die gevaarlijk begon over te hellen en waarvan delen in de grachten dreigden te storten. Welke toren hiermee wordt bedoeld, is onduidelijk.

Margaretha overleed op 23 november 1503 te Mechelen, waarna de heerlijkheid Rupelmonde terugkeerde naar Filips de Schone, de kleinzoon van haar echtgenoot, zodat het opnieuw rechtstreeks deel uitmaakte van het grafelijke patrimonium. De renovatiewerken in opdracht van Margaretha van York hadden van het kasteel in elk geval weer een aantrekkelijke verblijfplaats gemaakt: Maximiliaan van Oostenrijk verbleef er in 1512 twee dagen om zijn dochter te instrueren in de bestuursaangelegenheden inzake de Nederlanden.³⁵³

Het kasteel van Rupelmonde tijdens de crises tussen Keizer Karel en Gent

De Vrede van Cadzand (1492) deed de machtsbalans weer tijdelijk in het voordeel van Rooms Koning Maximiliaan doorslaan en zorgde voor een broos machtsevenwicht dat standhield doorheen de regering van Filips de Schone (†1506) en het bewind van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk (†1530). Maar de fiscale druk door de agressieve Habsburgse buitenlandpolitiek woog zwaar op het graafschap en vanaf 1511 weigerde de stad Gent dan ook consequent haar bijdrage tot de grafelijke bedden te volbrengen. Wat een Blijde Intrede van de nieuwe graaf Karel V in zijn geboortestad had moeten worden, mondde in 1515 uit in een bloederig neergeslagen oproer. De vijftienjarige vorst vaardigde daarop een decreet uit dat de Vrede van Cadzant expliciet bevestigde (het zogenaamde 'Calfvel'). Het politieke status quo was daarmee opnieuw afgedwongen, maar het bewind van de nieuwe vorst ving aan met een koude oorlog met zijn geboortestad. Tegen het einde van de jaren 1530 borrelden de sociale spanningen in de grote steden opnieuw op, in het bijzonder onder de steeds verder geproletariseerde ambachtsslui.

Op het kasteel van Rupelmonde was intussen (in 1509) Jan Metteneye aangesteld tot kapitein. Deze schildknaap en heer van Marquillies (bij Rijsel) stamde uit een Brugs makelaars- en hosteliërsgeacht, dat rond 1400 was opgeklommen tot de ambtsadel.³⁵⁴ Nog voor 1520 erfde hij de heerlijkheid Marke (bij Kortrijk) van zijn overleden broer. Net als zijn vader vervulde hij verschillende hoffuncties (eerste broodmeester, raadsheer en zelfs *maître d'hôtel* van Karel van Habsburg) en in het Brugse stadsbestuur (als schout). Hij overleed in Spanje als kamerling van Keizer Karel, vermoedelijk in de periode 1522-1529, toen Karel quasi permanent in Spanje verbleef. Het kapiteinschap van Rupelmonde liet de kinderloze Metteneye over aan de kinderen van zijn oudste zus, Margriete. Een zoon uit haar eerste huwelijk, François d'Oignies, heer van Quesnoy-sur-Deule (tussen Komen en Rijsel), werd in 1525 de nieuwe kastelein van Rupelmonde. Tussen 1537 en 1549 werd hij verschillende keren burgemeester van Brugge, mogelijk liet hij toen het kapiteinschap over. Hij resideerde hoogstwaarschijnlijk in het Hof van Ravenstein in die stad.³⁵⁵

Intussen bleef het kasteel voorwerp van regelmatige werkzaamheden. In 1513-'14 werd een nieuwe ontwateringsbuis gestoken in de dijk achter het kasteel, omdat de benedenverdieping van het kasteel bij eb en vloed voortdurend onder water bleef staan. Drie jaar later werd een stuk ringmuur van 332 meter en anderhalve meter hoog hersteld. Een andere muur van 22 meter lang die dreigde in te storten, werd verlaagd van 7,5 naar 3 meter hoogte. Herstellingswerken werden ook uitgevoerd aan een oude puntgevel, de kasteelstal en de kasteelkeuken. Een oud vierkant gebouwtje van 5,5 meter lengte met puntgevels werd helemaal afgebroken. Intussen was vlakbij ook de bouw van de getijdenmolen gestart.

In 1522 werden het leien dak en de tussenzolders van de poorttoren onder handen genomen. Toen vijf jaar later een koninklijke visitatiecommissie het kas-

teel aandeed om de staat van het bouwwerk te inspecteren, stelden ze vast dat de grachten dringend geruimd moesten worden. Dat was enerzijds nodig voor de verdedigbaarheid van het kasteel, maar anderzijds omdat ze dienden als spaarbekken voor de getijdenmolen. Herstellingswerken waren nodig aan de muren van de poorttoren, de duiventiltoeren aan de Scheldezijde en ook de gekanteelde borstwering van het grote terras achteraan moest opnieuw worden opgemetseld tot 1,2 meter hoogte. Op het einde van dat jaar vonden nog werken plaats in de *Grote Kamer*, de *Kasteleinskamer*, de *Vierkante Kamer*, de *Kamer van een zekere George*, *bastaard van Bourgondië*, de *Pastoorskamer* en de gevangenissen.

In 1537 en 1538 laaide het politiek getouwtrek tussen landvoogdes Maria van Hongarije en haar Vlaamse onderdanen weer op, waarbij vooral de vertegenwoordigers van de Arteveldestad onverzettelijk bleven in hun weigering tegenover een financiële bijdrage voor de volgehouden oorlog tegen Frankrijk. Eind augustus 1539 ontving de landvoogdes in Den Haag alarmerende berichten over de toestand te Gent. Daar waren de dispuuten rond de vernieuwing van de ambachtsbesturen uitgemond in een open opstand tegen het centrale gezag, die culmineerde in de publiekelijke verscheuring van het gehate Calfvel op 2 september 1539.

De landvoogdes beschikte zelf niet over de financiële middelen of politieke autorisatie om tot offensieve actie over te gaan en plooidte terug op de klassieke Bourgondische containmentpolitiek: de grafelijke kastelen en steden rondom Gent werden met garnizoenen versterkt om een domino-effect te voorkomen en een effectieve blokkade van de stad te verzekeren. Ze haastte zich terug naar Mechelen, waar ze haar instructies verzond aan alle eigenaars en bevelhebbers van versterkingen in het kwartier van Gent: Adolf van Bourgondië, de heer van Beveren, Veere en Vlissingen, was als lid van de Raad van State automatisch nauw betrokken in het besluitvormingsproces. Hij hield de landvoogdes op de hoogte van de ontwikkelingen te Gent. Maar ook de eigenaars en kapiteins van de kastelen van Nevele, Gavere, Oudenaarde-Petegem, Kortrijk, Biervliet en Sluis werden aangeschreven. In Rupelmonde kwam het bevelschrift in handen van de stadhouder van kapitein Adriaan Bette, die schepen was in de rebelse stad.³⁵⁶

Adriaan Bette stamde uit een Gentse politieke dynastie. Of hij een rechtstreekse nazaat was van kastelein Thomas Bette is niet zeker, maar zijn vader Joos, heer van Muisbroek en Heusden, zetelde rond de eeuwwisseling wel verschillende keren op de schepenbanken. Adriaan begon zijn carrière als baljuw van Dendermonde van 1518 tot 1536. Ondertussen werkte hij zich verder op binnen de stedelijke hiërarchie en werd verschillende keren voorschenen (voorzitter van de Gentse schepenbanken) tussen 1515 en 1539.³⁵⁷ Zijn nauwe verwevenheid met het Gentse establishment, dat zich steeds dieper ingroef in haar verzet tegen het Habsburgse centralisme, maakte hem in 1539 *persona non grata* op het kasteel. De stadhouder die hij er zelf had aangesteld, kreeg eind augustus het bevel van de landvoogdes om de poorten van het kasteel voor hem gesloten te houden, tenzij op uitdrukkelijk tegenbevel van de vorst. Ondertussen stelde de landvoogdes George du

Bois aan om Adriaan Bette te vervangen.³⁵⁸ Schildknaap Georges du Bois was als *gentilhomme* van haar hôtel een directe vertrouweling van de landvoogdes. Zijn aanstelling tot kapitein van Rupelmonde, tussen augustus en oktober 1539, cumuleerde hij met een post als stadhouder (*lieutenant*) van de keizerlijke artillerie. Hoe lang hij precies in functie bleef, is niet bekend.

Ook elders werd aangemaand tot verhoogde waakzaamheid: de baljuw van Aalst - tevens kapitein van de koninklijke boogschutters - kreeg bevel om zijn contingent boogschutters op te drijven (19 en 22 september). Twee boogschutters uit de keizerlijke garde werden naar het kasteel van Gavere gestuurd om de kastelein-baljuw bij te staan (23 september). In Oudenaarde kon kapitein Philippe de Lalaing, heer van Escornaix, door onderhandelingen met de ambachten de samengetroopte bevolking tot kalmte bewegen, nog voor hulptroepen uit Kortrijk gearriveerd waren. Hij kreeg tevens het bevel om de nodige reparaties uit te voeren aan het kasteel en de Bourgondische toren van Oudenaarde. Ook de magistraat van Geraardsbergen kwam tegemoet aan bepaalde eisen van de ambachten. Ondertussen was de keizer met een leger onderweg uit Spanje.

Op 13 oktober voerden ook de Gentenaars de druk op. Ze verzochten de landvoogdes om haar garnizoen uit het kasteel van Gavere terug te trekken en te vervangen door een Gents regiment of boeren uit de omgeving. Toen de landvoogdes niet geneigd leek hierop in te gaan, lieten ze een legertje boeren samentroepen rondom het kasteel. Ze stuurden brieven naar Brugge, Ieper, Oudenaarde, Kortrijk, Aalst en Dendermonde met de vraag om hun eisen te steunen. Ondertussen werd een dozijn manschappen uitgestuurd naar Rupelmonde onder leiding van eerste schepen Adriaan Bette. Bette bekleedde in naam nog steeds de post van kapitein van Rupelmonde, maar hield zich door zijn politieke ambities te Gent weinig met het beheer van het kasteel bezig.

Bette en zijn twaalf manschappen troffen bij hun aankomst in Rupelmonde een gesloten kasteelpoort. Hun eerste ingeving was daarom om een onderhoud te vragen met de kastelein.³⁵⁹ Deze was immers verantwoordelijk voor het beheer van het gebouw en de gevangenen en inferieur in rang aan de kapitein. De kastelein weigerde echter de poorten te openen, zodat Bette verhaal moest zoeken bij plaatsvervangend kapitein du Bois. Hij overhandigde hem volgende brief van het Gentse stadsbestuur:

*“Dierbare en geliefde, wij bevelen ons goedhartig bij u aan, u waarschuwend dat het de wil is van [onze] stad om in naam van zijne Keizerlijke Majesteit de burchten en kastelen van dit kwartier, zoals Rupelmonde, te laten bewaken door mensen [die loyaal zijn] aan de drie leden van deze stad, voor de bewaring en voorspoed van het gemene land van Vlaanderen (...) vragen om het kasteel van Rupelmonde open te stellen en de bewaking en toegang en het bevel over te laten aan degenen die met deze brief zijn meegezonden...”*³⁶⁰

Een eenheid van twaalf manschappen lijkt bescheiden om een zwaar versterkt kasteel in te nemen, maar we mogen niet vergeten dat aan het begin van de 16de eeuw het garnizoen niet meer dan vijf man en een kastelein-stadhouder telde. Du Bois was bereid hem te ontvangen, maar slechts vergezeld van één of twee die-naars. De Gentse schepen, die het interieur van de kasteelkerkers maar al te goed kende, wou enkel met zijn volledige gezelschap de vesting betreden. Hij droop terug af naar Gent, maar liet enkele mannen achter in het dorp van Rupelmonde.

Georges du Bois verwittigde onmiddellijk de landvoogdes en vroeg haar om voorraden, artillerie en extra munitie. Voor de vorstelijke administratie was het zonneklaar dat elk moment een nieuwe Gentse demarche naar het kasteel te verwachten viel. De magistraat van Mechelen kreeg opdracht op 19 oktober om een wachtpost te installeren op de Sint-Rombautstoren, vanwaar men het kasteel van Rupelmonde kon zien. De wachters moesten evenveel lantaarns aansteken als ze op het kasteel van Rupelmonde konden waarnemen, zodat boodschappen met lichtsignalen konden worden doorgegeven. De kapitein ontving de nodige levensmiddelen, artillerie en munitie en de haakbussen werden op punt gesteld. De gevangenen uit het Land van Waas op het kasteel moesten op een andere plek in verzekerde bewaring worden ondergebracht. Maar Bette besloot de zaken niet op de spits te drijven. Tot een openlijke uitbarsting van geweld kwam het vooralsnog niet. Uiteindelijk legde hij zich neer bij de situatie en ging zich te Brussel bij de landvoogdes excuseren. Hij behield zijn post als kapitein van Rupelmonde zeker tot 1541.³⁶¹

De Gentse Opstand van 1539 was een laatste stuiptrekking van het stedelijke particularisme dat zich verzette tegen de vorstelijke centralisatiepolitiek. Kort na

Het Spanjaardenkasteel
van Gent.

het avontuur van Bette, onderwierp het voltallige stadsbestuur zich aan de keizer. Bovendien betekende het een keerpunt in de burchtenbouw in Vlaanderen, want ook hier drong centralisatie zich op. Eeuwenlang hadden de graven van Vlaanderen burchten en kastelen gebouwd op belangrijke verkeersknooppunten om opstandige steden indien nodig vanop afstand van de buitenwereld te kunnen afsluiten. Keizer Karel was de eerste die de Bourgondische omsingelingspolitiek losliet. In de nasleep van de Gentse Opstand bevool hij de oprichting van een gloednieuwe citadel op de site van de voormalige Sint-Baafsabdij (1540-1545). Voor het eerst werd een Vlaamse grootstad voorzien van een dwangburcht, gestoeld op uit Italië overgewaaid principes voor vestingbouw zoals het gebruik van aarden wallen en bastions. Ook het kasteel van Rupelmonde zou weldra concurrentie krijgen van modernere forten langs de Schelde.

De exacte verdere opeenvolging van burchtvoogden is onbekend. Een zekere Warin de Cupere, zoon van een Brugse schepen en heer van Cunre, zou in 1551 zijn aangesteld tot kapitein, maar er zijn geen betrouwbare bronnen die dat bevestigen.³⁶² Hij werd begraven in de crypte van de Sint-Janskerk te Gent (de latere Sint-Baafskathedraal). Ook de bewering dat hij het kapiteinschap overdroeg op zijn zoon, met instemming van aartshertog Matthias van Oostenrijk (tot landvoogd aangesteld door de Staten-Generaal, 1577-'81), wordt niet bevestigd door andere bronnen. Tussen maart 1553 en maart 1556 (n.s.) was Arnold van Zomberg (Bergen-op-Zoom) kapitein. Hij was proost van het hof van de keizer en landvoogdes Maria van Hongarije (1530-1555) en keizerlijk gardeboogschutter.³⁶³ In elk geval was zijn post wel vacant ten tijde van de abdicatie van Karel V (oktober 1555). Hij overleed pas in 1578. Op zijn graf, in vroegere Coudenbergkerk te Brussel, was gebeiteld "*Cy gist Arnoult de Zomberghe, noble homme, jadis archer de corps de l'Empereur Charles V depuis Prevost de l'hôtel de la royne d'Hongrie gouvernante du Pays-Bas et capitaine de Rypermonde. Trespasa le 5 de mars 1578.*"³⁶⁴

Toen Karel V eind oktober 1555 zijn abdicatie aankondigde, was de post van kapitein van Rupelmonde weer vacant. In zijn politiek testament benoemde de keizer Philippe de Chassey nog snel in deze functie.³⁶⁵ Hij was *gentilhomme de la maison de l'Empereur* en had er al een staat van dienst op zitten als onder meer kapitein van Vilvoorde (1544-1546).³⁶⁶ Of zijn aanstelling ook werkelijk werd uitgevoerd is niet zeker, want in juni 1556 volgde hij de keizer als deel van zijn gevolg naar Spanje.

Het is duidelijk dat, ondanks het traditionele beeld dat kastelen in de late middeleeuwen aan militair belang inboetten, het kasteel van Rupelmonde nog steeds als voor strategisch bolwerk werd aanzien. Dat uitte zich in herhaalde bouwcampagnes in de 15de en 16de eeuw en de aanstelling van politieke vertrouwelingen door het centrale gezag als bevelhebber op het kasteel. Pas wanneer de Opstand of Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) uitbrak, zou alles grondig veranderen.

Het kasteel van Rupelmonde in de Spaanse Nederlanden

Servaas van Steelant had gegokt en gewonnen. Hij had nooit veel gegeven om ideologische scherpslijperij. Niettemin had de heer van Wissekerke actief geholpen de ketterij te bestrijden sinds hij tot hoogbaljuw van Waas was benoemd. Jarenlang hadden hij en zijn vader strijd geleverd tegen de hoofdschepenen van het Land van Waas om de reikwijdte van hun fiscale bevoegdheden. Even zag het er naar uit dat ze hem klein hadden gekregen. In 1576, toen hij onderdak had geboden aan muitende Spaanse soldaten die het Wase platteland plunderden, hadden ze hem zijn eigengereide optreden betaald gezet met zijn afzetting, arrestatie en opsluiting te Gent. Maar ze hadden zijn connecties onderschat. Het nieuwe, calvinistische bestuur van de Arteveldestad liet zich overhalen om hem opnieuw aan te stellen tot hoogbaljuw, zodat van Steelant weer de plak zwaaide in het Land van Waas. Toen de nieuwe Spaanse landvoogd Alexander Farnese in 1583 met een tienduizendkoppig leger aan de westelijke grenzen van het Land van Waas verscheen, beseftte van Steelant dat zijn gebied erg kwetsbaar was tussen de versterkte steden Gent en Antwerpen. Hij zag maar één uitweg: onderhandelingen aanknopen met Farnese. Vanzelfsprekend in het grootste geheim, om dan met een lijst de belangrijkste versterkingen aan de nieuwe landvoogd over te dragen. Voor Rupelmonde zaten er weer woelige tijden aan te komen...

Vreemdelingen op het kasteel?

Twintig jaar eerder had de nieuwe vorst Filips II Jean Baptiste de Tassis aangesteld tot kapitein van het kasteel van Rupelmonde.³⁶⁷ Hij was een telg van een in oorsprong Milanese familie die zich – als grondleggers van de keizerlijke post-terijen – rond 1500 in de Nederlanden had genesteld. Jean Baptiste de Tassis zelf werd evenwel geboren in Brussel rond 1530 en overleed te Madrid in 1610. Hij was de zoon van Jean Baptiste de Tassis, heer van Hemiksem, en Christina van Wachendonck en was onder meer Spaans ambassadeur in Frankrijk.

Tot 1576 zat Jean Baptiste II de Tassis tijdelijk gevangen bij de opstandelingen te Brussel, daarna voegde hij zich bij landvoogd Don Juan in Luxemburg, die hem

Ten slotte werd nog Willem Boisot kapitein van Rupelmonde genoemd in een brief gedateerd op 30 oktober 1577. Hij stamde uit een in oorsprong Bourgondische notarissenfamilie uit Dijon. Zijn vader Charles (1502-1546) was net als zijn oudere broer lid van de Geheime Raad in Brussel.³⁷⁵ Hij zou gehuwd zijn geweest

met Anna van Royen, dochter van Passchier van Royen, die na hem kapitein was in naam van de opstandelingen. Zijn moeder was Margaretha de la Tour & Tassis (ca. 1520-1590), een zus van Jean Baptiste de Tassis, die in 1563 kapitein van Rupelmonde werd. Het toont hoe families verscheurd werden door de Opstand: terwijl de familie de Tassis trouwe dienaren bleven van de Spaanse kroon, kozen de neven van zijn vader, Charles en Louis (de) Boisot, de zijde van Willem van Oranje in zijn verzet tegen de Madrileense centralisatiepolitiek. Charles Boisot had onder Karel V nog gediend als schatbewaarder-archivaris op het kasteel van Rupelmonde. Welk pad Willem Boisot koos, is niet bekend.

Het kasteel van Rupelmonde tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)

De aankomst van de hertog van Alva in de Nederlanden in 1567 signaleerde een nieuwe fase in de vestingbouw langs de Schelde, die de geleidelijke maar definitieve neergang van het kasteel van Rupelmonde zou inluiden. Het model van de stedelijke citadel, zoals door Keizer Karel opgetrokken in zijn geboortestad Gent, zou worden veralgemeend. Alva plande de aanleg van bijkomende citadellen in Antwerpen, Valenciennes, Maastricht, Utrecht, Amsterdam, Koevoorden, Groningen en Vlissingen. Zijn voorgangster, landvoogdes Margaretha van Parma, had daar reeds de voorbereidingen voor getroffen.

Langs de Schelde verrezen verschillende forten, versterkingen die niet langer opgetrokken waren uit hoge stenen muren, maar uit aarden wallen en grachten met uitstekende bastions die waren aangepast aan de nieuwe vereisten van de buskruitartillerie. Vanaf 1577 trokken de Staatsen – protestanten die het Spaanse gezag verwierpen – op de rechter Scheldeoever de schans Hoboken, de Boerinnenschans en fort Lillo op. De Spaanse belegeraars beantwoordden die acties in 1584 met de aanleg van de Melkhuisschans, Toulouseschans, Loopschans en de forten van Liefkenshoek, Sint-Anthonius en de fortenring in de Doelpolder. In februari 1584 liet Farnese het fort van Burcht en de Sint-Franciscusschans optrekken. In de Bocht van Kallo richtten de Spanjaarden de forten St.-Marie en St.-Filips op, beschermd door de St.-Petrus-, St.-Barbara- en St.-Andreasschansen. Het beleg van Antwerpen (1584-1585) door de Spaanse landvoogd Alexander Farnese (1578-1592) was in deze zin een scharniermoment.

De positie van de oude grafelijke kastelen langs de Schelde wijzigde sterk in deze periode. Het kasteel Singelberg – dat door de militaire inundaties op nieuw vlak aan het Scheldewater kwam te liggen – diende als hoofdkwartier voor Alexander Farnese tijdens de belegering van Antwerpen. Van de oude burcht van Saeftinghe restte tegen begin jaren 1570 niet veel meer dan een ruïne.³⁷⁶ De heerlijkheid zou de opzettelijke inundaties aan de vooravond van de belegering

van Antwerpen door Farnese niet overleven. En het kasteel van Rupelmonde? Daar bleven de garnizoenssoldaten voorlopig trouw op post, als onderdeel van de versterkingsgordel langs de Schelde.

Het Spaans-Habsburgse gezag maakte dezer dagen een zware crisis door. In 1566 escaleerde de heersende onvrede over het autoritaire optreden van koning Filips II, het gebrek aan geloofsvrijheid en een drukkende economische crisis. De spanningen ontaardden in de Beeldenstorm, een golf van anticlericale agressie die doorheen de Nederlanden raasde. Een jaar later arriveerde de hertog van Alva aan het hoofd van een 10.000 man sterke, vreemde troepenmacht en installeerde hij een bloederig repressieregime in de Spaanse Nederlanden. Zijn drieste aanpak resulteerde in een open oorlog van een deel van de Nederlandse adel onder leiding van Willem van Oranje, tegen het Spaanse gezag. Het kasteel van Rupelmonde was eens te meer een schakel in de repressieketen. Zo overmeesterde Alva in 1572 in de buurt van Binche een eenheid Franse soldaten op weg naar Bergen. Ze zouden als hulptroepen de Henegouwse stad bijstaan nadat die in mei van dat jaar veroverd was door Lodewijk van Nassau, de broer van Willem van Oranje. De hertog van Alva liet enkele van hen ter plekke ophangen. De rest liet hij overbrengen naar het kasteel van Rupelmonde met het bevel aan de dienstdoende kapitein om ze heimelijk in de Schelde te verdrinken, teneinde geen diplomatieke rel met Frankrijk

Vereenvoudigde voorstelling van de versterkingen langs de Schelde, 16de eeuw met de forten van Liefkenshoek ①, Lillo ②, Sint-Marie (of De Perel?) ③, het Vlaams Hoofd ④, Bakkersveer ⑤ en de kastelen van Rupelmonde ⑥ en Beveren (Singelberg) ⑦.

uit te lokken. De kapitein knoopte alle krijgsgevangenen op in de kasteelstallen en liet hun lichamen in de Schelde werpen...

Maar ondanks de harde repressie verkeerde het Habsburgse gezag al snel in woeliger vaarwater. Alva slaagde er niet in de rust te doen weerkeren en zag zich eind 1573 genoodzaakt zijn ontslag in te dienen als landvoogd. Koning Filips II verklaarde in september 1575 Spanje voor de tweede keer bankroet, waardoor de troepen in de Nederlanden weldra op droog zaad zaten. Toen op 5 maart 1576 Alva's opvolger als landvoogd, don Luis de Zúñiga y Requesens, onverwacht overleed zonder dat er een opvolger was aangewezen, was de gezagscrisis compleet. De Raad van State, de voornaamste regeringsraad in de Nederlanden, nam daarvoor automatisch het landsbestuur over. Maar onbetaalde Spaanse muiterbendes vielen plunderend Vlaanderen en Brabant binnen en teisterden vanuit Aalst de regio. De Staten van Brabant lieten de Raad van State ontbinden, de raadsleden arresteren en riepen zelf een nieuwe Staten-Generaal bijeen, een standenvergadering die alle gewesten van de Nederlanden vertegenwoordigde. Met de opstandige provincies Holland en Zeeland sloten ze een bestand, de zogenaamde Pacificatie van Gent (8 november 1576). Samen eisten ze de verwijdering van alle Spaanse troepen uit de Nederlanden, een regering die was samengesteld uit Nederlandse politici en een landvoogd die de Pacificatie onderschreef.

Het Land van Waas was relatief ongehavend ontsnapt aan de Beeldenstorm en de repressie onder Alva. Servaas van Steelant, die als hoogbaljuw de opperste verantwoordelijkheid droeg in de handhaving van het gezag in de regio, liet een plattelandsmilitie samenstellen van 25 à 30 landslieden uit elk dorp ter ondersteuning van de 10 ruiters en 30 voetknechten onder zijn bevel. Maar de perikelen te Gent en Antwerpen zouden op termijn de gehele tussenliggende regio meesleuren. Het keerpunt kwam er toen muitende soldaten in Spaanse dienst in juli 1576 Aalst innamen om van daaruit 170 dorpen in de omgeving te plunderen. De Raad van State kon niet anders dan hen vogelvrij te verklaren. Ook elders liepen de spanningen tussen Spaanse eenheden en de lokale machthebbers op. Hoogbaljuw van Steelant mocht op 1 augustus de Spaanse troepen voor het eerst zelf trotseren op het Veer of Vlaams Hoofd (Linkeroever). Een lichte cavalerie-eenheid onder leiding van Juan Falconetto trok vanuit haar legerplaats te Vrasene moordend en plundrend door het Land van Waas. Ze waren naar Antwerpen gesommeerd door Sancio d'Avila, de bevelhebber van de Antwerpse dwangburcht. Van Steelant verzamelde in allerijl zijn boerenlegertje en zette de achtervolging in tot aan het Veer te Antwerpen (Linkeroever). D'Avila liet enkele eenheden overzetten om de achtergebleven ruiters aan hun belagers te helpen ontsnappen. Er volgde een ware slachting onder de boerenwacht – volgens sommige auteurs maaiden hun musketten 60 tot 80 boeren neer – en bovendien werd de baljuw van Beveren gegrepen, onthoofd en zijn hoofd op een spies gestoken.³⁷⁷ Om nieuwe plunderingen te voorkomen besliste het hoofdcollège van Waas op 19 september om overal langs de Schelde wachtposten op te richten. Dat was geen overbodige luxe, want amper

een week later staken Spaanse troepen uit de Antwerpse dwangburcht opnieuw de Schelde over te Burcht, doodden 62 burgerwachten en dreven de rest op de vlucht, waarna ze Burcht brandschatten en Kruibeke plunderden. Op het Vlaams Hoofd wierpen ze een versterking op die de bevoorrading van Antwerpen vanuit Vlaanderen moest beletten.³⁷⁸ Een maand later rukte een Spaanse eenheid uit Antwerpen op naar Haasdonk, plunderde de kerk en staken ze samen met 24 hofsteden, stallen en schuren in brand. Hun uitval kostte aan negen mensen het leven en joeg de pastoor en de andere inwoners op de vlucht.³⁷⁹

De stad Gent stond ondertussen volledig onder controle van de nieuwe Staten-Generaal, enkel het Spaans Kasteel – de dwangburcht die Keizer Karel liet bouwen in 1540 – had nog een buitenlands huurlingengarnizoen. In de eerste helft van oktober 1576 zetten de troepen van Willem van Oranje de belegering in. De Spaanse burchtvoogd, Cristóbal de Mondragon y Otalora, was op dat ogenblik overgeplaatst als gouverneur van Zierikzee. Hij verzamelde alle artillerie die hij kon vinden en voer met een klein gezelschap de Schelde op richting Gent. Te Antwerpen riep hij de hulp in van het Spaans garnizoen van de dwangburcht, maar vond er geen gehoor. Vreesden ze zelf voor hun positie? Of hoopten ze een voorlopig status quo met de Staatse troepen aan de overkant van de Schelde te behouden?

Ook in Antwerpen was de spanning immers te snijden. Het Spanjaardenkasteel, de dwangburcht die door de hertog van Alva ter controle van de handelsmetropool was aangelegd, zat nokvol Spaanse en Duitse huurlingen. Ze hadden net versterking gekregen van 2000 opgefokte muiters uit Aalst, die vastberaden waren hun soldij eigenhandig te vergaren. In de voormiddag van 4 november braken zo'n 4000 infanteristen en 800 lichte ruiters uit het Spanjaardenkasteel, goed getrainde veteranen die elke verzetshaard systematisch ontmantelden. Wat volgde was een vier dagen durende plundering, de zogenaamde Spaanse Furie, die naar schatting aan 8000 mensen het leven kostte.

Een dergelijke explosieve situatie kon het nabijgelegen kasteel van Rupelmonde vanzelfsprekend niet onberoerd laten. Op 30 oktober waarschuwde een anonieme bevelhebber op het kasteel de leden van de Raad van Vlaanderen, in een amper leesbaar kladschrift, *“que les espaigneuls en aulcunes villaiges du pays de Waes soient conduisez du danger que le mesme desastre pourret aussi advenir en le ville de Rypelmonde et [par consequence?] aussi qu’au chasteau illecq”*.³⁸⁰ Hij meldde ook dat Jehan de Croÿ, graaf van Roeulx en stadhouder van Vlaanderen, er tweeëndertig manschappen had ondergebracht voor de bewaking van de oorkondeschat. De Antwerpse bevelhebber had ter hoogte van de stad zo'n 1800 Waalse huurlingen tegengehouden uit het regiment van Mondragon, om te verhinderen dat ze zich bij de Staatsen zouden aansluiten. Geronimo de Roda, de zelfverklaarde kapitein-generaal van de Nederlanden die de krijgsverrichtingen aanstuurde vanuit de Antwerpse citadel, voorzag hen van een toelage en droeg

→ Staatse
propagandaprent over
de Spaanse Furie te
Antwerpen.

hen op het kasteel van Rupelmonde te gaan belegeren. De ochtend van 15 november rukten zeven vendels voetknechten op vanuit Burcht en het Bakkersveer (tussen Burcht en Kruibeke) tot voor Rupelmonde. Twee galeien en twee pontons bestookten het kasteel van op de rivier. Een zekere Blindeman maakte een verslag van de actie. Na twee mislukte bestormingen van de schansen, zagen ze zich genoodzaakt de aftocht te blazen. Volgens Blindeman moest het Staatse garnizoen een drietal gedode mannen en zes à acht gekwetsten betreuren, maar werden aan de kant van de vijand vijf of zes wagens met lijken afgevoerd. Volgens kroniekschrijver De Jonghe verloren ze in totaal een honderdtal manschappen.³⁸¹ Ze slaagden er niettemin in zo'n veertig huizen plat te branden en namen voorlopig hun intrek te Kruibeke. Mondragon nam de benen en liet zijn eenheden achter waar ze waren. De kapitein van het kasteel liet in tussentijd vier tonnen buskruit en lonten aanvoeren om een nieuwe aanval af te slaan.

Tegen 20 november liepen de door Mondragon achtergelaten eenheden, bij gebrek aan perspectief op buit, over naar de Staten-Generaal. Hoogbaljuw Servaas van Steelant, die onder grote druk stond omdat hij er niet in slaagde het Land van Waas afdoende te vrijwaren, zag geen andere uitweg dan hen zijn kasteel

Cristobal de
Mondragon
(Hillebrant Jacobsz.
Van Wouw, 1599).

van Wissekerke te Bazel aan te bieden en de wijk te nemen naar Antwerpen. De gouverneur van Vlaanderen, Jean de Croÿ, nam hem het voorval bijzonder kwalijk en de hoofdschepenen van het Land van Waas, die al langer in een vete met van Steelant verwickeld waren, verkregen de afzetting van de hoofdbaljuw. Van Steelant werd gearresteerd en opgesloten te Gent.³⁸²

Servaas (II) van Steelant stamde uit een adellijke familie uit het Land van Waas, die al in de vijftiende eeuw belangrijke bestuursposten bekleedde in de kasselrij en in het Gentse stadsbestuur. Zijn militaire kunde erfde hij van zijn grootvader, hoofdschepenen Servaas I van Steelant, die in 1542 een inval afweerde van Gelderse troepen. Ook de heerlijkheid Wissekerke kwam uit de erfenis van zijn grootvader, die het zelf in handen kreeg van zijn zus Livina na het overlijden van haar echtgenoot Lieven van Pottelsberghe († 1531) en haar enige overlevende zoon Frans († 1544). Lieven had de heerlijkheid fors uitgebreid met de heerlijkheden Ten Dorent en Beaufort. Servaas' vader Willem van Steelant, heer van Wissekerke, was secretaris van Gent.

Servaas II van Steelant werd geboren in 1533 en schreef zich in 1555 in aan de universiteit van Leuven. Zijn combinatie van militaire skills, geleerdheid en ongetwijfeld de juiste familiale connecties leverde hem in 1562, op 29-jarige leeftijd, de benoeming op tot baljuw van het Land van Waas. Twee jaar later schonk zijn vader hem ter ere van zijn eerste huwelijk de heerlijkheid Wissekerke. Zijn huwelijken waren weloverwogen positioneringen op de sociaaleconomische ladder: zijn eerste schoonvader was ontvanger-generaal van alle Vlaamse bedden, maar

zijn echtgenote Josine Van Havere overleed kort na het huwelijk. In 1564 huwde hij een tweede maal met Leonarda de Diaceto, een rijke Italiaanse weduwe van een Florentijnse koopman uit Antwerpen. Ook zij overleed vroegtijdig, in mei 1571. In de zomer van datzelfde jaar hertrouwde hij met Marie de Longin, dochter van Laurent Longin, de gewezen thesaurier-generaal van Karel V.³⁸³ De gewenste mannelijke opvolger bleef uit, maar het huwelijk leverde hem wel twee dochters op: Livina overleed op jonge leeftijd, Margaretha trouwde op 11 juni 1590 met Philippe de Lens et de Licques.

Terwijl de belegering van het Spaans Kasteel nog steeds volop aan de gang was, sloten de Staten Generaal in dezelfde stad de Pacificatie van Gent met Willem van Oranje als vertegenwoordiger van de opstandige Staten van Holland en Zeeland. Op 12 februari 1577 bevestigde Don Juan van Oostenrijk de Pacificatie met het Eeuwig Edict en beloofde de verwijdering van alle vreemde troepen. In de loop van maart en april werden

SERVAAS VAN STEELANT: BURCHTVOOGD OF NIET?

Servaas van Steelant nam bezit van het kasteel van Rupelmonde in oktober 1583. Geen enkele bron vermeldt hem expliciet in de functie van kapitein of kastelein. Toch zijn er aanwijzingen dat hij, gezien de omstandigheden, verantwoordelijk werd geacht voor het beheer en onderhoud van het kasteel. In 1578, toen hij gevangen zat in Gent, verklaarde hij aan de leden van de Raad van Vlaanderen dat hij voordien onkosten had gemaakt *“vander debvoiren by hem ghedaen jeghens de Spaignaerden als onder andere tot zynder groote schade tvoorzen vander casteele van Rupelmonde van poedere, graen, vleesch, meel en betaelinghe van volcke, rapporten van uuytghesonden bespieders...”*.³⁸⁴ Op zijn epitaaf in de kerk van Bazel werd hij *superintendant des gens de guerre du Pays de Waes* genoemd.

de Spaanse garnizoenen overal vervangen door Staatse troepen. In de zomer werden de dwangburchten van Gent en Antwerpen ontmanteld. Op lokaal niveau botste de pacificatie echter op onwil: zo moesten de Staten-Generaal in augustus 1577 de kapitein van Rupelmonde op het hart drukken de bevelen van de graaf van Lalaing en de heer de la Motte op te volgen, zoals overeengekomen bij de pacificatie.³⁸⁵

In het najaar van 1577 liep het ongenoegen steeds verder op. In Gent grepen radicale calvinisten de macht. Met het nodige geweld hielpen ze calvinistische besturen in het zadel in Kortrijk, Hulst, Brugge en Ieper en wisten ze de omliggende kasselrijen te onderwerpen. In het hele Land van Waas volgden hevig antiklerikale strafcampagnes: de pastoor van Haasdonk mocht vanaf eind 1577 geen missen meer opdragen, in de zomer van 1578 plunderden en brandschatten Gentse milities de Wase geestelijke instellingen van Boudelo (Klein-Sinaai), Hulsterlo (bij Kieldrecht), Rosenberg (Waasmunster), de Predikheren te Temse en de Wilhelmiëten te Beveren.

Deze gedenkpenning (geslagen in 1605) is het enige gekende portret van Servaas van Steelant. Op de achterzijde staat zijn lijfspreuk en wapen.

Ook de vorstelijke versterkingen in het Land van Waas stonden onder controle van de Gentse calvinisten. In het kasteel op de Singelberg te Beveren waren in het voorjaar van 1580 nog steeds Waalse huurlingen gelegerd in opdracht van de Gentse stadstaat. Het kasteel van Rupelmonde was tot voor kort bezet door Spaanse ruiterscontingenten, onder leiding van cavaleriekapitein Pedro de Tassis (1576), terwijl ene Juan de Tassis er baljuw was. Maar nu stelden de Gentenaren opnieuw eigen, inlandse figuren aan als beheerders, getuige de overbrenging van een Spaanse gevangene van Rupelmonde naar Gent op 28 oktober 1576. Controle over het land betekende ook controle over haar geschiedenis, zeker voor de anti-Spaanse propagandamachine. In oktober 1578 droegen de Gentse schepenen daarom de Rupelmondse kapitein Passchier van Royen, schoonvader van zijn voorganger Willem Boisot, op de oorkondeschat naar hun stad over te brengen. Mogelijk was hij verwant aan de heren van Paddeschoot (Sint-Niklaas, Waasmunster en Belsele). Misschien was het toen bedoeld als tijdelijke maatregel, maar het zou het begin van het einde betekenen van Rupelmonde als vorstelijk archiefdepot. Twee jaar later was een Filips van Royen er nog kastelein in naam van de Gentse calvinisten.³⁸⁶

Een definitief akkoord tussen de Staten-Generaal en Don Juan bleef uit. Het revolutionaire bewind van radicale calvinisten dat in oktober 1577 aan de macht kwam in Gent, eiste het herstel van de privileges van voor 1540, een door de ambachten gedomineerd stadsbestuur en de controle over het omliggende platteland. Tal van katholieke leiders zaten gevangen, waaronder stadhouder Karel van Croÿ en de bisschoppen van Ieper en Brugge. Enkel een figuur zoals Willem van Oranje kon de gemoederen opnieuw tot bedaren brengen. Maar nu, in de nasleep van de Slag bij Gembloux, maakten de Gentse milities zich meester van Vlaamse steden en plaatsen zoals Brugge, Kortrijk, Ronse, Oudenaarde, Axel, Hulst, Sint-Niklaas en Ieper. Van daaruit bedreigden ze ook de Westhoek en in Dendermonde en Deinze grepen radicale calvinistische besturen eveneens de macht.

Ondertussen was een hondertal kilometer zuidelijker een nieuwe speler op het toneel verschenen. Alexander Farnese, zoon van de voormalige landvoogdes Margaretha van Parma en dus kleinzoon van Keizer Karel, had een fenomenale entree gemaakt in de Nederlanden. Nabij Gembloux versloeg de held van de Slag bij Lepanto tegen de Turken de verzamelde Orangistische troepen. In oktober van dat jaar volgde hij de pas aan pest overleden landvoogd Don Juan van Oostenrijk op. Het prestige dat hij had opgebouwd, maakte hij onmiddellijk ten gelde door met de zuidelijke, katholieke gewesten de Unie van Atrecht te vormen, waarmee ze zich verzoenden met de koning. Met hun steun veroverde hij achtereenvolgens Maastricht (juni 1579), Kortrijk (februari 1580), Doornik (november 1581), Oudenaarde (april 1582), Lier (augustus 1582) en Duinkerke (juni 1583). Op 22 oktober 1583 maakten de markies van Roubaix en de heer van Montigny zich meester van het Sas van Gent, waarmee een belangrijke toegangsweg tot het rebelse Gent werd afgesloten. Grootsteden

zoals Gent, Brugge en Antwerpen verwierpen nog steeds het Spaanse gezag, maar stilaan verplaatste het strijdtoneel zich opnieuw richting Land van Waas.

Daar maakten calvinistische benden en uitgedreven katholieke edellieden – de zogenaamde Malcontenten – afwisselend de regio onveilig. In december 1580 droegen de protestantse Leden van Vlaanderen kapitein Marc de la Rue op om met zijn vendel de kastelen van Temse en Rupelmonde te bezetten, uit schrik dat de Malcontenten de Landen van Dendermonde en Waas wilden inpalmen. Toen echter bleek dat de Malcontenten weer vertrokken waren, keerde de la Rue onverrichter zake terug naar Brabant.³⁸⁷

Ondertussen werd in Gent de basis gelegd voor één van de opmerkelijkste carrièrewendingen van de hele Opstand, die een beslissende impact zou hebben op de ganse regio. De man achter de feiten was Servaas van Steelant, de afgezette hoogbaljuw van het Land van Waas die zat opgesloten in de Arteveldestad. Toen de calvinisten de macht grepen te Gent, zag van Steelant zijn kans schoon. Via bemiddeling van een invloedrijke vriend gooide hij het op een akkoordje met de calvinistische schepenen en verkreeg hij niet alleen eerherstel, maar ook de verwijdering van de katholieke hoofdschepenen van Waas. De calvinistische schepenen meenden zich zo immers verzekerd van de steun van een invloedrijk politicus in een voor hen strategisch erg belangrijke regio. Ze zouden zich echter schromelijk in de man vergissen...

Nu, een goeie vier jaar later, sloot Alexander Farnese, de prins van Parma, stilaan het web rond de steden Gent, Antwerpen en Brugge. In de zomer van 1583 rondde hij met succes de verovering van Kust-Vlaanderen af, op het calvinistische bolwerk Oostende na. Dat najaar zette hij zijn kamp op in Eeklo. Voor hoogbaljuw van Steelant werd het stilaan duidelijk dat het strijd-toneel zich vroeg of laat naar zijn Land van Waas zou verplaatsen. Wat volgde, was één van de meest verrassende kampwissels van de hele Opstand. In de loop van oktober liet hij stelselmatig de Staatse garnizoenen in de regio vervangen. Een anonieme Antwerpse notabele gaf op 22 oktober uiting aan zijn argwaan:

*“Die van Gent hebben de Staatse garnizoenen van Aalst en Rupelmonde weggestuurd en er hun eigen burgers post laten vatten, wat doet vermoeden dat ze zich willen afscheuren van de Staten-Generaal en dat de regering van de Verenigde Staten niet lang meer zal standhouden.”*³⁸⁸

Een dag eerder had Servaas van Steelant zich met een list meester gemaakt van het kasteel van Rupelmonde.

Portret van Alessandro Farnese, prins van Parma (1545-1592), door Otto van Veen, ca. 1585.

Onder het mom dat hij met enkele manschappen gevangenen kwam afleveren, lieten de nietsvermoedende bewakers hem binnen. Eens de poort voor hen geopend was, overmeesterden zijn begeleiders de weinige, vooral Franstalige wachters, ontwapenden hen en dwongen ze een eed van trouw te zweren aan de Leden van Vlaanderen en de stad Gent. Van Steelant liet daarna de bolwerken van het kasteel versterken en de wachten verdubbelen. De Gentse magistraat ging er nog altijd van uit dat hij enkel de bedoeling had het vreemde, Franstalige garnizoen door binnenlandse soldaten te vervangen. Maar in werkelijkheid had Servaas van Steelant al geheime onderhandelingen aangeknoopt met Alexander Farnese in zijn kamp te Eeklo, waar hij samen met vertegenwoordigers van de Vier Ambachten de volledige overlevering van het Land van Waas had onderhandeld.³⁸⁹

Twee dagen later liet van Steelant een vergadering samenroepen op het kasteel van Rupelmonde. Onder de aanwezigen waren de *minderwetten*, vooraanstaande edelen en belangrijke personen van de Landen van Waas en Beveren. Ze kwamen tot de algemene conclusie dat ze onmogelijk weerstand konden bieden aan de overmacht van de hertog van Parma. De hoofdbaljuw verkreeg toestemming om samen met de hoofdschepenen onderhandelingen aan te knopen. De 24ste werd het kasteel van Rupelmonde definitief voor de Spaanse troepen opengesteld. Op 29 oktober begeleidden Charles de Hertoghe, griffier van het Land van Waas en hoofdschepenen Roeland Tournon, heer van Walburg (Sint-Niklaas), de Spaanse bezettingsmacht naar de kastelen van Rupelmonde, Temse, Burcht en Wissekerke. De markgraaf van Roubaix bezette ondertussen Axel en Hulst. Onmiddellijk veroorzaakte de verovering van het kasteel van Rupelmonde grote verwarring in Antwerpen. Een koningsgezinde katholiek schreef vanuit de Scheldestad naar Keulen:

“[Momenteel] is het niet duidelijk of hij er is binnengekomen in naam van die van Gent of in naam van de Malcontenten.”

In elk geval was de stad nu afgesneden van communicatie met de Vlaamse calvinistische steden. Het stadsbestuur ondernam een poging om alsnog het tij te doen keren. Twee Antwerpse vendels staken met enkele artilleriestuks de rivier over aan het Vlaams Hoofd (Linkeroever) – dat nog steeds in handen van de stad was – en rukten op naar Rupelmonde, maar slaagden er niet in het kasteel in te nemen. Op hun terugweg op 30 oktober brandschatten ze verschillende woonsteden, alsook de watermolen te Kruibek. Maar ook internationaal veroorzaakte de actie van van Steelant de nodige consternatie. Ségur-Pardeilhan, ambassadeur van de koning van Navarra, schetste de benarde situatie aan Sir Francis Walsingham, het hoofd van de spionagedienst van de Engelse koningin Elisabeth I:

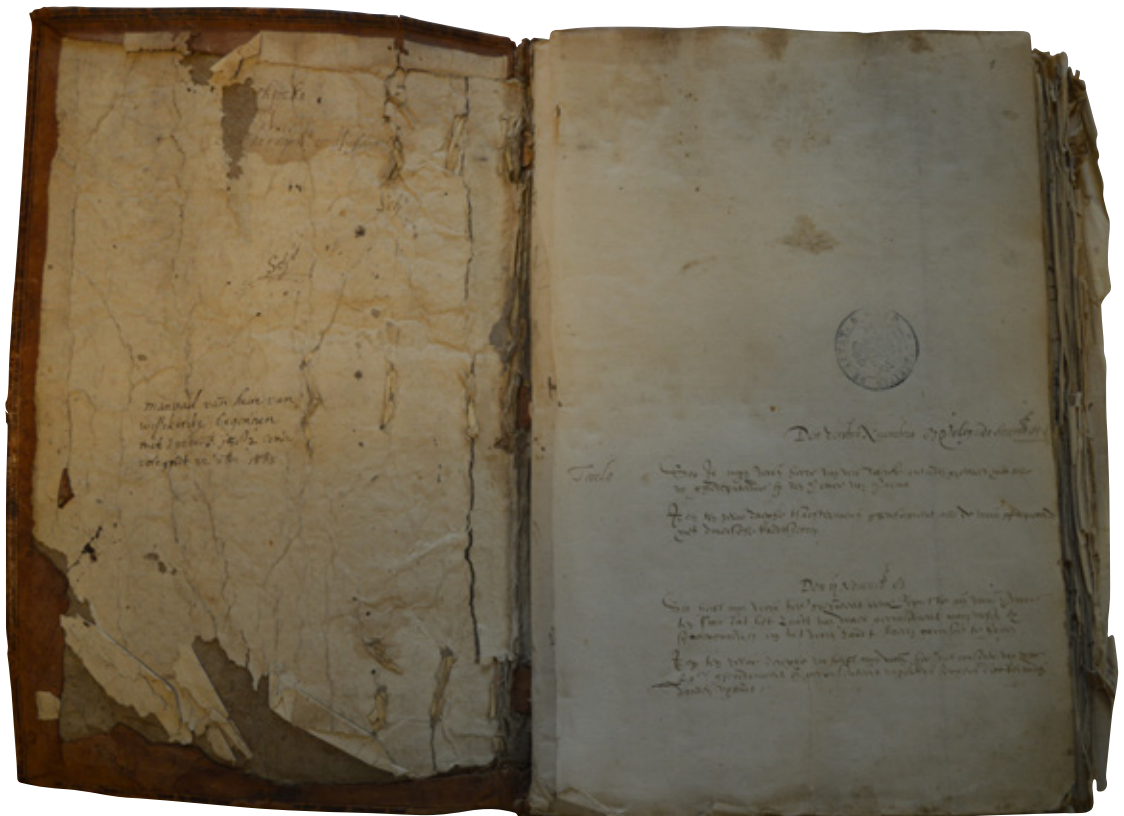
“De zaken gaan erg slecht. Enkele dagen geleden namen de Spanjaarden bezit van Eeklo, het Sas, Sluis en Rupelmonde. Ze hebben leper omsingeld

en Brugge zal, God verhoede het, totaal verlaten worden door de Pest die er om zich heen grijpt. En wat het ergste van al is, er wordt gevreesd dat Vlaanderen en Brabant zich zullen afscheuren van de Prins van Oranje en Holland en Zeeland (...).”³⁹⁰

Een dag later ontving diezelfde Walsingham nog meer onheilspellende berichten:

“U hebt vernomen hoeveel steden de vijand in één keer heeft ingenomen in Vlaanderen. Na garnizoenen te hebben achtergelaten in Sint-Winnoksbergen, Diksmuide en Veurne en Eeklo te hebben ingenomen, is [Farnese] het Land van Waas binnengetrokken, waar de gouverneur [van Steelant] hem plots Rupelmonde overdroeg, het sterkste kasteel van het land, zodat hij nu de hele rivier van het Sas [= de Schelde] controleert.”³⁹¹

Op 1 november vergaderde van Steelant met een bont gezantschap uit de wijde omgeving in het kamp van de Prins van Parma te Eeklo. In zijn memoriaalboek, dat allicht niet toevallig diezelfde dag aanvangt, liet hij zijn klerk optekenen: *Soo is myn voornfoemdel heere van Wissekerke ontboden gheweest met alle de ghedeputeerde by den Prince van Parma.*³⁹² Het document is van onschatbare waarde bij het

reconstrueren van deze cruciale periode. Of hij ook een memoriaal bijhield vóór de uitlevering van het Land van Waas is niet bekend, maar dit werk lijkt wel bedoeld als een soort apologie voor zijn acties. Hij trof er de afgevaardigden van de Landen van Waas en Beveren, maar ook leden van het stadsbestuur en ambacht (bestuur van het ommeland) van Hulst en prominenten uit de heerlijkheden Saeftinghe en Sint-Janssteen. Ze droegen hun landen officieel over aan de Spaanse bevelhebber en aanhoorden de capitulatievoorwaarden: ze mochten hun privileges behouden, protestanten kregen vier maanden de tijd om de kasselrij te verlaten en de katholieke hoofdschepenen werden in hun ambt hersteld. Het werd hen wel verboden handel te drijven met de calvinistische gebieden en de inwoners kregen een heffing van 100.000 gulden opgelegd, te betalen in vier maandelijks schijven, voor het onderhoud van de Spaanse troepen. De Spaanse herovering van het Land van Waas was een feit, de communicatie tussen Gent en Antwerpen werd nagenoeg onmogelijk en Gent zag zich afgesneden van een belangrijk stuk hinterland.

Wat dreef Servaas van Steelant tot zijn *renversement des alliances*? Hij had het momentum optimaal weten benutten om zijn eigen positie te vrijwaren en het Land van Waas een nieuwe Spaanse Furie te besparen. Maar lang niet iedereen volgde zijn kazakkendraaijerij. Als hoogbaljuw voerde van Steelant het bevel over drie oorlogsbodems op de Schelde, maar de voornamelijk Antwerpse bemanning weigerde de wapens op te nemen tegen haar thuisstad, de Zeeuwen en de Hollanders. Ze zetten onmiddellijk zeil richting Antwerpen en leverden zich vrijwillig aan het stadsbestuur over. Samen met nog twee Antwerpse schepen werden ze opnieuw uitgestuurd om de haven van Rupelmonde te bezetten, maar tevergeefs. Ook een actie te land om met artillerie het slot van Rupelmonde te heroveren draaide uit op een mislukking. De opstandelingen staken daarop de dijken door te Burcht en Kallo, teneinde de opmars van het Spaanse leger te hinderen.³⁹³ Terzelfdertijd raakten van Steelants plannen genoegzaam bekend in Gent.

Op 4 november trok Servaas van Steelant vanuit Parma's hoofdkwartier te Eeklo het Land van Waas binnen samen met commissaris-generaal Giorgio Basta, een Italiaanse huurling van Albanese afkomst. De volgende dag rukten ze vanuit Beostenblijje (tussen Axel en Hulst) met 600 voetknechten en 300 ruiters op naar Beveren, waar ze het op een akkoordje gooiden met het opstandelingen-garnizoen van het Singelbergkasteel. Ook een versterking in Zwijndrecht werd bezet, maar moest al snel weer worden prijsgegeven door de hevige weerstand van de opstandelingen.³⁹⁴ Op 8 november reisden van Steelant en Basto door naar Rupelmonde, waar ze overleg pleegden met de hoofdschepenen en andere kapiteins. Rupelmonde diende in eerste instantie hoofdkwartier en bruggenhoofd voor de Spaanse legermacht in het Land van Waas en als verzamelpunt voor soldaten, arbeiders en schepen. Reeds vanaf 10 november is sprake van versterkingswerken te Rupelmonde: *Soo quam mijn heere van Baersele naar den noen commende zijnde doen ghinck hij visiteren de fortificatie van Ruplemonde.*³⁹⁵ Aan het hoofd van

de heroverde versterkingen, installeerde van Steelant verwanten. Zijn broer Marc was als kapitein verantwoordelijk voor de werkzaamheden te Rupelmonde, waar de eenheid van commissaris-generaal Basta gelegerd was. Temse stond dan weer onder het bevel van zijn schoonbroer, Antoine Longin.

In februari 1583 liet Marc van Steelant de Rupelmondse metselaar Adrianus Pot samen met zijn broer nieuwe schalieën leggen op het *corps de garde* van de kasteelpoort en op de vierschaar op het neerhof.³⁹⁶ Het kasteel bleef intussen dienst doen als garnizoenshoofdkwartier voor de ruitserij. Op 10 juli 1584 maakte de hertog van Parma zijn plechtige intrede in het Land van Waas. Hij reisde eerst langs Sint-Niklaas, om zich uiteindelijk te installeren op het kasteel van Beveren (op de Singelberg). Het Land van Waas werd een waar bruggenhoofd in de verovering van de calvinistische gebieden. Vier jaar later liet hij de daken dekken boven de *witte camer ende papencamer ende boven de sale* en herstelde hij de oven en schouwen, de paardenstallen, verstevigde de funderingen naast de kasteelbrug en hing een nieuwe brouwketel. In 1598 werden op vraag van kapitein Basta plaveiwerken uitgevoerd en werden het dak van de keuken en de instorte paardenstal hersteld.³⁹⁷ Van een totale vernietiging van het kasteel in 1587, zoals sommige auteurs beweren, is dus absoluut geen sprake. Wel had de stad met grote leegloop te kampen, zoals blijkt uit de aanstelling van een nieuwe griffier:

*“Alzoo d’officie van gesworen greffier vande port ende stede van Rupelmonde over eenighe jaeren duer dese troubelen ende tvertreck vande notabelste ende meeste gheghoude vacant is gebleven tot grooten achterdeel van justicie ende sgaede der zelve stede...”*³⁹⁸

Het ‘verraad’ van Servaas van Steelant aan de zaak van de opstandelingen betekende een belangrijke stap in de Spaanse reconquista van Gent (1584) en Antwerpen (1585). Hij organiseerde de logistieke steun achter Farneses belegeringsoperatie tegen Antwerpen: hij zocht schippers, arbeiders en bouwmaterialen bijeen. Vanaf 1598 liet hij zich bijstaan in zijn functies door zijn schoonzoon Filips de Recourt de Licques. Pas in 1604 – hij was toen reeds 71 jaar! – droeg hij al zijn functies definitief over. Servaas van Steelant overleed op 6 september 1607 op zijn kasteel te Bazel en werd begraven in het koor van de Sint-Petruskerk, waar zijn grafsteen opnieuw zichtbaar is gemaakt onder een glazen plaat.

Een laatste renovatie voor het verval...

Door de val van Antwerpen in 1585 en de totale controle van Farnese over het gebied ten zuiden van de grote rivieren, zou het eigenlijke strijdtoneel zich enkele tientallen kilometers noordelijker verplaatsen, waar het letterlijk verzandde in enkele fortelinies in de buurt van de huidige Belgisch-Nederlandse grens. En-

kel de bruggenhoofden Oostende, Sluis, Terneuzen en fort Liefkenshoek bleven voorlopig in Staatse handen. Toch werd het kasteel van Rupelmonde nog niet definitief afgeschreven. Vooral vanuit fort Liefkenshoek ging nog een aanzienlijke dreiging uit. Dit bleek des te meer toen de Staatsen Axel (1586) en (tijdelijk) Hulst (1591-1596) heroverden en ook de offensieven van 1600 en 1604 bewezen dat de Spaanse defensie niet op haar lauweren kon rusten. Het was voor het aartshertogelijke paar Albrecht van Oostenrijk en Isabella van Spanje, sinds 1598 soevereine vorsten van de Spaanse Nederlanden, reden genoeg om het kasteel van Rupelmonde in staat van paraatheid te houden. Regelmatig troffen ze maatregelen om een verrassingsaanval op het kasteel te beletten. Zo stuurden ze in 1601 – toen het beleg van Oostende nog volop aan de gang was – 120 manschappen naar Rupelmonde onder leiding van een zekere sergant-majoor Surmont omdat de Hollandse vijand plannen zou koesteren om het kasteel in te nemen.³⁹⁹ Enkele jaren nadien kreeg luitenant Michiel Duysburgh de opdracht om verschillende *proffijctelijke ende nootelijke reparacie* uit te voeren aan het kasteel: tussen april en juli 1604 werden verschillende dijken uit rijswerk (*rijsbermen*) aangelegd rondom het kasteel: één langs de boomgaard van het kasteel (op de kasteeldries) vanaf de watermolen naast de haven aan de Schelde tot voor het sluisgat van het kasteel. Een timmerman uit Temse herstelde voor eind juli 1604 de rijlsberm vanaf de watermolen over de kasteelsluis tot de hoofddijk van het kasteel.⁴⁰⁰ Op 25 september 1604 werd hout aangekocht voor het aanleggen van een nieuwe kasteel-

brug over het Molenbroek. Het hout van de afgebroken oude kasteelbrug werd in de zomer van 1615 verkocht om geld in het laatje te brengen voor verdere reparaties. In oktober 1605 werden een (zo goed als) nieuw *corps de garde* en bijhorende paardenstallen opgebouwd in baksteen met een nieuw dakgebinte dat werd bedekt met stro en pannen (*bussels en tichelen*).⁴⁰¹ Een timmerman herstelde ook de kleine brug naast het neerhof. In januari 1605 werden nieuwe pijlers gestoken langs de boomgaard achter het kasteel tegen de Schelde, die werden vastgezet met gordingen en ijzeren bouten. Er werd een berm van rijswerk opgetrokken *teghens d'afspuelen van d'landt*.

In een akte van 13 maart 1605 drukten de vorsten opnieuw hun bezorgdheid uit: *nous sommes informez que l'ennemy designe faire emprinse sur n[ot]re ch[â]teau de Ruplemonde*. Doordat de kasteelgrachten volledig verzand waren, was dat gevaar zeer reëel.⁴⁰² Een nieuwe uitbaggeringscampagne werd daarom bevolen, waarvoor de opmetingen en uitbestedingen gebeurden in de daarop volgende wintermaanden: *'t graven de helft vande wal van 't casteel (...) tot an den bodem, beginnende de selve helft van de brugge nortoistwaert tot anden helft vanden dam van d'oude sluyse ende tot an den helft vande groote waterpoorte zuytoostwaerts*. De werken werden opgedeeld in vijf aanbestedingen. Alle ijzerwerk (ankers, boeien, kettingen,...) dat de aannemers aantroffen, mochten ze voor eigen rekening houden. Maar de steenmaterialen dienden netjes geordend voor hergebruik. Er was haast achter de werken: elke aannemer moest binnen de drie dagen met 25 gravers aan de slag te gaan. Voor een spoedig verloop werden de werken opgesplitst in verschillende aanbestedingen tussen herkenbare punten zoals torens, privaten (gemakken) of bomen rond de wallen: een eerste liep van het midden van de waterpoort en de helft van de *gewrochte sluys* tot aan de tweede esboom recht naar het kasteel tot *upt punten van den torren*; de tweede vanaf de tweede esboom tot aan de tweede notenboom tot aan het privaat naast een andere toren; de derde vanaf de notenboom en het privaat naast de toren tot aan een kriekenboom recht tot in de hoek van de vierkante kapeltoren; de derde aanbesteding vanaf de kriekenboom en vierkante toren tot aan de tweede pruimenboom recht tegen het kasteel op het midden van de tweede kleine toren naar de genoemde brug en de vijfde vanaf de tweede pruimenboom en het midden van de kleine toren tot onder de brug.⁴⁰³ Keer op keer werden de werken echter uitgesteld omdat er onenigheid heerste over de omvang ervan. Maar liefst vijf keer moest hermeten worden, zodat er tegen februari 1607 nog niets van in huis was gekomen. In de zomer van 1606 droegen de aartshertogen hoogbaljuw Filips de Recourt de Licques zelfs op zelf 200 arbeiders bijeen te zoeken onder de schatplichtige gemeenten en parochies van het Land van Waas om met schoppen, kettingen en emmers binnen de twee maanden de werken te komen uitvoeren. Nog in 1616 was sprake van niet nader gepreciseerde timmerwerken, in opdracht van Ghislain van Steelant, ontvanger-generaal van Oost-Vlaanderen, en zijn opvolger Charles van Steelant.⁴⁰⁴

← Wapenschild van de familie de Recourt de Licques in stukwerk (kasteeldomein van Wissekerke).

Ten laatste in 1609, bij het begin van het Twaalfjarig Bestand tussen de aartshertogen en de Republiek, werd het beheer van het kasteel van Rupelmonde toevertrouwd aan Filips de Recourt de Licques, de heer van Wissekerke. Hij was de derde zoon van ridder Filips I de Recourt de Licques († 1588), baron van Licques (in Picardië, op de grens met Artesië) en erfachtig burggraaf van Lens (Artesië), en Jeanne van Wittem, dame van Ruisbroek (bij Puurs). Zijn vader diende onder de hertog van Alva, zelf nam hij dienst in het leger van Farnese. Zo kwam hij mogelijk in contact met Servaas van Steelant: in 1590 huwde hij diens enige overlevende dochter en erfgename Margaretha. Vanaf 1598 stond hij zijn hoogbejaarde schoonvader bij als hoogbaljuw, in 1603 volgde hij hem officieel op en in 1607 erfde hij zijn heerlijkheid Wissekerke. Hij overleed te Bazel op 17 oktober 1635. Van het ogenblik dat Servaas van Steelant zich in 1583 van het kasteel van Rupelmonde meester maakte, lijkt het beheer te zijn gekoppeld aan de functie

van de hoogbaljuw van Waas, die op haar beurt in handen bleef van de heren van Wissekerke. Het waren dan ook verwanten van Servaas' schoonzoon die het kasteel voortaan zouden beheren. Zijn huwelijk met Margaretha van Steelant bracht minstens tien kinderen voort, waaronder drie zonen.

Filips de Recourt de Licques overleed op 17 oktober 1635. Door zijn huwelijk vestigde de familie de Recourt de Licques zich definitief in het Land van Waas, vastbesloten om er een rol van betekenis te spelen. Zijn oudste zoon Servaas de Recourt de Licques volgde hem op als hoogbaljuw van Waas en heer van Wissekerke-Beaufort (Bazel). Het beheer van het kasteel van Rupelmonde werd opnieuw losgekoppeld van het ambt van hoogbaljuw, maar Servaas bleef als bevelhebber over de forten van Kallo, Burcht en Verrebroek een belangrijk militair. Servaas, volgens de Gentse bisschop Antoon Triest een dronkaard, tiran en ontrouwe echtgenoot, zou zijn vader slechts vier jaar overleven. Zijn jongere broers

Zicht op het kasteel van Rupelmonde, gezien vanuit het oosten, olieverfschilderij door Jan Jozefz. Van Goyen, jaren 1640.

Filips (tot 1643) en Nicolas (tot 1658) waren een tijdlang *gouverneur* van het kasteel van Rupelmonde. Filips III de Recourt de Licques (1602-1643), werd heer van De Verre (bij Vrasene) en Waasbroek (Anderlecht, vanaf 1635), *gouverneur* van de stad Binche en van het kasteel van Rupelmonde, ridder in de Ordes van Calatrava en Alcántara (1636) en *gentilhomme de bouche* (tafelheer) van kardinaal-infant Ferdinand van Oostenrijk, landvoogd in de Nederlanden van 1634 tot 1641.⁴⁰⁵

In 1642 was hij nog steeds kapitein van het kasteel van Rupelmonde toen hij zetelde in de commissie voor de vernieuwing van het Gentse stadsbestuur.⁴⁰⁶ In de periode 1633-1639 had hij er het bevel over een luitenant en vijf soldaten.⁴⁰⁷ Hij overleed ongehuwd en kinderloos op amper 41-jarige leeftijd op 29 april 1643, zodat zijn militaire bevoegdheden werden overgenomen door zijn jongere broer Nicolaas. Hij woonde ook effectief op het kasteel van Rupelmonde, aangezien *de meubelen die den overleden hadde opt casteel van Rupelmonde sijn opden 28 meye 1643 aldaer publicqelyck. vercocht*, goed voor een opbrengst van 187 gulden.⁴⁰⁸

Nicolaas, de derde zoon van Filips II de Recourt de Licques (*1609), noemde zichzelf in de zomer van 1658 kapitein van Rupelmonde in een brief aan de Gecommitteerde Raden van Zeeland.⁴⁰⁹ Hij huwde zijn achternichtje Jacqueline-Suzanne de Recourt de Licques, kleindochter van zijn oudste oom. Ze maakten hun testament op in 1661 en hadden enkel twee dochters.⁴¹⁰ Nicolaas overleed in Spanje vóór 1677. Hij had er toen al een staat van dienst van 40 jaar opzitten als kapitein van een compagnie bereden kurassiers (1636) en luitenant-generaal van de troepen van de Spaanse koning.⁴¹¹ Hij volgde zijn broer op als heer van De Verre en Waasbroek en als *gouverneur* van Rupelmonde, maar behield de functie vermoedelijk niet tot zijn dood. Zijn neef Filips IV de Recourt de Licques, zoon van zijn oudste broer Servaas († 1639), kocht de heerlijkheid en het kasteel van Rupelmonde op 9 april 1658 van de Spaanse koning.⁴¹² Onder zijn zoon Filips V de Recourt de Licques († 1682) werd Rupelmonde tot graafschap verheven (6 februari 1670). De familie de Licques klom daarmee in de adellijke hiërarchie, van baron (van Wissekerke) tot graaf van Rupelmonde. Filips IV was tevens kapitein van een Waals infanterieregiment. Bij Nicolaas de Recourt de Licques houdt de lijst van burchtvoogden in naam van het centrale gezag dan ook op.

Het einde van het kasteel van Rupelmonde

Voor Filips-Maximiliaan de Recourt de Licques, de vijfde die deze naam droeg, was die 6de februari 1670 zonder twijfel de meest memorabele dag van zijn leven. Wat zullen zijn ogen vervuld zijn geweest van trots, toen hij ze liet dwalen over het grote charter dat het zegel droeg van zijn soeverein, de Spaanse koning Karel II. Van zijn vader, die hij amper had gekend, erfde hij al de baronnie van Wissekerke. Hij was het die in 1658 het domein en het kasteel van Rupelmonde had overgekocht van de Spaanse kroon. Voor de transactie had hij 31.000 lb. van 40 gr. neergeteld, mogelijk gemaakt dankzij zijn huwelijk met de steenrijke Madelaine de Smidt, dame van Baarland, Dierickxland en een handvol andere Zeeuwse heerlijkheden. Hij werd daarmee niet enkel eigenaar van het kasteel, maar ook van de watermolen en alle rechten die afhingen van het domein van Rupelmonde. Maar lang had zijn vader niet van zijn nieuwe aanwinst kunnen genieten: een jaar later overleed hij, amper 34 jaar oud, na een kortstondige maar wrede ziekte. Op onverzettelijke wijze bleef zijn moeder timmeren aan de carrière van haar zoon en de bekroning op haar werk was ongetwijfeld dit: Filips mocht zich voortaan GRAAF VAN RUPELMONDE noemen.

Vanaf het overlijden van Margaretha van York in 1503 ging het kasteel van Rupelmonde weer voor meer dan anderhalve eeuw deel uitmaken van het vorstelijke patrimonium. Door langdurige verwaarlozing en onderfinanciering was de aftakeling van het kasteel ten tijde van de verkoop al in een ver stadium gevorderd. Bij het aflopen van het Twaalfjarig Bestand in 1621 werden de vijandelijkheden in de Nederlanden immers hervat. Vooral het gezamenlijke Frans-Staatse offensief tegen de Spaanse Nederlanden in 1635 betekende een ernstige bedreiging. Terwijl de Fransen Armentières, Waasten, Komen en Menen innamen, heroverde stadhouder Frederik Hendrik van de Republiek der Verenigde Provinciën de Vlaamse grensstad Hulst. Het middeleeuwse kasteel van Rupelmonde werd steeds minder strijdwaardig geacht en boette daardoor in aan belang. Terwijl ze in 1591 nog instond voor de bewaring van de kerksschatten van Rupelmonde, zocht de parochiepriester hiervoor in 1645 een veilig onderkomen in Antwerpen.⁴¹³ Twee jaar later werd ook de functie van gevangenis overgeheveld naar Sint-Niklaas.

Portret Madelaine de Baerlandt, echtgenote van de eerste heer van Rupelmonde uit het geslacht de Recourt de Licques, en hun zoon Philips-Maximiliaan, de eerste graaf van Rupelmonde.

Op 15 mei 1648 werd de langverwachte vrede van Münster gesloten tussen Spanje en de Republiek der Verenigde Provinciën. In de eerste maanden van 1648 en zelfs in 1652-1653 waren te Rupelmonde nog vijf regimenten gelegerd.⁴¹⁴ Niet zelden drukte de last van de aanwezigheid van 'bevriende' troepen minstens even zwaar op de bevolking als vreemde invallen. De vijf regimenten Lotharingers die Rupelmonde gedurende 51 dagen bezetten in de lente van 1648, richtten zo'n schade aan dat de meeste inwoners de stad ontvluchtten: vijf huizen en zeven schuren gingen in vlammen op en naar schatting 9000 fruitbomen werden omgehakt. Een jaar later moesten speciale wijn- en bierbelastingen worden geheven om de schade te herstellen. Nog in 1663 werd een onderzoek geopend naar afpersingen, wreedheden en plunderingen begaan door Lotharingse troepen. Gelijkaardige onderzoeken waren hangende naar schade toegebracht door de garnizoenen van het fort van Burcht en andere plaatsen.⁴¹⁵

Intussen was de vorstelijke administratie, op advies van landvoogd don Juan van Oostenrijk, tot het besluit gekomen om een aantal koninklijke domeinen definitief van de hand te doen. Ze beschikte immers niet over de nodige financiële middelen om zelf alle militaire bolwerken langs de Schelde te onderhouden en van garnizoenen te voorzien. Bovendien kostten de oorlogen tegen Frankrijk handenvol geld en volstonden de opbrengsten van zijn domeinen niet langer om de oorlogskas te spijzen. Koning Filips IV van Spanje nam daarom zijn toevlucht tot wat tegenwoordig eenmalige boekhoudkundige ingrepen zouden worden genoemd. Op 9 april 1658 liet de koning zijn heerlijkheid van Rupelmonde openbaar verkopen. Bij de derde hamerslag werd ze toegewezen aan de meestbiedende, Filips IV de Recourt de Licques, baron van Wissekerke.⁴¹⁶ Hij was de kleinzoon van Filips II de Recourt, achterkleinzoon van Servaas van Steelant en neef van Filips en Nicolas, de laatste burchtvoogden van Rupelmonde.⁴¹⁷ Het gekochte goed omvatte behalve stad, het kasteel (of wat daarvan restte), land en de heerlijkheid, ook de *lage, middele* en *hoge justitie* (gaande van de bestraffing van kleine misdrijven tot de doodstraf). Enkel het recht om de kerkklokken te luiden, het heffen van belastingen, leenverheffingen, de legitimering van bastaarden, remissierechten, molenoctrooien, confiscaties naar aanleiding van rebellie en de mineralen uit de bodem, bleven exclusief voorbehouden voor de vorst. Als residentie moet de donkere middeleeuwse burcht hem weinig aantrekkelijk hebben geleden, zeker met zijn eigen kasteel van Wissekerke amper een boogscheut verderop. Het

militaire nut was ondertussen sterk afgenomen, nu tientallen moderne forten de Scheldeoevers flankerden.

Lang kon de kersverse heer van Rupelmonde niet van zijn nieuwe aanwinst genieten. Amper een jaar later overleed hij en bleef zijn weduwe alleen achter met een zoontje van enkele jaren oud. De barones-weduwe van Wissekerke en dame van Rupelmonde liet twee jaar later grote delen van het kasteel ontmantelen, om de materialen te investeren in haar verwaarloosde domein: er werd massaal puin geruimd van het kasteel en gerecupereerd als bouw materiaal voor de wederopbouw van de in 1603 beschadigde kerktoeren van Rupelmonde.⁴¹⁸ Bouwvakker Jan de Backere brak twee muren af van twee en vijfenenhalf roeden natuursteen (*arduyn*), die respectievelijk ook 25.000 en 18.000 bruikbare bakstenen (*coreel*) opleverden. Bijna 30 meter van de oude ringmuur van het kasteel kreeg met andere woorden een meer vreedzame herbestemming. Voor het zielenheil van haar overleden echtgenoot stichtte ze het klooster van de Zwartzusters te Rupelmonde. Ook het stadje zelf had zwaar geleden onder de krijgsverrichtingen: van de ooit 900 woningen (aldus Jan Wuytacq) bleven er nog 130 over, muren en vesten waren geslecht, de eens zo bloeiende lakennijverheid langs het Molenbroek en de jaarmarkten waren in onbruik geraakt en de bierstapel had te lijden onder tal van inbreuken. Marie-Madelaine de Baerlandt bleef timmeren aan de carrière van haar minderjarige zoon, Filips-Maximiliaan. De bekroning op haar werk volgde op 6 februari 1671, met zijn verheffing tot graaf van Rupelmonde. Als graaf kon hij hoger mikken op de huwelijksmarkt. En met succes, want in 1677 kon hij een gravin aan de haak slaan: Marie-Anne-Eusébie de Truchsess. Haar vader was de graaf van Waldburg-Wolfegg-Waldsee (Baden-Württemberg), haar moeder stamde af van de hertogen van Arenberg, heren van Aarschot. Toen kort daarop een eerste en tweede zoon geboren werden, leek het geluk de gravin van Rupelmonde toe te lachen. Maar opnieuw kwam de dood veel te vroeg: in de zomer van 1682 overleden haar echtgenoot Filips en hun oudste zoon Karel kort na elkaar aan kinderpokken, drie jaar later volgde ook haar schoonmoeder hen in het graf. Er leek een vloek te rusten op de heerlijkheid Rupelmonde, want eens te meer bleef de eigenares achter met een erfgenaam die amper de kleutertijd ontgroeid was. En ze zou niet de laatste zijn...

De Vrede van Münster (1648) had de wapens langs de lang geteisterde noordgrens dan wel doen zwijgen, sinds 1635 was een nieuwe Tachtigjarige Oorlog in de maak met de zuiderbuur. De Franse koning Lodewijk XIV intensifieerde zijn aanvallen op het veelgeplaagde Spaans-Habsburgse Rijk, waar vooral de Spaanse Nederlanden onder leden. Voor het eerst sinds decennia beperkte het strijdtoneel zich niet langer tot de grensversterkingen, maar kwam het voortbestaan van de hele Zuidelijke Nederlanden als entiteit in het gedrang. Lodewijk XIV was immers vastbesloten Frankrijk uit te breiden tot wat hij beschouwde als haar 'natuurlijke'

grenzen, van de Pyrenneeën in het zuiden tot de Rijn in het noorden. Tijdens de Devolutieoorlog (1667-1668) was een Franse krijgsmacht via Sint-Winnoksbergen, Veurne, Kortrijk en Oudenaarde opgerukt tot Dendermonde. Delen van het kasteel van Rupelmonde werden opnieuw gesloopt om natuursteen te recupereren voor de fortificatiewerken in die laatste stad: de kapitein-luitenant van de Bazelse wacht liet zijn eenheid *orduyn* (natuursteen) uitbreken.⁴¹⁹ De precieze omvang van de afbraakwerken is niet te achterhalen. Na de Vrede van Aken tussen Frankrijk en Spanje behield Lodewijk XIV Oudenaarde als basis voor verder expansie in de Nederlanden. Vier jaar later brak de Frans-Hollandse Oorlog (1672-1678) uit, waarin Lodewijk XIV samen met zijn Engelse bondgenoot de maritieme macht van de Republiek wou breken. Aanvankelijk zou Lodewijk XIV de Spaanse bezittingen daarbij ontzien door via het Prinsbisdom Luik naar de Verenigde Provinciën op te rukken. Maar in de eindfase verplaatste het strijdtoneel zich weer naar de provincies in Spaanse handen, waar de Franse troepen nog steeds verschillende steden in handen hielden. Stormram van dienst was maarschalk Louis de Crevant, hertog van Humières en gouverneur van Frans-Vlaanderen. Bijzondere, mobiele Franse eenheden, *partisans* genoemd, brandschatten gecontroleerd de vijandige territoria om ze aan oorlogsheffingen te onderwerpen. Tegen de herfst van 1673 vielen de Fransen het Land van Dendermonde, Waas en de Oudburg van Gent binnen. Wat volgde waren twee jaren van sporadische aanvallen langs de grote rivieren om de forten in permanente staat van paraatheid te houden en ze aldus uit te putten. In het najaar van 1675 stiet de markies de Chamilly met

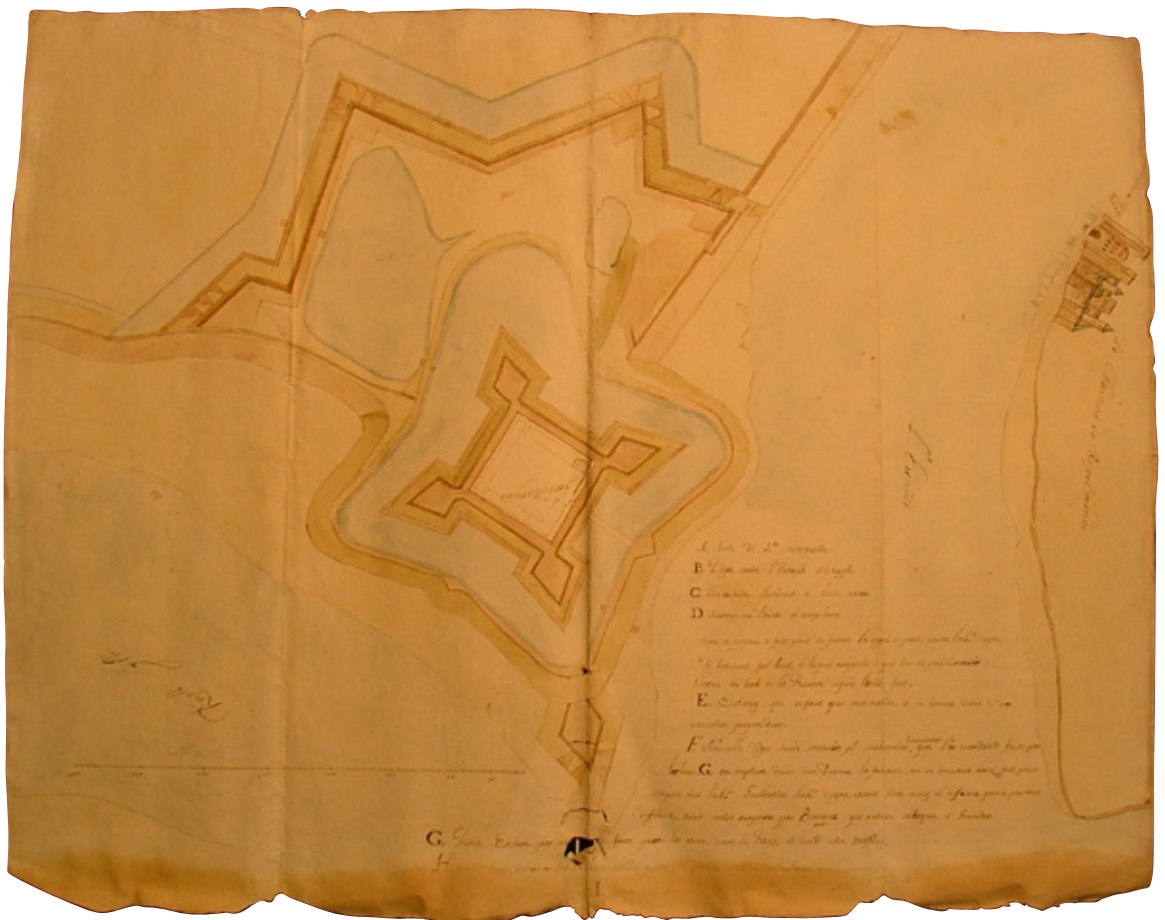
290 dragonders en 950 infanteristen uit het garnizoen van Oudenaarde en drie kanonnen door tot Wichelen. In oktober volgde een nieuwe aanval van Chamilly en maarschalk d'Humières, deze keer met 800 ruiters, 3 000 infanteristen en vier kanonnen. Tegen januari 1676 was de handel op de Schelde sterk verstoord en weigerden verschillende dorpen van het Land van Waas nog te betalen voor de inkwartiering van Spaanse troepen.⁴²⁰ De zenuwen van de lokale en centrale overheden stonden tot het uiterste gespannen en de centrale raad van financiën liet de kasteelgrachten van Rupelmonde opnieuw uitbaggeren. Om de werkzaamheden zo vlot mogelijk te laten vorderen, vonden op 16 maart 1676 twee aparte aanbestedingen plaats: één *vanonder de brug over het kasteelwater langs rechts tot achter het kasteel aan "het scheiden van bogen"* en de andere *vanonder de brug over het kasteelwater langs links tot achter het kasteel aan diezelfde scheiding*. De ene aannemer zou dan aan de rechterkant beginnen graven vanaf de poel van het nieuwlant boven het kanaal tot 11,5 voet (bijna vier meter) onder de bovenkant van de muur. Een deel van de uitgegraven aarde moest worden opgehoopt op de boomgaard naast het kasteel, het andere deel op de singels rondom het kasteel, om zo de muren van de burcht meer aan het schootveld van vijandig geschut te onttrekken (*ende also schootkans ghewijse op elcken voet diep delfnende differende eender voet*). Daarna moest hij graven *ten onder schootkant buytewaerts ende naest het voornoemde casteel eender voet vander boomkant*. Hij moest stoppen aan de rechterkant van het kanaal zonder het werk van de aannemer aan de linkerkant te verstoren. De omschrijving van de werken doet vermoeden dat de burcht zich in vrij ruïneuze toestand bevond: *Item sullen d'aennemers t'hunnen profflycte hebben d'aerde die sij uuyr [sic] de voorseide wallen sullen commen te graeven, mitsgaders het steen ende andere materiaelen daer in ligghende*.⁴²¹

Over de uitvoering van de werken worden we niet ingelicht, maar de plannen kwamen in elk geval niets te vroeg. Begin april viel maarschalk d'Humières aan via de Sasvevaart boven Gent. Na gevechten bij Fort de Rouge en Sas van Gent maakten de Fransen een omtrekkende beweging naar Dendermonde en rukten op tot Lokeren, de poort naar het Land van Waas, waar d'Humières de verzamelde Spaanse troepen uiteendreef. Hij zette zijn kamp op in Wetteren, waar verschillende afgevaardigden uit Sint-Niklaas kwamen onderhandelen over de geëiste oorlogscontributies. Tegen midden april 1676 beschikte hij over gijzelaars uit de verschillende parochies van het Land van Waas en de Oudburg, die hem beloofden zich aan de oorlogscontributies te onderwerpen. Voor hij vertrok uit Wetteren liet hij verschillende verlaten forten langs de Schelde afbreken. Maar na het vertrek van de Franse troepen naar hun garnizoenskwartieren toonden de lokale overheden zich nog weinig bereid verdere belastingen te betalen of de forten verder te ontmantelen. Brandschattingen in de Oudburg en het Land van Waas bleven dus ook daarna voortduren.⁴²² Door het huwelijk tussen Mary Stuart, erfgename van de Engelse kroon, en Willem van Oranje, stadhouder van

← Het marktplein van Rupelmonde aan het begin van de 17de eeuw, met centraal op het onverharde plein een grote lindeboom. Pentekening toegeschreven aan de Brabantse landschapsschilder Lucas van Uden, een medewerker van P.P. Rubens.

de Verenigde Republiek der Nederlanden, in 1677 was bovendien een nieuwe Engels-Hollandse alliantie in de maak. Lodewijk wou de anti-Franse Noordzee-coalitie te vlug af zijn door Gent in te nemen en zijn controle over de Zuidelijke Nederlanden te vervollledigen. In maart 1678 beantwoordde hij de nieuwe Engels-Hollandse alliantie met de verovering van Gent en Ieper. Gedekt door aanvallen op Saint-Ghislain, Mons en Ieper rukken 67 Franse infanteriebataljons en 84 cavalerie-eskadrons op naar Gent. Op 3 maart 1678 verscheen de Franse maarschalk d'Humières onverhoeds aan het hoofd van 12.000 ruiters voor de Arteveldestad. Het Spaanse gezag was compleet verrast: in de stad was slechts een garnizoen van een vijfhondertal man onder leiding van don Francisco de Pardo achtergebleven. Na een hevige belegering van zes dagen gaf het Gentse stadsbestuur zich op 9 maart over aan de Franse koning en zijn leger van 80.000 manschappen. Twee dagen later volgde ook de Spaanse bezetting van het Spanjaardenkasteel in de overgave.

↓ Kaart van het fort Sint-Margriet.

Was de Frans-Hollandse Oorlog rampzalig voor de Zuidelijke Nederlanden, ze betekende de doodsteek voor het kasteel van Rupelmonde. Op halfvasten 1678 (20 maart), dus nog geen twee weken na de val van Gent, trokken 6000 Franse ruiters uit de bezettingsmacht van Gent onder leiding van maarschalk d'Humières Rupelmonde binnen en onderwierpen het aan een drie uur durende plundering. Hollandse soldaten uit het garnizoen van de Sint-Margarethaschans (gelegen aan de monding van de Rupel in Nattenhaasdonk) konden twee van hen gevangen nemen, waarna ze werden geëxecuteerd. Om te verhinderen dat de Fransen de kasteelresten langdurig zouden bezetten en ze als permanente uitvalsbasis zouden gebruiken, keerden leden van datzelfde garnizoen op tweede Paasdag terug en bliezen het kasteel van Rupelmonde op. De laatste restanten van het kasteel werden in mei verder met springstof vernietigd.⁴²³ Met de verdragen van Nijmegen in augustus en september van datzelfde jaar sloten zowel Spanje als de Republiek vrede met Frankrijk, maar voor het kasteel van Rupelmonde was het doek reeds gevallen. Een deel van de omwalling bleef nog geruime tijd overeind staan en werd alsnog door een Frans garnizoen met kanonnen bezet tot het midden van de 18de eeuw.⁴²⁴

↑ Afgietsel van
het zegel van Filips
van Boulogne,
heer van Rupelmonde
(ARA, nr. 6665).

HOOFDSTUK 10

Het Eilandje na het kasteel van Rupelmonde

214

Maximiliaan-Filips, de 26-jarige graaf van Rupelmonde, had zijn echtgenote drie jaar niet gezien toen hij in oktober 1710 opnieuw aan het hof van Versailles verscheen. Intussen had ze zich opgewerkt tot hofdame van de hertogin van Bourgondië en was gewend geraakt aan de vrijheid die ze genoot als vrouw van een doorwinterde militair. Ze gaf zich dan ook liever over aan het kaartspel met de andere hofdames dan aan haar echtgenoot in het huwelijksbed. Op een avond zond de graaf van Rupelmonde zijn kamerling om zijn echtgenote te halen. Maar in plaats van haar discreet te verzoeken haar echtgenoot te vervoegen, maakte hij het order over aan de Zwitserse wacht aan de deur. Die schreeuwde in zijn kenmerkend accent door de kamer: "Madame Ripilmand, allez vous coucher! Votre mari est au lit, qui envoie vous demander." Het aristocratische gezelschap barstte in lachen uit, maar Madame de Rupelmonde maakte, half uit schaamte, half uit affront, duidelijk dat ze niet van plan was haar kaartspel te verlaten! De vrijgevochten gravin zou niet veel last meer ondervinden van haar echtgenoot: hij sneuvelde nog hetzelfde jaar, waarna ze weer met volle teugen kon genieten van het luxueuze hofleven.

Ook na de aankoop van Rupelmonde bleven de leden van de familie de Recourt de Licques, als graven van Rupelmonde en baronnen van Wissekerke, trouwe militairen in dienst van de Spaanse kroon. In 1700 werd de eeuwenlange Frans-Habsburgse strijd om de Nederlanden beslecht door de uitkomst van de Spaanse Successieoorlog. Na het overlijden van de kinderloze koning Karel II slaagde de Franse koning Lodewijk XIV erin zijn kleinzoon als Filips V (1700-1724) als Spaans troonopvolger te installeren. Als schoonbroer van de Habsburger wist Lodewijk de aanspraken van zijn (klein)kinderen op de Spaanse troon hard te maken. Kroonprins Lodewijk, "Le Grand Dauphin" en zijn oudste zoon moesten zich gereed houden voor de opvolging in Frankrijk. Filips, de tweede zoon van de Grand Dauphin kreeg daarom de eervolle taak de Spaanse en Franse belangen te gaan verzoenen over de Pyreneeën. Filips' vader en oudere broer overleden vóór Lodewijk XIV zelf, waardoor Filips de onverwachte kans miste de Franse troon

op te eisen. Maar hij werd wel de langst regerende Spaanse vorst en legde wel de basis voor de Bourbon-dynastie die nog steeds op de Spaanse troon zit.

De minderjarige graaf Maximiliaan-Filips-Joseph de Recourt de Licques werd een pion in de verzoeningspolitiek. Hij huwde op 4 januari 1705 met Marie Marguerite Elisabeth d'Alègre, dochter van de maarschalk van de Franse koning. Intussen maakte hij een blitzcarrière in het leger, als brigadier (1706) en later veldmaarschalk (1710) van een Waalse eenheid in dienst van de Spaanse Kroon. Lang zou hij van zijn nieuwe positie niet kunnen genieten: hij sneuvelde op 10 december 1710 op amper 28-jarige leeftijd bij het beleg van Villaviciosa (Asturië). Na zijn overlijden bleef *Madame la Comtesse de Rupelmonde* een vast onderdeel van hofhouding van het paleis van Versailles, als *Dame du Palais* van de Franse koningin. Daar bleef ze timmeren aan de politieke carrière van haar enige zoon, Yvo Marie. Ze kwam er ook in contact met François-Marie Arouet, beter bekend onder zijn pseudoniem Voltaire, met wie ze een romance beleefde rond 1722.

Yvo Marie was net geen drie jaar oud toen zijn vader sneuvelde in het verre Spanje. Zijn moeder diende op 22 december 1711 in zijn naam het denombrement in voor Rupelmonde, de staat die van het leengoed werd opgemaakt om het te kunnen overerven. Zelf behield ze als weduwgoed een jaarlijkse toelage uit de bezittingen van haar zoon en een rijkelijk bemeubeld huis te Mechelen. Ze speelde ongetwijfeld ook een belangrijke rol in zijn huwelijk met Marie Chrétienne de Grammont in 1733, dochter van de luitenant-generaal van de legers van de Franse koning en één van de *pairs* (voornaamste edellieden) van Frankrijk.

De eigenaars verbleven slechts sporadisch te Wissekerke. Graaf Maximiliaan-Filips keerde er na zijn huwelijk vermoedelijk niet meer terug. Zijn weduwe bezocht de domeinen voor het eerst in 1713 en vermoedelijk opnieuw in 1722, in het gezelschap van Voltaire. Ze bleef het patrimonium van haar zoon nauwlettend beheren, ook na diens meerderjarigheid. In het najaar van 1735 bevond ze zich opnieuw te Wissekerke, vermoedelijk in gezelschap van haar zoon die met militair verlof was: het familiearchief van het kasteel Wissekerke bevat tal van kwitanties voor herstellingen die in deze periode werden uitgevoerd.

Het kasteel van Rupelmonde was intussen grotendeels gedegradeerd tot steengroeve. In juli 1720 was een Gillis van Steenacker twee weken in de weer bij “het breken van steengruys op het casteel van Rupelmonde ’t gonne vervoert ende gheëmployeert is aenden vaerdam op het vair van Callebeke”.⁴²⁵ Het zogenaamde Callebeekveer tussen Bazel en Hemiksem werd dus deels aangelegd op de puinen van het kasteel van Rupelmonde. Op de voormalige binnenkoer van het kasteel was inmiddels de huidige hoeve opgericht.⁴²⁶ Aangezien deze geen natuurstenen muurresten bevat en dus niet tegen de voormalige weermuur werd aangebouwd,

Afgietsel van het zegel van Maximiliaan, graaf van Rupelmonde, baron van Wissekerke.

kunnen we concluderen dat deze tegen het eerste kwart van de 18de eeuw reeds verdwenen was aan de westzijde. In 1727 werden 570 bussels riet aangekocht om de kasteelschuur te herdekken en in 1730 werd de sluis van de grachten hersteld. Intussen was ter hoogte van de kasteelbrug op de vroegere *baelgie* een brouwerij opgericht. In 1731, 1732 en 1735 werd de brouwketel hersteld (om uiteindelijk in 1736 een volledig nieuwe aan te schaffen) en in 1732 de brouwkuip. In 1733 liet de graaf de stenen waterput repareren en in 1733, 1734 en 1735 werden delen van de daken van het kasteel en van *het huys daer myn moeder woont* opnieuw gedekt en werden de kasteelbrug en delen van de muur hersteld met baksteen uit de steengelagen. Er werden nieuwe hagen en bomen geplant op het kasteleiland, dat nu grotendeels dienst deed als boomgaard. Een groot stuk van de fundering (*vondesel*) van het kasteel werd uitgegraven in mei 1735. In 1738 liet Yvo Marie de laatste resten van het kasteel afbreken en de puinen als bouwmaterialen verkopen, een actie die hem 1300 gulden opleverde.⁴²⁷ Daarmee viel definitief het doek over het monument aan de Schelde.

Yvo Marie had er ondertussen een aardige militaire carrière op zitten als kapitein van een infanterieregiment uit de Elzas, kolonel van een infanterieregiment uit de Angoumois (februari 1734) en legerbrigadier (augustus 1734). In de winter van 1735-1736 werd hij in die hoedanigheid ingezet op de grens met het Heilig Roomse Rijk.

In 1740, het geboortjaar van hun zoontje Louis, brak de Oostenrijkse Successieoorlog uit. Yvo Marie stond voor de keuze tussen trouw aan zijn

↑ Portretten van Maximilien-Philippe de Recourt de Licques (1684-1710), graaf van Rupelmonde en baron van Wissekerke en Marie Margu rite d'All gre (1688-1751), gravin van Rupelmonde, door de Franse hofschilder Nicolas de Largill re.

Wapenschild van de familie de la Kethulle (Kasteeldomein Wissekerke).

Oostenrijkse landsheer en zijn broodheer, de Franse koning. In februari 1743 werd hij benoemd tot veldmaarschalk en in de winter van 1744 als onderdeel van de leger-eenheid van de markies van Ségur naar Beieren gestuurd ter bescherming van de bisschop-elect. Bij het stadje Beierse stadje Pfaffenhoven stond hij met een eenheid van 6200 Fransen tegenover een Oostenrijkse overmacht die dubbel zoveel manschappen telde. Bij de gevechten die uitbraken, moesten de Fransen zich terugtrekken en werd Yvo Marie dodelijk getroffen in de buik. Net als zijn vader werd de militaire dienst hem fataal, amper 38 jaar oud.

Marie Chrétienne was haar schoonmoeder vier jaar eerder aan Versailles opgevolgd als *Dame du Palais*. Ook haar was weinig familiegeluk gegund. Het overlijden van haar echtgenoot veegde meteen alle dynastieke illusies weg, want een jaar eerder was ook hun vierjarige zoontje gestorven. Yvo Marie was meteen de laatste graaf van Rupelmonde uit de familie de Recourt de Licques. In 1751 legde de gravin-weduwe van Rupelmonde al haar hoffuncties neer en trok ze zich terug als karmelites in het klooster aan de Rue Grenelle te Parijs, waar ze op 31 mei 1752 op 64-jarige leeftijd overleed. Het graafschap Rupelmonde en de baronnie Wissekerke werden nagelaten aan een verre neef, Antoine Désiré de la Kethulle. Zijn moeder Aurélie was de zus van Filips IV de Recourt de Licques, die Rupelmonde had gekocht in 1658. Antoine Désiré (†1754) werd als graaf van Rupelmonde opgevolgd door zijn zoon Maximilien-Emmanuel de la Kethulle (†1756), Jean Juste de la Kethulle (neef van vorige, †1776) en Anne Françoise de la Kethulle (zus van voorgaande), weduwe van Mathieu-Xavier de Ghellinck, heer

van Nokere. Op 14 juli 1779 schonk de hoogbejaarde gravin de baronnie Wissekerke en het graafschap van Rupelmonde aan haar achterkleinzoon Philippe-Louis Vilain XIII, toen maar enkele maanden oud. Het hele archief van de uitgestorven familie de Recourt de Licques en tal van aanverwante families, belandden daarmee samen met een aantal belangrijke archiefstukken over het kasteel en de heerlijkheid van Rupelmonde in het familiearchief Vilain XIII, waar ze vandaag nog steeds wachten op verdere ontsluiting.

In 1794 schafte het Franse revolutionaire bestuur, dat de Nederlanden veroverd had op de Oostenrijkers, alle heerlijke titels af, dus ook het graafschap van Rupelmonde en de baronnie van Wissekerke. Maar Philips-Louis Vilain XIII verkreeg door zijn omvangrijk grondbezit van Napoleon de benoeming tot burgemeester van Bazel (1800-1856) en Rupelmonde (1812-1836) en hield zo een sterke greep op zijn voormalige heerlijkheden. Hij nam rond 1800 zijn intrek op het kasteel van Wissekerke, dat hij grondig liet renoveren tot *maison de plaisance*. Zijn schoonvader, de Oostenrijkse ambassadeur Guillaume de Feltz (1744-1820), kocht de oude burchtruïnes van Rupelmonde over en liet in 1817 op de toren- en kelderresten een bakstenen paviljoen oprichten, de huidige Graventoren. Hij doopte het bouwwerk het Willemskasteel, een verwijzing naar koning Willem I van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. De vroege neogotische stijl van

Portret van Willem de Feltz in zijn ambassadeursuniform door Joseph Paelinck (1781-1839).

beide bouwsels is een onmiskenbare verwijzing naar de middeleeuwse, feodale afstamming waarop beide zich beriepen. Mogelijk is in het Willemskasteel ook de hand te zien van de Antwerpse stadsarchitect François Verly, die tussen 1802-1820 de renovatie van Wissekerke vorm gaf. Van de bouw zijn in het familiearchief te Wissekerke geen sporen terug te vinden. Hij liet de overwelfing van de kelderverdieping tot meer dan drie meter ophogen met burchtpuin waardoor de huidige indeling niet langer overeenkomt met de middeleeuwse niveau's. De buitenmuren van het paviljoen kregen een witte bepleistering (mogelijk uitgezonderd de natuurstenen onderbouw) en werden voorzien van grote spitsboogramen met empirekenmerken in het schrijnwerk, zoals die ook in het kasteel van Wissekerke voorkomen. De schietgaten in de onderste verdieping van de toren werden dichtgemetseld en ook hier wer-

den spitsboogramen aangebracht omwille van de esthetische ritmiek. Ook de sleutelvormige schijnmezekouwen onder de kroonlijst verwijzen naar de half-ronde uitbouw van de vestibule van het kasteel Wissekerke. Rond 1900 waren de vensteropeningen op de bovenverdieping reeds gedicht en voorzien van ornamentieke schietgaten. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog werden van boven naar beneden ook alle andere vensters dichtgemetseld tot schietgaten, op de benedenverdieping van de toren na, die pas tegen 1930 was aangepast.⁴²⁸

Tegen het einde van 19de eeuw raakte het paviljoen in onbruik. De pachters van de kasteelhoeve gebruikten de toren en aanbouwsels als kippenhok. Het Graven-eiland was intussen eigendom geworden van graaf Philippe Gerard Florimond Stanislas Vilain XIII. Hij verkocht de boerderij in 1950 aan de familie Oste, die ze huurde na de Tweede Wereldoorlog. Andere bezittingen in de omgeving waren in de loop van de jaren '40 al verkocht aan de scheepswerven van Rupelmonde, waardoor de grachten grotendeels werden gedempt en kasteelsite letterlijk doormidden werd gesneden. Bij de graafwerken voor de damplaten van de scheepshelling in de jaren '60, legden de kranen aan de kant van de Schelde een deel van de oude kasteelmuren bloot, aldus Jozef Oste. De muurresten verdwenen helaas richting stort, zonder enige vorm van nader onderzoek. De nieuwe eigenaar van de Graventoren engageerde zich bij de verkoop om de vervallen toren te restaureren en open te stellen voor het publiek. Hij voerde op eigen kosten verschillende noodzakelijke herstellingswerken uit en in 1955 kwam op initiatief van dichter Bert Peleman (1915-1995) het eerste museum over de Schelde tot stand in de Graventoren. Ook de geschiedenis van het gravenkasteel werd daarbij terloops van onder het stof gehaald. Op het torenplatform plaatste de *Touring Club België* een oriëntatieplaat die de naburige gemeenten aanwijst. In de jaren '60 scheerde het toerisme in Rupelmonde dan ook hoge toppen, met jaarlijks zo'n 7000 bezoekers aan de Graventoren.

Het Willemskasteel
in 1825.

→ De graventoren in 1897 uit het familiealbum van de familie Vilain XIII (Familiearchief Wissekerke). De luiken van de spitsboogramen waren duidelijk al aan vervanging toe. Op de voorgrond staat een oude stal.

In 1977, naar aanleiding van grote overstromingen het jaar voordien, lanceerde de Vlaamse overheid het Sigmaplan om zich voor te bereiden op het toenemende peil van het Scheldewater. Daarmee zou het Scheldebekken de klimaatverandering moeten kunnen weerstaan tot het jaar 2100. Rupelmonde, met haar haven als inham op de Schelde, had regelmatig te kampen met wateroverlast en overstromingen van de lager gelegen straten. Uiteindelijk bleek een ophoging van de dijk, het slopen van de oude kaaimuren van het haventje aan de watermolen en de installatie van een waterkering met sluis de meest haalbare optie. Daardoor verdween het binnenhaventje definitief. Intussen werd de Graventoren geklasseerd als beschermd monument (30 juli 1982) en kreeg het interieur in de jaren '80 een opknapbeurt. Met het Mercatorjaar in 1994 moest het Scheldemuseum noodgedwongen plaats ruimen voor een Mercatortentoonstelling, maar discussies rond de renovatiekosten staken stokken in de wielen. In 1996 konden noodzakelijke reparaties dan toch van start gaan en in 2000 werden de kasteelwallen – die in de jaren '60 deels waren gedempt – hersteld in hun oorspronkelijke toestand.

In 2022 werd het beheer van de toren door de voormalige gemeente Kruibeke en vzw Graventoren – die was opgericht voor het beheer van de site – overgedragen aan Toerisme Vlaanderen, dat de hele grafelijke site - inclusief getijdenmolen - toegankelijker zal maken voor toerisme. Na een bouwkundig onderzoek werd een 3D-reconstructie uitgewerkt, in afwachting van een grondige restauratie van de toren. Daarmee zal deze unieke getuige van de middeleeuwse geschiedenis van Vlaanderen klaar zijn om de 21ste eeuw te trotseren.

De Graventoren rond 1894 waarbij de vervallen luiken nog aanwezig zijn maar op het bovenste verdiep een begin werd genomen met het dichten van de ramen en aanbrengen van ornamentieke schietgaten.

Het beheer van het kasteel

Zelfs voor de aanwezige tijdgenoten bood het tafereel een vreemde aanblik, vervuld van feodale nostalgie. Allicht waren de Antwerpenaren massaal samengedromd aan de stadsmuren om het schouwspel te volgen. Met twee schepen was hij, Jacob van der Hasselt, baljuw en kastelein van Rupelmonde, op 12 januari 1332 de Schelde afgevaren tot vlak voor de Antwerpse stadsmuren. Ongetwijfeld waren de schepen rijkelijk versierd met de wapens van de Vlaamse graaf, want van der Hasselt kwam met een niet geringe opdracht. Op pompeuze wijze zou hij de rechten van de Vlaamse graaf over de Schelde opeisen. Aan boord bevond zich een illustre gezelschap van twee openbare notarissen (tabellions), vijf vooraanstaande grafelijke leenmannen uit het Land van Waas, vijf Rupelmondse schepenen en tal van andere jonge en oudere mannen van onberispelijke reputatie (dignes de foy). Na het afleggen van een officiële verklaring wierp de kastelein een ijzeren bijl van 17 pond op de droge oever tussen de Verloren Kosttoren en de Sint-Michielsabdij en claimde daarmee de rechten op de hele Schelde tussen Hontemuide (aan de samenvloeiing van Schelde en Hontel) en de Eikervliet (Rupelmonding) voor de Vlaamse graaf. Allicht wist van der Hasselt zelf ook wel dat de hertog van Brabant het aanbod om een zelfde bijl van op de Werf in het water te werpen, zou afslaan. Maar ook hij moet hebben beseft dat hij met deze symbolische handeling als kastelein van Rupelmonde een centrale rol vervulde in een reeks van grensconflicten tussen Brabant en Vlaanderen.⁴²⁹

Het voorval is op zijn minst vreemd te noemen in een tijd waarin politieke conflicten steeds meer werden overgelaten aan professioneel opgeleide juristen. Wel wijst het op het diplomatieke en politieke belang van de kastelein van Rupelmonde. Hij komt stevast naar voor als de belangrijkste vertegenwoordiger van het overheidsgezag te Rupelmonde, naast de baljuw (voor het juridische gezag) en de ontvanger (voor het domeinbeheer). De opeenvolgende ambtsdragers in Rupelmonde bieden een interessante inkijk op de invulling van deze bijzondere politiek-militaire functie.⁴³⁰

De meeste kasteleinslijsten grijpen terug naar de 17de-eeuwse Gentse kroniekschrijver Philippe de l'Espinoy. Hij baseerde zich op enkele originele aanstellingsbrieven, die mogelijk deels verloren gingen of waarvan de bewaarplaats thans

onbekend is. Zijn lijst houdt op met de aanstelling van François d'Oignies in het begin van de 16de eeuw. Latere auteurs, die zijn werk overnamen en aanvulden, waren vaak minder duidelijk over hun bronnen. In wat volgt wordt het ambt van de burchtvoogd van Rupelmonde daarom zowel chronologisch als inhoudelijk kritisch onder de loep genomen.

Terminologie en herkomst

Voor de beheerders van laatmiddeleeuwse kastelen wordt een specifieke terminologie gehanteerd, waarvan de specificiteit vaak wordt verwaarloosd. Tot in het midden van de 15de eeuw worden de beheerders in het graafschap Vlaanderen consequent *kastelein* genoemd, of de Franse variant *châtelain*. Beide woorden zijn afgeleid van het Latijnse *castellanus* of burggraaf. Het Nederlands maakt een duidelijk onderscheid tussen de feodale en erfelijke titel van burggraaf en de meer ambtelijke kastelein. In het Frans is de verwarring groter: voor beide functies wordt *châtelain* gebruikt. In de Bourgondische gebieden werden burchtvoogden aangeduid met de term *capitaine*, in Vlaanderen en Limburg hanteerde men de term kastelein.

De aanstelling van kastelein of burggraaf ging terug tot de 10de eeuw en was in oorsprong een erfelijk, feodaal ambt. De *castellani* van Gent, Brugge, Ieper, Kortrijk, Doornik, Rijsel, Dowaaï, Veurne, Sint-Winnoksbergen,... hadden het beheer van een grafelijke burcht en bijhorend grafelijk domein (burggraafschap) in leen gekregen van de Vlaamse graaf en gaven hun ambt door van vader op zoon.⁴³¹ De macht van deze burggraven was in de loop der tijd teruggedrongen, overgeërfd of afgekocht door de Vlaamse graven, die afzetbare ambtenaren in de plaats hadden aangesteld. Het burggraafschap werd zo een puur titulaire functie. De burchtvoogd van Rupelmonde was en bleef een door de graaf benoemde en vervangbare ambtenaar en het kasteel maakte rechtstreeks deel uit van het grafelijke patrimonium.

Vanaf het midden van de 15de eeuw raakt de term kastelein (*châtelain*) in onbruik. Bertrandon de la Broquière is de eerste die zelf de tituluur van kapitein (*capitaine*) draagt (van het Latijnse *caput*, hoofd), maar decennia eerder hanteert de centrale Bourgondische administratie ze al om Jehan de Potelles aan te duiden. De term was niet nieuw: de burchtvoogden van de nieuwe kastelen van Kortrijk en Nieuwpoort werden van bij de ingebruikname rond 1400 kapitein genoemd. Op andere plaatsen bleef de term kastelein langer in gebruik. Zo zien we dat ook in Oudenaarde de kasteleins vanaf het midden van de 15de eeuw (met het aantreden van Simon de Lalaing in 1452) plaats maken voor kapiteins. Waar deze plotse terminologische wijziging in Rupelmonde vandaan komt, blijft onduidelijk. Mogelijk heeft het te maken met een verdere professionalisering van het Bourgondische leger, namelijk de vervanging van een oude, feodale term door een strikt militaire functietitel.

In wetenschappelijke literatuur wordt de voorkeur gegeven aan de term burchtvoogd. Bij afwezigheid liet de burchtvoogd zich vertegenwoordigen door een stadhouder (*lieutenant*) of bewaker (*garde*). Tegen de late 15de eeuw lijkt deze praktijk gemeengoed geworden en zijn het voornamelijk de plaatsvervangende kasteleins die rekeningen of inventarissen opstellen. Sporadisch duikt ook de Franse term *gouverneur* op.

Status

Het burchtvoogdijschap van Rupelmonde was duidelijk een begrip in adellijke kringen, een titel die met de nodige trots gedragen werd. Verschillende burchtvoogden wensten bij hun overlijden nog steeds herinnerd te worden als kastelein of kapitein van het kasteel, een functie die soms al decennia lang niet meer waarnamen: dat was zeker het geval voor Filips van Haveskerke (†1353/'54), Guyot de Longpré (†1407) en Arnold van Zomberghe (†1578). Ook de ondergeschikte kasteleins Boudewijn Lampaert (†1538) en Frederic de Warnies (†1570), lieten een verwijzing naar hun titel aanbrengen op hun graf in de kerk van Rupelmonde.

Jean d'Auxy ging zelfs nog eens stap verder. Aan het hof van zijn hertog, Filips de Goede, droegen hij en zijn *magen* (verwanten) de emblemen A&R op hun kledij, een verwijzing naar zijn gecumuleerde kapiteinschap van *Audenarde et Rupelmonde* (zie p. 228).⁴³² D'Auxy werd in 1445 opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies, een prestigieuze ridderorde waartoe enkel het kruim van de Bourgondische adel werd toegelaten. Hij was lang niet de enige: kastelein Jan van der Clite was in 1430 één van de stichtende leden (Brugge, 1430), kapitein Filips de Croÿ werd opgenomen in 1473 (kapittel van Valenciennes) en Hugo van Melun in 1491 (kapittel van Mechelen). Allen voerden ze deze titel reeds toen ze hun kapiteinschap opnamen.

De meeste kasteleins bekleedden daarnaast belangrijke functies in de organisatie van de grafelijke hofhouding. Jean de Verrières was grafelijk raadsheer, net zoals Jan van der Clite, Jean d'Auxy, Filips de Croÿ, Jan van Gruuthuse, Jean d'Ailly, Jan van Immersele, die tegelijk kamerling waren; Hugo van Melun was ook erekamerling (*chambellan d'honneur*) van de gravin; Filips van Haveskerke en Hugo van Melun waren kamerheer van de graaf; Guyot de Longpré opperste stalmeester van Filips de Stoute; Jehan van den Steene *maître d'hôtel* van het grafelijke kasteel Ten Walle (Gent), Jan Metteneye werd na eerste *pannetier* kamerling van Karel V als toekomstig keizer; Georges du Bois en Philippe de Chassei stonden bekend als *gentilhomme de la maison* aan het hof; Bertrandon de la Broquière ten slotte was eerste voorsnijder aan het hof van Filips de Goede. Met de troonafstand van Keizer Karel verplaatste het hof zich permanent naar Spanje, zodat er geen hovelingen meer benoemd werden tot het kapiteinschap van Rupelmonde, maar doorwinterde militairen.

Bevoegdheden

De burchtvoogd had geen vastomlijnde administratieve omschrijving. Daarvan getuigt de aanstellingsbrief van Jacob van der Hasselt in 1331:

“Wij Lodewijk, graaf van Vlaanderen, laten weten aan allen dat wij onze geliefde en getrouwe schildknaap Jaquemes de le Hasselt, [hebben aange- steld] tot onze kastelein en bewaker van ons kasteel van Rupplemonde, van de voorraden, artillerie en al wat aan de bewaking toebehoort, kan en moet toebehoren en zoals de gewoonte is...”⁴³³

228

De functiebeschrijving liet met andere woorden een grote bewegingsvrijheid aan de burchtvoogd: als hij het nodig achtte voor de uitoefening van zijn functie, kon hij eigenmachtig optreden. Als militair opperbevelhebber van het kasteel ging

zijn zorg in de eerste plaats uit naar het onderhoud van het garnizoen dat er was gelegerd.⁴³⁴ Sommige burchtvoogden, zoals Jean de Verrières in 1325, worden ook geattesteerd op militaire campagnes buiten hun ambtsgebied, al is het niet duidelijk of deze verplichting verbonden was aan hun ambt als burchtvoogd dan wel als bezitter van een grafelijk leen of hof functie. In turbulente periodes, zoals tijdens de Gentse opstanden van 1379-1385 en 1450-1453, werden ze geacht persoonlijk op het kasteel aanwezig te zijn.

Daarnaast vervulde de burchtvoogd belangrijke diplomatieke opdrachten met een regionaal karakter. In 1332 vertegenwoordigde Jacob van der Hasselt als kastelein het grafelijke gezag op de Schelde tegenover de hertog van Brabant. In 1315 was dit nog de baljuw van Rupelmonde.⁴³⁵

De burchtvoogd lijkt ook een vooraanstaande rol te hebben gespeeld in het tot stand komen van bouwprojecten. Hij droeg de eindverantwoordelijkheid over de rekeningen en dus over de financiering. Hij was het die grondstoffen aankocht en die werklieden uitbetaalde (vaak via de domeinontvanger). De bewaarde rekeningen van aanzienlijke verbouwingen, aan het zogenaamde 'nieuw werk' in 1364-1365 en de renovatiewerken in 1379-1386, werden opgesteld in naam van kasteleins Simon en Filips van der Couderborch.⁴³⁶

Vanaf het midden van de 15de eeuw ontwikkelt zich meer en meer een ont-dubbeling van bevoegdheden tussen de kapitein en de kastelein. Na de recuperatie van het kasteel door Servaas van Steelant komen we de term kastelein niet meer tegen. In een document van 15 maart 1593 stelde koning Filips II wel nog een zekere Daniel Bonteur aan tot *souldoyer ordiner* van het kasteel van Rupelmonde. De letterlijke term van kastelein wordt niet meer gebruikt, maar de jobomschrijving lijkt er toch aan te beantwoorden, zij het ontdaan van elke feodale connotatie:

*(...) en donnant audit Daniel Bonteur plain pouvoir, auctorité et mandement especial de tenir et deservir doresnavant ladite place de souldoyer en personne, faire bon guet et garde en n'otlredit chastel tant de jour que de nuict selon l'exigence du temps, et au sur plus flailre bien et deument tout ce que bon et léal souldoyer susdit peult et doibt faire (...)*⁴³⁷

De taak van Daniel Bonteur bestond er dus uit de persoon van de vorst en zijn kapitein op het kasteel te vertegenwoordigen en de bewaking van het gebouw te verzekeren, zowel overdag als 's nachts. Hij legde zijn eed van trouw af in handen van kapitein Marc van Steelant, in aanwezigheid van twee Rupelmondse schepenen en van Jacques de Warnière, ontvanger-generaal van Oost-Vlaanderen.

← Jean d'Auxy met een groepje van zijn volgelingen (links), met de letters A(udenarde) en R(lupelmonde) op hun livrei.

Afkomst

Ten laatste vanaf het midden van de 14de eeuw, met de aanstelling van Filips van Haveskerke, zijn de kasteleins en kapiteins van Rupelmonde stuk voor stuk uit de adel afkomstig. Ze genieten minstens de titel van schildknaap, maar vaker nog van ridder of *messire*. Daarvoor is dit vaak onduidelijk, maar niet onwaarschijnlijk.

Onder de Dampierre-graven (1279-1384) was het bezit van een eigen heerlijkheid en bijhorende adeldom een noodzakelijke voorwaarde voor het kasteleinschap. Dit geldt zeker voor Filips van Haveskerke en Daneel van Pittem en lijkt ook het geval voor Simon en Filips van der Couderborch. Een factor van persoonlijk aanzien is hier zeker niet vreemd aan, maar ongetwijfeld speelt ook mee dat een kastelein in staat moest zijn de noodzakelijke uitgaven aan het kasteel en haar bezetting voor te schieten in afwachting van een terugbetaling vanuit de grafelijke schatkist.

Filips de Stoute (1384-1404) maakte een einde aan de benoemingspolitiek van zijn voorgangers en stelde carrièremensen aan het hoofd van de burcht, mannen die hun maatschappelijke positie eerder ontleenden aan persoonlijke verdiensten dan aan het bezit van een heerlijkheid. In Rupelmonde kwam Guyot de Longpré in de plaats van Filips van der Couderborch, in Beveren nam Jan van den Steene in 1390 de plaats in van Clais Vijd, die ontslagen was wegens corruptie. In beide gevallen nam een carrièreman uit de ambtsadel de plaats in van een lokale potentaat. Ook Thomas van Schoonevelt en Jehan Blanckaert lijken eerder uit de ambtsadel afkomstig. Pas onder Filips de Goede (1419-1465) zou hier weer verandering in komen. Jan van Potelles is schijnbaar de eerste die ten tijde van zijn kasteleinschap een eigen, erfelijke heerlijkheid bezat (*in casu* Eke en Hundelgem).

Als we naar de geografische herkomst kijken, valt doorheen de hele periode een sterk 'nationale' politiek op. Tot het midden van de 15de eeuw kwamen de burchtvoogden – op Jean de Verrières na (afkomstig uit Rethel) – steevast uit het graafschap Vlaanderen. Met Bertrandon de la Broquière uit Gascogne lijkt daarvoor het eerst verandering in te komen, maar we mogen niet vergeten dat hij ten tijde van zijn aanstelling (1445) reeds meer dan 20 jaar een vooraanstaand lid was van de hofhouding van Filips de Goede en dat hij zich in de Artesische adel had ingetrouwd. Met hem brak een langdurige periode aan van Artesisch (samen met Jean d'Auxy) en Henegouws beheer (Filips de Croÿ). Het waren stuk voor stuk telgen uit de top van de Bourgondische aristocratie en de benoeming lijkt dan ook voornamelijk nominaal te zijn geweest. In hun afwezigheid werd het beheer ter plaatse toevertrouwd aan een *lieutenant* of stadhouder. Na de dood van Karel de Stoute werden – ongetwijfeld onder druk van de invloedrijke steden – opnieuw leden uit de Vlaamse stedelijke aristocratie aangesteld als kapitein: Jan van Gruuthuse, Jan Metteneye en François d'Oignies hadden een duidelijke band met Brugge, Jacques de Gouy kwam uit Frans-Vlaanderen, Antoon van Mortaigne,

Jan van Formelis, Hugo van Melun en Gillis Sersanders hadden hun machtsbasis in Gent en Jan van Immersele was – hoewel afkomstig uit Brabant – burggraaf van Aalst.

Erfelijkheid

Onder de Dampierre-graven werd het kasteleinschap geësurpeerd door enkele oude geslachten, die ofwel uit de kuststreek ofwel uit de onmiddellijke omgeving afkomstig waren: de van Belles, de Vilains en de van der Couderborchs. Deze praktijk was zeker geen uitzondering: in Beveren (kasteel Singelberg) monopoliseerde de familie Vijdt het kasteleinschap, in Saeftinghe was dit ambt langdurig in handen van Willem van Zonnemaire.⁴³⁸

In de Bourgondische periode kwam hieraan een einde, hoewel ook toen telgen terugkeerden uit geslachten die een traditie hadden in grafelijke dienst, zoals Jan van der Clite. Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië wilden bepaalde politieke dynastieën aan zich binden en gaven daarom opnieuw de voorkeur aan verwanten van voormalige burchtvoogden: Jan van Gruuthuse was de schoonzoon van Jean d'Auxy, Antoine de Mortaigne de kleinzoon van Jan van Potelles en François d'Oignies volgde zijn oom Jan Metteneye op. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog zou het ambt helemaal erfelijk worden en gaven de heren van Wissekerke het door op hun erfgenamen, tot de uiteindelijke aankoop van de heerlijkheid door Filips IV de Recourt de Licques.

Aanstelling en carrière

De benoeming van de burchtvoogden kwam toe aan de graaf. In tijden van opstand valt wel op dat de grote steden, *in casu* Gent of Mechelen, de benoemingsprocedure naar zich toe trokken. Voor Gent was controle over de Scheldecommunicatie vooral belangrijk om politiek-militaire redenen, voor Mechelen speelde vooral het economische motief omwille van de tol van Rupelmonde.

Onder de graven van de Dampierredynastie (1278-1384) werd het kasteleinsambt als een soort lijfrente verkocht aan de meestbiedende, voor de duur van zijn leven. Hector Vilain kreeg het ambt in leen van Matthias van Lotharingen. Na zijn dood stelde de graaf vervangers aan, maar in 1337 verkocht zijn broer Filips Vilain het kasteleinsambt, dat hij had geërfd van zijn broer Hector, terug aan de graaf. Het werd dus beschouwd als een overerfbare aanstelling. Ook in latere tijden lijkt het kasteleinschap van Rupelmonde te zijn verpacht aan de meestbiedende. Wanneer de dame van Oostkerke het beheer overdraagt op de Mechelaars in 1488, krijgt zij daarvoor 79 lb. 10 s. gr. van de stad en 11 jaar later werd ze helemaal schadeloos gesteld.⁴³⁹

Vooraf vanaf de Bourgondische periode (1384-1482) wordt decennialang een einde gemaakt aan het monopolie van de traditionele lokale adel en treden de carrièremensen op het voorplan, mannen die hun adeldom ontleenden aan persoonlijke verdiensten: Guyot de Longpré wijst hier vanaf 1387 de weg, gevolgd door Jan van der Steene, Thomas van Schoonevelt en Jan Blanckaert.

Guyot de Longpré is de eerste kastelein van wie bekend is dat hij ook de hof-functie van eerste stalmeester (écuyer) vervulde. Vanaf het midden van de 15de eeuw gaat het kasteleinschap steevast naar leden van de grafelijke hofhouding: vanaf Bertrandon de la Broquière (eerste voorsnijder) zijn de kapiteins bijna altijd raadsheer of kamerling.

Het was niet ongewoon dat de burchtvoogd zijn aanstelling combineerde met andere opdrachten. Zo valt de cummul Rupelmonde-Liedekerke op onder kastelein Zeger van Belle in de jaren 1330; Walter van Bederwane was tegelijk kastelein en baljuw van Rupelmonde en Beveren én stroombaljuw op de Schelde. Thomas van Schonevelt en Jehan Blanckaert cumuleerden in het begin van de 15de eeuw het kapiteinschap van de Bourgondische Toren te Sluis met een betrekking als kastelein van Rupelmonde; Jean d'Auxy was tevens kapitein van Kortrijk en Bertrandon de la Broquière van Nieuwpoort. Vanaf diens opvolger Jean d'Auxy worden echter mannen aangesteld voor wie het burchtvoogdijschap niet meer dan een formaliteit is. Ze combineren hun opdracht met veel belangrijker aanstellingen zoals kapitein-generaal of gouverneur van een grensregio of vorstendom. Deze praktijk zou zich de hele 15de eeuw verder zetten. Het kasteel had haar relatieve belang als grensversterking immers verloren en diende nog hooguit als achterhoedeversterking en bolwerk om de stedelijke ambities in te tomen. De burchtvoogden lieten zich lokaal daarom meestal vertegenwoordigen door een stadhouder (*lieutenant*), waarvan sommigen bij naam bekend zijn, zoals Jehan Schoorman.

Over luitenants, stadhouders en kasteleins

De aanstelling van een luitenant of stadhouder gebeurde op basis van een persoonlijke vertrouwensrelatie tussen hem en de kapitein. Vanuit de centrale administratie was er weinig toezicht op wie deze mensen precies waren. Dat bleek bijvoorbeeld toen de *Garart Stradier*, luitenant van de overleden kapitein Jehan de Commynes, vroegtijdig zijn post verlaten had. Hij liet wel een inventaris achter, maar de hertog twijfelde aan de waarachtigheid ervan. Hij zond de nieuwe kapitein, Bertrandon de la Broquière daarom in 1447 een kopie van een oude inventaris om deze mee te vergelijken. Dat verhinderde niet dat zijn familie in grafelijke dienst bleef: de ontvanger van Luik maakte in 1470 melding van *Michel Stradier, lieutenant du capitaine de Riplemonde*.⁴⁴⁰ In de kerk van Rupelmonde bevond zich ooit een zerk in blauwe steen op het graf van *Michiel Stragiers, fs. Gheeraerts, kastelein van Rupelmonde en baljuw van het land van Waas, obiit 1471*.

We hebben geen aanwijzingen kunnen vinden dat ze tot de adelstand behoorden, maar het kasteleinschap bracht de familie wel hoger op de sociale ladder. In 1502-1503 is (een andere) Gerard Stragiers kastelein. In 1502 en 1508-1510 was hij baljuw van Rupelmonde.⁴⁴¹ In 1510 verving schildknaap Gerard Stragiers de hoogbaljuw van het Land van Waas, Lieven van Pottelsberghe. In 1514 benoemde keizer Maximiliaan hem tot buitengewoon ontvanger voor Vlaanderen, op aansturen van zijn voorganger, Lodewijk van Steelant. Een Gherard Stragiers werd ook soeverein-baljuw van Vlaanderen, baljuw van Oostende en schepen van het Brugse Vrije. Hij stierf in 1545 te Brugge.⁴⁴²

Het aanstellen van vervangers of stadhouders was een oude, vaak voorkomende praktijk: ook baljuws die voor een groter gebied verantwoordelijk waren of die verschillende functies combineerden, stelden een vertrouweling aan om hen ter plekke te vertegenwoordigen. Vermoedelijk mogen we ook de aanstelling van Daneel van Pittem en Jan van Rijsel tijdens het kasteleinschap van Simon van der Couderborch in die context zien. Zij voerden dezelfde titel van kastelein. In de 15de eeuw werden ze luitenant of stadhouder genoemd, zoals Gerard Stragiers (aangesteld door Jan van der Clite), Cornille de le Vagheviere (door Bertrandon de la Broquière) of Michel Stragiers. Maar reeds bij die laatste duikt de titel van kastelein opnieuw op, dit keer als beheerder van de gevangenen op het kasteel.

Dat blijkt uit de baljuwrekeningen van Rupelmonde: Gillis Sersanders werd vermeld in de rekening van maart 1516 tot maart 1520 voor het onderhoud van gevangenen.⁴⁴³ Lieven de Clerc(q) nam zijn functie op ten laatste in de periode tussen maart 1527 en maart 1528 en wordt verder in de baljuwrekeningen van Rupelmonde genoemd in 1531-1534, 1535-1536 en 1536-1538.⁴⁴⁴ In 1544 wordt hij nog kastelein van het kasteel van Rupelmonde genoemd in de rekeningen van de ontvanger-generaal van alle keizerlijke domeinen.⁴⁴⁵ In 1545 stelden de schepenen van Rupelmonde een nieuwe inventaris op van de inboedel van het kasteel, die mogelijk verband hield met zijn ambtsneerlegging. Een zekere Lieven de Clerc(q) was in 1542-1549 nog controleur van de tol van Rupelmonde en van 15 maart 1571 tot 9 september 1576 baljuw van Rupelmonde.⁴⁴⁶ Het lijkt echter waarschijnlijker dat het om een zoon van de kastelein gaat.

Jehan van Royen wordt kastelein van Rupelmonde genoemd in een rekening van baljuw Ernout van Zele van maart 1550 tot maart 1553 (n.s.).⁴⁴⁷ De naam van Royen kwam veelvuldig voor in het Land van Waas – denk ook aan kapitein Paschier van Royen – waardoor het moeilijk op te maken is om wie het gaat. Een Jehan van Royen erfde in 1534 in elk geval de lenen *De Vooghdie* en *Tapsvoorde* van zijn vader te Tielrode.⁴⁴⁸

Een zekere Jehan de Heetvelde wordt in de rekening van baljuw Mathieu de Clerc van 1553-1556 (n.s.) en van Balthasar de Sceppere van 1556-1558 (n.s.) *adpresent chastellein et gardier dudit Rupelmonde* genoemd.⁴⁴⁹ Hij wordt er vergoed voor gevangenen.

Een zekere Frederic de Warnies, schildknaap, zou in 1570 als kastelein in functie overleden zijn en begraven in de kerk van Rupelmonde, tegenover het groot altaar.⁴⁵⁰ In de baljuwrekening van 1570 tot 1572 werd zijn weduwe, Anne de Francques, inderdaad vergoed voor onkosten die hij maakte tussen mei en oktober 1570 voor het onderhoud van gevangenen op het kasteel. Bij de bouw van de latere, 18de-eeuwse barokkerk moet zijn grafzerk samen met die van andere notabelen verdwenen zijn onder de huidige zwartwitte tegelvloer. Hij was mogelijk de enige kastelein in de latere betekenis van het woord die tot de adel behoorde. Dat bevestigde ook de Gentse auteur Dionysius de Harduyn in zijn reisverslag van 1576:

“De kerk bezit geen grafsteden van edellieden; wel liggen er voor het hoogaltaar twee of drie kasteleinen van het kasteel van Rupelmonde begraven, doch deze behoorden niet tot den adel.”⁴⁵¹

Financiële aspecten

In de jaren 1330 bracht het kasteleinschap van Rupelmonde jaarlijks 200 lb. tournois (320 lb. par. of 26 lb. groten Vlaams) op voor prestaties in vreedstijd. Als de kastelein buitengewone uitgaven maakte in het kader van krijgsverrichtingen, werden die hem achteraf vergoed. Hij kreeg tevens aparte onkostenvergoedingen voor verplaatsingen naar het grafelijke hof en mocht extra lasten aanrekenen voor gevangenen die wijn of vlees consumeerden.

De financiering van de onkosten van de kastelein zijn niet altijd duidelijk. De eerste kasteleins haalden hun gages voornamelijk uit domaniale inkomsten die verbonden waren met het ambt. Wouter van Belle kon begin 14de eeuw beschikken over de ontvangst van de grafelijke windmolen van Rupelmonde. Simon van der Couderborch kreeg in 1350 nog 160 lb. par., afkomstig uit de domeinontvangsten van de brieven van Assenede.⁴⁵² Vanaf de Bourgondische periode ontving de burchtvoogd een jaarlijkse toelage uit de grafelijke schatkist. Voor Jean de la Pierre werd 300 *francs d'or* voorzien.⁴⁵³ In 1420 ontving kastelein Jehan Blanckaert 300 francs per jaar voor de bewaring van het kasteel van Rupelmonde, die werd betaald van de tol van Rupelmonde en een taks op het recht van de stad Hulst om buitengewone belastingen (*assisen*) te mogen heffen.⁴⁵⁴

Daarnaast kon een burchtvoogd rekenen op enkele buitengewone extraatjes – zogenaamde *molumenten* – die vooral door de gevangenen werden opgehoest. In 1330 werd vastgelegd dat arrestanten 30 penningen moesten afdragen bij hun aankomst én vertrek. Gevangenen die bij hem aan tafel aanschoven voor de wijn mocht hij *niet meer* dan 4 s. par. aanrekenen, voor andere niet meer dan 3 s. par., wat doet vermoeden dat hiervoor in het verleden al eens exorbitante bedragen werden geëist.⁴⁵⁵ Rond 1400 inde de kastelein per gevangene 4 s. par. per dag,

waarvan hij onder meer de voeding van de gevangene diende te betalen. De gevangenisbewaker in zijn dienst mocht de overige 2 s. par. van de dagelijkse bijdrage van de gevangenen opstrijken.⁴⁵⁶

In tijden van oorlog rekende de kastelein zijn eigen kosten en die van zijn hofhouding niet door aan de centrale schatkist. Sommige edelen moesten daarom aanzienlijke schulden aangaan, zoals blijkt uit het geval Filips van der Couderborch (zie verder). Ook later in de 16de eeuw was wanbetaling vanwege de centrale overheid schering en inslag: poortwachter Martin Colier legde in 1593 zijn ambt zelfs neer *“pour le peu de gages et profitz, aussy mauvais payement qu’il at eu comme soldat et portier ordinaire”*.⁴⁵⁷

Culturele aspecten

Behoren tot de ridderstand, of vergelijkbare militaire geloofsbriefen kunnen voorleggen, was voor de grafelijke administratie een absolute voorwaarde voor het burchtvoogdijdschap van Rupelmonde. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat ze een sociale status cultiveerden die bij hun stand hoorde. Kastelein Jan Blanckaert bijvoorbeeld nam deel aan een riddertoernooi te Brugge. Bertrandon de la Broquière gaf uiting aan het heersende kruistochtverlangen aan het Bourgondische hof, door net als andere vooraanstaande Bourgondische edelen de Eed van de Fazant te zweren om de strijd tegen de Turken op te nemen. Zelf maakte hij een verkenningreis naar het Heilige Land, maar kwam tot de conclusie dat de heersende perceptie over de Turken als het vleesgeworden kwaad, foutief was. Hij schreef aan de hertog dat hij ze ervoer als een welwillend en humaan volk, die vreemdelingen ongeacht hun religie met vriendelijkheid bejegenden. Hij bracht de hertog zelfs een vertaling van de koran mee voor zijn uitgebreide bibliotheek.

Zeker in de Bourgondische periode was deelname aan de hofcultuur een belangrijke bouwsteen voor sociale promotie. Ook Jean d’Auxy, de opvolger van de de la Broquière, was als Guldenvliesridder een vast onderdeel van het Bourgondische hofmeubilair. Hij speelde een belangrijke rol in de militaire training van de jonge Karel van Charolais. Net als zijn hertog liet hij opdracht geven tot verschillende, schitterend verluchte handschriften, waaronder een *Légende Dorée* (Brugge, ca. 1470) en een *Livre des fais d’Alexandre le Grand* (Brugge, ca. 1470-’75).⁴⁵⁸ Filips de Croÿ, die hem vermoedelijk opvolgde, liet een portret vervaardigen door de Bourgondische hofschilder Rogier van der Weyden en stond eveneens bekend als vermaard bibliofiel.

Risico

De burchtvoogd was in eerste instantie een militair. Hij beheerde niet alleen de bezittingen van de graaf, maar stond ook in voor hun bescherming. Aan het ambt waren dus bepaalde risico's verbonden, niet in het minst voor het eigen leven. Of Jan Vilain, die werd omgebracht op het kasteel in 1316, kastelein was, is niet zeker. Maar Jean de Verrières bekocht zijn aanstelling wel met zijn leven. Desondanks bleven dergelijke gewelddadige overlijdens zeldzaam. Ook Filips van der Couderborch, Bertrandon de la Broquière en Jacques de Gouy overleden in functie, maar hun dood lijkt eerder aan ouderdom of ziekte toe te schrijven.

Een ander risico was het financiële. In vredestijd werden onkosten aan het kasteel en het garnizoen gedragen door de centrale financiën. Maar in crisisperioden bracht het kasteleinschap onvoorziene kosten met zich mee, die aanzienlijk konden oplopen. Van de kastelein werd verwacht dat hij over de financiële bagage beschikte om renovatiekosten en uitgaven aan voorraden en soldij voor het garnizoen voor te schieten. Vandaar ook de noodzaak om over een eigen patrimonium en bijhorende inkomsten te beschikken. In het beste geval kon de burchtvoogd de gemaakte kosten achteraf recupereren. Maar het gebeurde ook dat de vergoeding uitbleef of ontoereikend bleek. Guyot de Lomprey ontving naar het einde van zijn carrière toe nog het beheer van het domein van Kruibeke als vergoeding voor zijn gemaakte kosten als kastelein. Maar de zoon van zijn voorganger Filips van der Couderborch zag zich rond dezelfde tijd genoodzaakt grote delen van zijn ouderlijk patrimonium van de hand te doen omwille van de schulden die zijn vader had gemaakt. Hij moest tijdens de Gentse Oorlog aanzienlijke sommen investeren uit eigen beurs om het garnizoen van Rupelmonde op de been te houden en het lijkt er zelfs op dat hij verschillende leningen moest aangaan om zijn ambt te kunnen uitoefenen. Tegen het tijdstip van zijn dood in 1387 waren zijn vele schulden nog niet afgelost. Zijn zoon Filips zag zich genoodzaakt al zijn goederen en renten binnen de heerlijkheid Kiel te Antwerpen te verkopen aan zijn oom, Wouter van der List, in ruil voor liquide middelen.⁴⁵⁹ Twee jaar later verkochten Filips en zijn vrouw Clara Vilain het goed Paddeschoot en alle andere bezittingen te Belsele, Bazel en het plaatsje *Helpsteden* aan zijn schoonbroer Jan Vilain, vermoedelijk omwille van eerder aangegane leningen.⁴⁶⁰ In 1401 moest hij ten slotte ook de heerlijkheid Couderborch overdragen aan diezelfde Jan Vilain, als erfrente voor zijn vrouw Margaretha van Liedekerke.⁴⁶¹ In 1389 zat ook zijn neef, de Gentse ridder Simon van der Couderborch, in de schulden, met mogelijk dezelfde achterliggende reden.⁴⁶²

Conclusies

Het Gravenkasteel van Rupelmonde blijft één van de meest mysterieuze monumenten die het graafschap Vlaanderen ooit rijk was. De rekeningen uit de verschillende archieven bieden een schat van informatie, die tot nog toe grotendeels onderbelicht was gebleven. Door deze te vergelijken met bekend en nieuw iconografisch materiaal kunnen we een aantal van de geheimen van het kasteel te ontsluiten.

Zo stelden we vast dat niet de graven van Vlaanderen maar wel de graven van Aalst het initiatief namen om Rupelmonde uit te bouwen tot residentie en bestuurlijk centrum met kanselarij, mogelijk reeds voorzien van een motte. Op het einde van de 12de eeuw gold Rupelmonde als een verouderde motteburcht in vergelijking met 'modernere' bouwsels zoals het Gentse Gravensteen, maar de burcht won steeds meer aan belang op economisch vlak met de installatie van een grafelijke tol en uitbating van een molen en graanspijker. De bewaarde muurresten bevestigen dan weer dat gravin Margaretha van Constantinopel rond 1246 de oude motteburcht uitbouwde tot een volwaardige waterburcht, aangepast aan de modernste technieken van het type *château philippien*, met een ringmuur die mogelijk was voorzien van 17 ronde hoektorens, vierkante torens en kleinere arkeltorens, schietgaten op meerdere niveau's en een dubbele binnenmuurse weergang. Op het binnenplein stond een zaalgebouw met daarin de grafelijke vertrekken en schatkamer voor de oorkonden.

Graven Robrecht van Bethune en Lodewijk van Nevers voerden een bijzondere begunstigingspolitiek tegenover Rupelmonde, die geleidelijk aan resulteerde in de toekenning van de status van stad (*portus*). Maar het was graaf Lodewijk van Male die in de jaren 1360 en '70 een gloednieuw zaalgebouw liet optrekken tegen de Schelde, het zogenaamde *Viercant* of *Lood*. Zijn schoonzoon Filips de Stoute paste het gerenoveerde kasteel rond 1400 in zijn eigen castrale reorganisatie van het graafschap in. Het slot nam van dan af aan een sleutelpositie in om de toevoerwegen naar de stad Gent te controleren en zou voortdurend een

speelbal zijn in de machtsstrijd tussen die stad en haar vorst. De overdracht van het domein Rupelmonde aan Margaretha van York honderd jaar later luidde een nieuwe grootschalige renovatie in. Verschillende keren stonden het kasteel en zijn bemanning bloot aan militaire bedreigingen die een dramatische impact hadden op de bevolking van Rupelmonde. Zeker tot het einde van de Tachtigjarige Oorlog bleef het Gravenkasteel van strategisch belang voor de vorsten en landvoogden.

De tweede helft van de 17de eeuw luidde de gestage neergang van het monument in. Delen werden vernield en gebruikt als steengroeve, het domein werd verkocht en verheven tot graafschap ten voordele van de familie de Recourt de Licques. Het is vooral dankzij Guillaume de Feltz dat een deel van de ruïnes de sloophamer overleefde en de huidige Graventoren aan het begin van de 19de eeuw het levenslicht zag. Die wacht nu, 200 jaar later, op een nieuwe grondige renovatie en herbestemming die Rupelmonde met haar Gravenkasteel en getijdenmolen weer laten schitteren.

Ook het ambt van de kapiteins en kasteleins werd onder de loep genomen. Ook hier bleek veel van de reeds vergaarde informatie doorheen de eeuwen een kern van waarheid te bevatten, maar sommige elementen moest worden herzien en verschillende hiaten werden opgevuld. Het is in elk geval duidelijk dat de functie van burchtvoogd van Rupelmonde een prestigieuze aanstelling was die door vele bekleders van het ambt tot hun dood met fierheid werd gedragen. Voor andere betekende het kapiteinschap een verdere opstap op de carrière ladder.

Met dit boek is de geschiedenis van Rupelmonde en haar kasteel in geen geval geschreven. Vele vragen blijven onbeantwoord, het Gravenkasteel geeft lang niet al zijn geheimen prijs. Sommige mysteries, zoals de exacte ontstaansdatum van de burcht, zullen we bij gebrek aan historische bronnen wellicht nooit kunnen beantwoorden. Op andere vragen zal de archeologie hopelijk in de nabije of verdere toekomst een antwoord kunnen bieden. Een algemene opgraving van de kasteelsite lijkt niet meteen aan de orde, maar mogelijk kan bodemonderzoek van de dorpskern van Rupelmonde meer vragen beantwoorden. Het blijft immers de vraag of en hoeveel ouder de bewoning van Rupelmonde zelf is dan het kasteel. In afwachting daarvan is Rupelmonde met deze studie een betrouwbaar naslagwerk rijker, waarmee het voormalige stadje en haar kasteel opnieuw de plaats in de geschiedenis kunnen opeisen die ze verdienen.

Bibliografie

GEbruikte afkortingen

ADN	Archives départementales du Nord (Rijssel)
AKOKW	Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas
ARA	Algemeen Rijksarchief (Brussel)
BARSLB	Bulletins de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique
BCRH	Bulletin de la Commission Royale d'Histoire
BGSD	Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze
BTFG	Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis
FAW	Familiearchief Vilain XIII te Wissekerke
HGGb	Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge
HKGOKK	Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk
HMGOG	Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent
HLVB	Het Land van Bevern
M&L	Monumenten en Landschappen
MVHKB	Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant
RAB	Rijksarchief Bevern
RAG	Rijksarchief Gent
RBPH	Revue Belge de Philologie et d'Histoire
RK, nr.	Archief van de Rekenkamer, nummer
RK, R	Archief van de Rekenkamer, rolrekening
RV	Archief van de Raad van Vlaanderen

Publicaties van primaire bronnen

- BEAUNE H. & D'ARBAUMONT, J. (1886): *Mémoires d'Olivier de la Marche*, dl. 2, 1886, Parijs, 431 p.
- BONENFANT, P., BARTIER, J. & VAN NIEUWENHUYSEN, A. (1965): *Ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male du 16 octobre 1381 au 31 décembre 1393*, Verzameling van de verordeningen der Nederlanden, 1ste reeks: 1381-1506, deel 1, Brussel, 649 p.
- BOR CHRISTIAENSZ., P. (1679): *Oorsprong, begin en verloop der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en burgerlyke oneenigheden*, Amsterdam, 127 p.
- BUCHON, A. (1828): *Chroniques de Jean Molinet*, Parijs, dl. 2, 467 p.
- CALLENFELS, H.A. (1825): *Eenige grafschriften uit de voormalige St.-Janskerk te Sluis*, Maandblad voor het distrikt van Sluis, 1825, nr. 5, p. 177-189.
- COSTA DE BEAUREGARD, M. (1859): *Souvenirs du règne d'Amédée VIII, premier duc de Savoie*, Chambéry, 275 p.
- D'OUDEGHERST, P. (1571): *Les chroniques et annales de Flandres*, Antwerpen, 340 p.
- DE GUISE, J. (1832), *Histoire de Hainaut. Troisième partie des Annales de Hainaut*, dl. 13, Parijs/Brussel, 495 p.
- DE JONGHE, B. (1752): *Ghendtsche geschiedenissen of chronyke vande beroerten en ketterye binnen en ontrent de stadt van Ghendt*, Gent, 337 p.
- DE L'ESPINOY, P. (1631): *Recherche des antiquitez et noblesse de Flandres*, Douai, 1009 p.
- DE PAUW, N. (ed., 1890): *Dit es tbesouch van dien dat Pieter Boe ende Leuz sijn broeder ontracht waren den here vor Sinte Verrilden kerke te Ghent*, Gent, 55 p.
- DE PAUW, N. & VUYLSTEKE, J. (1874-1885), *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde*, 1336-1349, 5 vol.: vol. 1 (1336-1339), vol. 2 (1340-1345), vol. 3 (1346-1349).
- DE RAM, P.F.X. (1844): *Documents relatifs aux troubles du Pays de Liège sous les princes-évêques Louis de Bourbon et Jean de Horne, 1455-1505*, 964 p.
- DE REIFFENBERG, F. (1835), *Mémoires de J. Du Clercq*, dl. 2, 426 p.
- DE SEUR, J. (1713): *La Flandre illustrée par l'institution de la chambre du Roi à Lille, l'an 1385, par Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, etc.*, Lille, 272 p.
- DESPARS, J.N. (ed. J. De Jonghe, 1839): *Cronijcke van den lande ende graefsepe van Vlaenderen. Van de jaeren 405 tot 1492*, dl. 1, 524 p.
- DINAUX, A. (1838): *Liste de nobles de la Flandre. Sous le comte Louys, dit de Crécy, en 1328* (Tiré des Archives de la Chambre de Lille), Archives Historiques et Littéraires du Nord de la France et du midi de la Belgique 18, 3e série, t. 6, 1er livr., Valenciennes-Paris, p. 240-251.
- DU CHESNE, A. (1631): *Histoire généalogique des maisons de Guines, d'Ardres, de Gand et de Coucy et de quelques autres familles*, Parijs, 691 p.

- ESPINAS, G. (1902): *Les finances de la commune de Douai. Des origines au XVe siècle*, Parijs, 546 p.
- FREDERICQ, P. (1902): *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticæ Pravitatis Neerlandicæ*, dl. 5 (1525-1528), Gent, 485 p.
- FUNCK-BRENTANO, F. (1896): *Annales Gandenses*, Parijs, 127 p.
- GACHARD, L.J. (1846): *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Brussel, 778 p.
- IDEM (1848-1851): *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, dl. 1-2, Brussel.
- IDEM (1854): *Retraite et mort de Charles-Quint au monastère de Yuste. Lettres inédites*, Brussel, 233 p.
- IDEM (1858): *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, dl. IV, Brussel-Leipzig-Gent, 483 p.
- IDEM (1861): *Actes des Etats-Généraux des Pays-Bas, 1575-1585. Notice chronologique et analytique*, dl. 1: 1575-1578, Brussel, 539 p.
- GODEFROY, D. (1723): *Mémoires de messire Philippe de Commines*, Brussel, 4 vol.
- IDEM (1747): *Mémoires de Jean D'Hollander, chanoine de St.-Waudru, sur les révoltes des Gantois de 1539*, Den Haag, 254 p.
- KERVYN DE LETTENHOVE, J. (1847): *Histoire de Flandre*, t. 2e: époque communale, 1128-1304, Brussel, 631 p.
- IDEM (1863): *Oeuvres de Georges Chastellain*, vol. 2, Brussel, 393 p.
- IDEM (1867-77): *Oeuvres de Froissart. Chroniques*. Dl. 9: 1377-1382, Osnabrück, 590 p.
- KLUIT, A. (1777): *Historia critica comitatus Hollandiae et Zeelandiae ab antiquissimis inde deducta temporibus*, vol. I dl. II: codex diplomaticus, Middelburg, 500 p.
- LE GLAY, M. (1839): *Correspondance de l'Empereur Maximilien Ier et de Marguerite d'Autriche, sa fille, gouvernante des Pays-Bas, de 1507 à 1519*, dl. II, Parijs, 540 p.
- MOLLAT, M. (1965-76): *Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420*, Parijs, vol. 1-5.
- MEYERUS, J. (1531): *Jacobi Meyeri Baliolani Flandricarum rerum tomus X*, 144 f^o., raadpleegbaar via www.flandrica.be
- PETITOT, M. (1825): *Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France*, dl. 10, Parijs, 560 p.
- SANDERUS, A. (1735): *Verheerlykt Vlaandre*, deel 1-3.
- SCHAYES, A.J.B. (1842): *Dagboek der Gentsche Collatie*, Gent/Rotterdam, 557 p.
- S.n. (s.d.), *Korte chronycke van vele gedenckweerdige geschiedenissen: soo in de principaale steden van het hertoghdum van Brabant als in de stadt en provincie van Mechelen*, Vol. 2, s.p.;
- VAN HEULE, A. (1852-1861), *Memorieboek der stad Ghent van 't jaer 1302 tot 1793*, dl. 1-4.
- VAN LOKEREN, A. (1868): *Chartes et documents de l'abbaye de Saint Pierre au Mont Blandin à Gand depuis sa fondation jusqu'à sa suppression*, Gent, 213 p.
- VAN METEREN, E. (1647): *Historien der Nederlanden en haar naburen oorlogen tot het jaar 1612*, Amsterdam, 673 f^o
- VAN NAEMEN, F. (1881-82; 1885-86; 1887-88): *Chronycke van Frans-Joseph De Castro*, AKOKW 9, p. 243-397; AKOKW 10, p. 107-202, 247-300; AKOKW 11, p. 109-207, 281-374.
- VANDERKINDERE, L. (1904): *La chronique de Gislebert de Mons, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, Brussel, 426 p.
- VREDIUS, O. (1639): *Sigillum comitatus Flandriae et inscriptiones diplomatum ab iis editorum cum expositione historica*, Brugge, 308 p.
- VUYLSTEKE, J. (1900), *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, Gent.
- WAUTERS, A. (1868): *Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de la Belgique*, t. II (1101-1190), Commission Royale d'Histoire, Brussel, 883 p.
- WARNKOENIG, L.A. (vert. GHELDOLF, A.E., 1836), *Histoire de la Flandre et des institutions civiles et politiques, jusqu'à l'année 1305*, dl. 2, Brussel, 530 p.
- WILLEMS, J.F. (1828): *Brieven, uit Antwerpen geschreven, in de jaren 1581 tot 1584*, Mengelingen van vaderlandschen inhoud, nr. 2, Antwerpen, p. 87-148.
- IDEM J.F. (1843): *Les gestes des ducs de Brabant*, dl. II, Brussel, 780 p.

UITGEGEVEN INVENTARISSEN

- COPPEJANS-DESMEDT, H. (1969): *Inventaris van het Oud Archief van stad en kerk van Rupelmonde*, Brussel, 173 p.
- DE SAINT-GENOIS, J. (1843-46): *Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre avant l'avènement des ducs de Bourgogne*, Gent, 578 p.
- DE SCHOUTHEETE DE TERVARENT, A. (1872): *Inventaire général analytique des archives de la ville et de l'église primaire de Saint-Nicolas (Waes)*, Brussel-Gent-Leipzig, 356 p.
- DEHAISNES, J. & FINOT, J. (1906): *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Nord. Archives civiles. Série B*, t. 1 (2e deel), Lille, 561 p.
- GACHARD, L.J. (1854): *Inventaire des archives de la Belgique. Inventaire des archives des Chambres des Comptes*, dl. 2, Brussel, 683 p.
- GAILLARD, E. (1909): *Het woord 'stragiers'*, Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Taal en Letterkunde, p. 777-819.
- GAILLARD, V. (1857): *Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre*, Gent, 1857, 169 p.
- FINOT, J. (1892): *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Nord. Archives civiles, série B*, dl. 7., 378 p.
- WYFFELS, C. (1957): *Inventaris van de oorkonden van de graven van Vlaanderen. Chronologisch gerangschikt supplement, 13de eeuw-1559*, Rijksarchief Gent, 176 p.

- ANSELME, P. & DU FOURNY, H.C. (1733): *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France*, 8 vol.
- BAILLIEUL B. & BOONE, M. (1989): Hoofdstuk V. De late middeleeuwen, in: B. BAILLIEUL & A. DUHAMEEUW, *Een stad in Opbouw. Gent voor 1540*, Lannoo, Tielt, 335 p.
- BELLENS, T., SCHRYVERS, A. e.a. (2012): Archeologisch onderzoek van de Antwerpse burcht, M&L 31 nr. 1, p. 4-21.
- BETHUNE DE VILLERS, J.B. & VAN WERVEKE, A. (1902): Het godshuis van Sint-Jan & Sint-Pauwel te Gent, bijgenaamde de Leugemeete, Gent, 232 p.
- BOONE, M. (2002): Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302, in R.C. Van Caenegem, 1302. Feiten en mythen van de Guldensporenslag, Mercatorfonds, Antwerpen, p. 26-77.
- BRAEKEVELT, J. (2010): Jean Coustain en de Hoge Rechtsmacht te Lovendegem en Zomergem. Favoritisme, schenkingen en afgunst aan het hof van Filips de Goede, HMGOG 64, p. 87-128.
- BRAEM, M. (2004): Godevaert Braem (ca 1395-1452), baljuw van het Land van Waas, slachtoffer van de strijd tussen Gent en Filips de Goede, AKOKW 104, p. 213-333.
- BUTKENS, M. (1726): *Supplement aux trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, dl. II, Den Haag, 444 p.
- BUYLAERT, F. (2011): *Repertorium van de Vlaamse adel (ca1350-ca. 1500)*, Academia Press, Gent, 867 p.
- BUYLAERT, F., DUMOLYN, J. e.a. (2007): De adel ingelijst: 'adelslijsten' voor het graafschap Vlaanderen in de veertiende en vijftiende eeuw, HKCG 173, p. 47-187.
- CHARTIER, A. (1645): *Les marques d'honneur de la maison de Tassis*, Antwerpen, 1645, 256 p.
- CNUDDÉ, V., DEWANCKELE, J. e.a. (2009): *Gent... Steengoed!*, Academia Press, Gent, 412 p.
- COOLS, H. (2015): *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Walpurg Pers, Zutphen, 416 p.
- DAMBRUYNE, J. (2002): *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, Academia Press, Gent, 883 p.
- DAMEN, M. (2010): *Charity against the odds. Magareth of York and the Isle of Voorne (1477-1503)*; in: D. EICHBERGER, A.-M. LEGARE, & W. HÜSKEN (Eds.): *Women at the Burgundian court: presence and influence = Femmes à la cour de Bourgogne: présence et influence*, Burgundica 17, Brepols, Turnhout, p. 57-73.
- DE HERCKENRODE, J. (1862): *Complément au nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne*, Gent, 381 p.
- DE MAESSCHALK, E. (2012): *De graven van Vlaanderen 861-1384*, Davidsfonds, Leuven, 353 p.
- DE MEULEMEESTER, J. (1974): De verzameling van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas in het museum te Sint-Niklaas (Van de bronstijd tot de Merovingische tijd), Brussel, 84 p.
- DE MEULEMEESTER, J. (1993): Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen, in: DE KRAKER, A.M.J., VAN ROYEN, H. & DE SMET, M.E.E.: *Over den Vier Ambachten. 750 jaar De Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk, Kloosterzande*, p. 137-148.
- DE MEULEMEESTER, J. & BARTHOLOMIEUX, B. (2007): Archeologie van het Singelbergkasteel, in: WILSENS, M.A., *Singelberg. Het kasteel en het land van Bevern*, Lannoo, Tielt, p. 71-93.
- DE PAUW, N. (1890): *Dit es thesouch van dien dat Pieter Boe ende Leuz zijn broeder ontcracht waren den here vor Sinte Verrilden kerke te Ghent*, Gent, 55 p.
- DE POTTER, F. & BROECKAERT, J. (1879): *Rupelmonde. Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen* 26, Gent, 217 p.
- DE RAADT, J.T. (1893): *Les Seigneuries du pays de Malines. Itégem et ses Seigneurs*, Bulletin du Cercle Archéologique, littéraire et artistique de Malines 4, p. 37-104.
- DE SCHOUTHEETE DE Tervarent, A. (1867): *Les anciennes magistratures du Pays de Waes et leurs titulaires: recherches historico-biographiques*, Sint-Niklaas, 279 p.
- DE SMET, J.J. (1858): *Note sur une stipulation du traité de Melun (1226)*, BARS LB 27, série 2, tome V, p. 131-137.
- DE WILDE, J. (1935): *Het Land van Waas in 1574 en 1575. Reisnots van Dionisius (De) Harduyn*, AKOKW 47, dl. 1, p. 51-69.
- DEGRYSE, R. (1995): *Het kasteel en de eerste kapiteins van Nieuwpoort*, Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge 132, p. 61-80.
- DEHAISNES, C. (1886): *Histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle*, Lille, 665 p.
- DEMAERE-LIMNANDER, A. (1862-'64; '64-'67): *Geschiedkundige mengelingen: Oud Vlaamsche leenen gelegen binnen de Lande van Waes*, AKOKW 1, p. 167-178, 295-310; 2, p. 69-88, 261-284, 318-348.
- DEMEY, A. (1983): *Het Land van Waas. 10 eeuwen bouwkunst*, KOKW, Sint-Niklaas, 1983, 264 p.
- DEMYTTENAERE, A. (1978): *Omtrent de verraderlijke moord op Karel de glorieuze graaf van Vlaanderen*, in: VAN CAENEGER, R.C. (dir.): *Galbert van Brugge. Grafelijk secretaris. De moord op Karel de Goede*, Mercatorfonds, 279 p.
- DEVRIES, K. (2003): *The effect of killing christian prisoners at the battlefield of Nicopolis*, in: L.J.A. Villalon & D.J. Kagay (ed.): *Crusades, Condottieri and Cannon. Medieval Warfare in Societies around the Mediterranean*, Leiden, p. 157-172.
- DUHAMEEUW, A. (1989): *De hoge middeleeuwen*, in: BAILLIEUL, B. & DUHAMEEUW, A. (ed.), Lannoo, Tielt, p. 79-133.
- DUMOLYN, J. (1997): *De Brugse Opstand van 1436-1438*, Standen en Landen CI, UGA, Heule, 381 p.
- DUVIVIER, C. (1894): *La querelle des d'Avesnes et des Dampierre jusqu'à la mort de Jean d'Avesnes (1257)*, 2 delen, Brussel/Parijs, 329 + 661 p.
- FRIS, V. (1904): *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470*, dl. 2, 378 p.
- IDEM (1908): *Een bladzijde uit de krijgsgeschiedenis van Vlaanderen tijdens de 15de eeuw. De inval van 't land van Waas en de Slag bij Rupelmonde (16 juni 1452)*, De Vlaamse Gids IV.
- GACHARD, L.J. (1874): *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas. Tome deuxième, Itinéraire de Charles Quint de 1506 à 1531. Journal des voyages de Charles Quint de 1514 à 1551*, Brussel, 600 p.
- GAILLIARD, J. (1857-'64): *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse*, Brugge, 6 vol.
- GOEMINNE, L. (1981): *Herstellingen aan de grafelijke windmolen van Rupelmonde*, HLBV 24, nr. 2, 1981, p. 68-84.
- GOETHALS, F.V. (1849): *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles du Belgique*, dl.1, Brussel, 773 p.
- GROENVELD, S. & VERMAERE, J. (1980): *Zeeland en Holland in 1569. Een rapport voor de hertog van Alva*, Nederlandse Historische Bronnen 2, Den Haag, 1980, p. 103-141.
- HERREMANS, D. (red.) (2023): *Is het gras groener aan de andere kant van de heuvel? De studie van mottekastelen vanuit landschappelijk en beheersmatig perspectief*, Syntar 17, Agentschap Onroerend Erfgoed, 1059 p. + bijlagen.

- HILLEWAERT, B., HOLLEVOET, Y. & RYCKAERT, M. (ed.) (2011): *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge, 176 p.
- HOOGHE, F. (2015): *Het beleg van het kasteel van Bornem door Hector Vilain en de Gentenaars in 1326*, MVHKB 26, p. 4-6.
- HOOGHE, F., VERSTRAETEN, W. & ROCHTUS, L. (2007): *Het kasteel van Bornem. Duizend jaar Europese geschiedenis. Dl. 1: Van het ontstaan tot de komst van Pedro I Coloma*, JVHKB 42, p. 165.
- HOORNAERT, L. (1862-'64): *Rechten, wetten, vrijheden ende liberteiten der stede, poorte ende vrijheijt van Rupelmonde (1)*, AKOKW 1, p. 183-198.
- HOORNAERT, L. (1864): *De Slag bij Rupelmonde. 1452*, AKOKW 2-1, p. 89-140.
- KERKHOFF, J. (2008): *Maria van Hongarije en haar hof (1505-1558). Tot plichtsbetrachting uitverkoren*, Hilversum, 360 p.
- JANSENS, P. (1948): *Rupelmonde en zijn Kasteel*, AKOKW 56-1, p. 101-114.
- LALEMAN, M.C. (2008): *'Château et pouvoir'. Beschouwingen bij symbolisch architectuur in de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent*, HMGOG, LXII, nr. 1, p. 5-42.
- LALEMAN, M.C. (2010): *De Domus Comitum van het Gentse Gravensteen*, in M. DEWILDE, A. ERVYNCK & F. BECUWE, *Cenulae recens factae. Een huldeboek voor John De Meulemeester*, Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138', *Novi Monasterii* 10, p. 227-253.
- LALEMAN M.-C. & RAVESCHOT P. (1981), *Drongen - Een middeleeuwse mote*, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, jg. 5, nr. 2, pp. 2-27.
- LUYCKX, T. (1961): *De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijk patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margareta van Constantinopel (1244-1278)*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Brussel, 494 p.
- MARIS, A. (1982): *De omgeving van kerk en markt van Rupelmonde 1589*, HK Wisselerke 1982, nr. 3.
- IDEM (1986a): *De vroege steenbakkers van Bazel*, HKW 1986, nr. 1, p. 1-5.
- IDEM (1986b): *De oude en nieuwe polder van Bazel*, HKW 1986, nr. 2, p. 60-63.
- IDEM (1988): *Steedorp in 1640*, HKW 1988, nr.2, p. 34-39.
- MEIJNS, B. (2000): *Aken of Jeruzalem? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot ca. 1155*, Universitaire Pers, Leuven, 476 p.
- MERTENS, F.H. & TORFS, K.L. (1847): *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. 3, Antwerpen, 677 p.
- MESQUI, J. (1991): *Châteaux et enceintes de la France médiévale*, Parijs, Picard, 376 p.
- MESQUI, J. & FAUCHERRE, N. (1992): *L'hygiène au château-fort au moyen-âge*, in: *La vie de château*, Actes des IVe rencontres internationales d'histoire et d'archéologie de Commarque, Les Cahiers de Commarque, Le Bugue, p. 45-74.
- NICHOLAS, D. (1987): *The metamorphosis of a medieval city. Ghent in the age of the Artevelde, 1302-1390*, Brill, Leiden, 368 p.
- NOWÉ, H. (1929): *Les baillis comtaux. Des origines à la fin du XIVe siècle*, Brussel, 633 p.
- PANNIER, A. (1979): *De oprichting van de cipierage te Sint-Niklaas: van een stenen schavot, een cortegaerde en een criminele ende civile ghevanckenisse*, AKOKW 82, p. 13-28.
- PAPIN, K. (2014): *Een middeleeuwse vendetta in de Westhoek. De moord op ridder Filips van Haveskerke in Poperinge (c. 1353-1355)*, HGGB nr. 151, p. 37-64.
- PAUWELS PG. (1983), *Het nieuw kasteel van Kortrijk 1394-1684*, HKGOKK 50, p. 5-138.
- PAVIOT J. (1995): *La politique navale des ducs de Bourgogne. 1384-1482*, Presses Universitaires de Lille, Rijsel, 387 p.
- PEETERS, J.P. (1994): *De oudst bekende gedetailleerde rekening van de grafelijke tol van Rupelmonde (24 juni 1385-31 januari 1386)*, BCRH 160, nr. 3-4, p. 259-312.
- IDEM, J.P. (1996): *Het effect van de Gentse Opstand (1379-1385) op de rekeningen van de grafelijke baljuws van het Land van Waas*, AKOKW 99, 1996, p. 19-46.
- IDEM, J.P. (1998): *Het "domein" van Rupelmonde volgens een aantal rekeningen uit de 14de en 15de eeuw*, AKOKW 101, p. 249-273.
- PENNEMAN, T. (1976): *Heksenprocessen in Vlaanderen, inzonderheid in het Land van Waas*, AKOKW 79, p. 5-136.
- PETIT, E. (1888): *Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, ducs de Bourgogne (1363-1419)*, Parijs, 719 p.
- POSCHET, K. (2007): *De kastelen van Singelberg (Beveren) en Saaftinge rond 1400. Voorbeelden van de Bourgondische versterkingspolitiek in Vlaanderen (1)*, HLVB 50, nr. 2, p. 172-204.
- POSCHET, K. (2010): *De kastelen van Singelberg (Beveren) en Saaftinge rond 1400. Voorbeelden van de Bourgondische versterkingspolitiek in Vlaanderen (2)*, HLVB 53, nr. 3, p. 156-192.
- POSCHET, K. (2019), *De getijdenmolen van Rupelmonde. 500 jaar malen op het getij*, Provincie Oost-Vlaanderen, 95 p.
- POSCHET, K. (2023), *Geopolitics in the Late Middle Ages. The Castle Complex of Sluis (1386-1492)*, *The Medieval Low Countries* 10, p. 109-158.
- POSCHET, K. (2024), *De organisatie van de grafelijke defensie in Vlaanderen tijdens de Gentse Oorlog (1379-1385)*, HMGOG LXXVIII, p. 47-85.
- POSCHET, K. & VERWERFT, B. (2023), *De Vlaamse burchtvoogd: een grafelijke pion op het politieke schaakbord? Casus Beveren, Rupelmonde en Saaftinge (ca. 1300-1550)*, BTFG 100, nr. 4, p. 941-1004.
- RAEPSAET, H. (1864): *Mengelingen... als dokumenten te dienen, tot het opstellen eener algemeene geschiedenis van het Land van Waas*, AKOKW 2-1, p. 141-178.
- IDEM (1863-'64), *Mengelingen... Archieven der stad Lokeren (vervolg)*, AKOKW 2-1, p. 162.
- SATTERFIELD, G. (2003): *Princes, posts and partisans. The Army of Louis XIV and Partisan Warfare in the Netherlands (1673-1678)*, Brill, 352 p.
- SCHÉFER, C. (1892): *Le voyage d'outremer de Bertrandon de la Broquière, Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie XII*, Parijs, 323 p.
- SCHYNKEL, E. (2013), *Archeologisch onderzoek te Vrasene. De voorlopige resultaten*, HLVB 61, nr. 2, p. 84-85.
- SMET, J. (1995): *Couderborch, roem en vergankelijkheid van een heerlijk gravenleer in het zuidelijk Waasland (1240-1795)*, Jaarboek Gemeentemuseum Temse, p. 2-150.
- SMITH, R.D. & DeVries, K. (2005): *The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363-1477*, Boydell&Brewer, Woodbridge, 386 p.
- SOENS, T. (2002): *De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen. Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late middeleeuwen*, Verhandelings van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Nieuwe reeks, 9, 370 p.

- SOUDEVAR, A. (2007) *Decoding old masters. Patrons, Princes and Enigmatic Paintings of the 15th Century*, I.B. Tauris, 154 p.
- STROOBANT, C. (1848): *Notice historique et généalogique sur les seigneurs d'Oisquerq et de Val*, Annales de l'Académie de l'Archéologie de Belgique, Antwerpen, 86 p.
- STUIJ, P.W., *Het Land van Waas in de middeleeuwen. Behoorde dit gebied tot Frankrijk of het Duitse Rijk?*, AKOKW 101, 1998, p. 233-247.
- VAN DEN BOGAERDE, A.J.L. (1825): *Het distrikt St. Nikolaas, voorheen Land van Waas*, dl. 3, Sint-Niklaas, 379 p.
- VAN DER HERTEN, B. (1989): *Rupelmonde van 1150 tot 1550. Een grafelijke enclave in het Land van Waas*, in AKOKW 92, p. 213-244.
- VAN HOUTTE, H. (1930): *Les occupations étrangères en Belgique sous l'Ancien Régime*, Van Rysselberghe & Rombout, Gent, 3 vol.
- VAN KEMPEN, P. & VAN DEN HOVE, P. (2012): *Archeologisch onderzoek naar het kasteel van Schendelbeke*, M&L 31, nr. 3, p. 6-63.
- VAN NIEUWENHUYSEN, A. (1984): *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le Hardi (1384-1404). Economie et politique*, ULB, Brussel, 556 p.
- VAN PETEGHEM, P. (1976): *Vlaanderen in 1576: revolutionair of reactionair?* Studia Historica Gandensia 209, Gent, p. 335-357.
- VAN PRAET, J.B.B. (1831): *Recherches sur Louis de Bruges, seigneur de Gruuthuyse*, Parijs, 352 p.
- VANDERMAESEN, M. (1970): *Het slot Rupelmonde als centraal archiefdepot in het graafschap Vlaanderen (midden 13e-14e e.)*, Bulletin de la Commission Royale de Belgique 136, p. 273-317.
- VAUGHAN, R. (2002): *Philip the Good. The apogee of Burgundy*, The Boydell Press, Londen, 456 p.
- VERBRUGGEN, J.F. (1950): *Note sur le sens des mots castrum, castellum, et quelques autres expressions qui désignent des fortifications*, RBPH 28, nr. 1, p. 147-155.
- VERBRUGGEN, J.F. & FALTER, R. (2010): *1302. Opstand in Vlaanderen*, Lannoo, Tielt, 324 p.
- VERELST, D. (1984): *De geschiedenis van volk en land van Beveren. Politieke en institutionele geschiedenis*, Gemeentebestuur, Beveren, 470 p.
- VERLINDEN, C. (1959-1972): *Documenten voor de geschiedenis van priezen en lonen in Vlaanderen en Brabant, deel IV (XIIIe-XIXe eeuw)*, De Tempel, Brugge.
- VERMEIR, R. & DE SMET, S. (2013a): *Kiezen zonder verliezen. Hoogbaljuw Servaas Van Steelant en het Land van Waas, 1562-1585*, HMGOG 66, p. 93-118.
- IBIDEM (2013b): *Kopstukken van de kasselrij. De hoogbaljuws van het Land van Waas in de zestiende en zeventiende eeuw*, Pro Memoria 15, nr. 2, p. 194-219.
- WARLOP, E. (1975): *The flemish nobility before 1300*, 3 delen, Kortrijk, 563 p.
- WUYTS, F. (2013): *Volmiddeleeuwse landname te Beveren. Een balans van de opgravingen te Meerminnendam*, HLVB 61, nr. 2, p. 76-78.

ONUITGEGEVEN WERKEN

- BARTHOLOMIEUX, B. (2007): *Een archeo-historische benadering van 8 Bourgondische burchten in het graafschap Vlaanderen met aandacht voor het Bourgondische castrale bouwprogramma*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent, 268 p.
- BOURGOIS, M. (1990): *Rupelmonde aan 's Gravenstroom. 1187-1386*, 2 delen, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 238 p. (Deel 1), 180 p. (Deel 2).
- CASSIMAN, A. (1954-'55): *Geschiedenis der stad Deinze*, BGSD 20-21, p. 218.
- CASSIMAN, A. & CLEEMPUT, P. (2017): *Graventoren. Rupelmonde. Oost-Vlaanderen. Bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek*, 186 p.
- DAEM, P. (2011): *Castrale mottes langsheen de Dender*, onuitgegeven bachelorpaper archeologie KUL, 79 p.
- DE SMET, S. (2011): *"Voor de conservatie van den lande." Bijdrage tot het onderzoek naar intermediaire structuren in het graafschap Vlaanderen. Geschiedenis van het Hoofdcollege van het Land van Waas (1515-1700) en inventaris van het archief (1310-1796)*, dl. 2: *Inventaris van het archief van het Hoofdcollege van het Land van Waas (1310-1796)*, onuitgegeven doctoraat, UGent, 324 p.
- DESPODT, V. (2001): *Dat du best, was ic ende wat ic bem, dat sal tu werden. Gentse grafmonumenten en grafinscripten tot het einde van de calvinistische republiek (1584)*, onuitgegeven licentiaats-verhandeling, UGent, s.p.
- JANSEN, R. (1974): *Servaas van Steelant. Hoofdbaljuw van het Land van Waas (1562-1604)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, 73 p.
- LAUWERS, B. (2004): *studie van het iconografisch corpus in Antonius Sanderus' Flandria Illustrata (1641-1644)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 144 p. + bijlagen.
- POSCHET, K. (2006): *"Pour la garde, seurté et deffense de nostredit pais de Flandres."* Bourgondische burchtenbouw in Vlaanderen: een studie van de militaire, economische en bouwtechnische aspecten, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, 240 p.
- ROOSE, H. (2010): *Ou vous ne me respondez point. Motieven van vier Gentse leiders in de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk, 1482-1488*, Onuitgegeven masterscriptie, Ugent, 123 p.
- SCHEPENS, H. (1994): *Geschiedkundige kroniek van Rupelmonde*, s.l.
- TRACHET, L. (2011): *Over lampri, haring en haver. Een kwantitatieve en cartografische studie van de inningen van de graven van Vlaanderen in hun domein, zoals opgesteld in de "Grote Brief" van 1187*, Onuitgegeven masterscriptie, Ugent, 154 p.
- WUYTACQ, J. (s.d.): *Beschrijvinghe vande stadt ende casteel van Rupelmonde*, s.d., LIX p.

ARCHIVALIA

Archives Départementales du Nord (Rijsel)

ADN, B 1344: 1565-66; 1596; 1598; 1847/50.410; 1848/50.429, 50.441-42; 1849/50.537; 1853/51.079; 1864; 1883; 2013; 2135; 3513/123.966; 3533/125622-25, 125.637; 3534/125667, 125675; 17682.

Sinds de eerste uitgave werd heel wat aanvullende informatie over werken aan het kasteel gevonden in de uitgavenposten van de recette générale van Vlaanderen en Artesië: ADN B 4076 (1386-1387), 4077 (1387-1388), 4079 (1393-1394), 4080 (1395-1396), 4081 (1396-1397), 4085 (1402), 4101 (1450), 4102 (1451), 4128 (1513-1514), 4129 (1516-1517), 4136 (1527). Een aparte rekening vermeldt nog een grote renovatiecampagne in 1522: ADN B 5617 (1522).

Algemeen Rijksarchief (Brussel)

ARA, RK, nr. 7544: 14.343-44; 18.246; 25.554; 26.263; 26.545; 26.924; ARA, R 174-178; 1620; 2019; 2036.

Een visitatieverslag uit 1527 beschrijft ook de noodzakelijke werken aan het kasteel: ARA, RK, Administratieve dossiers, Eerste reeks, nr. 205.

Familiearchief Vilain XIII in het kasteel van Wissekerke (Bazel)

FAW, nr. 353; 3013; 3266b; 3294.

Rijksarchief Beveren (nu Gent) en Gent

RAG, GO36, nr. 78; 1549; RAG, GW5, nr. 381-382; 747; 1463-1469; 1753; 1896; 2591; 2715; 3185-3186; 3740; 3756; 3768; RAG, RV, nr. 734; RAG, VZ 19, nr. 24.

INTERNETBRONNEN

British History Online, calendar of state papers, foreign, Elisabeth, vol. 18, 1583-1584.

<http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/foreign/vol18/pp154-171#anchor01>.

Diplomata Belgica: les sources diplomatiques des Pays-Bas méridionaux au Moyen Âge, Koninklijke Commissie voor geschiedenis, www.diplomata-belgica.be

Dutchrevolt: "Spaanse Furie"

<http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/begrippen/Geschiedenis/Pages/geschiedenis-spaanse%20furie.aspx>

GROTEFEND, H., *Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*,

<http://www.manuscripta-mediaevalia.de>

JAPIKSE, N. e.a. (1915-'94; 2007-'11): Resolutiën der Staten-Generaal,

<http://resources.huygens.knaw.nl/bsluitenstatengeneraal1576-1630>

La Légende Dorée,

<https://www.flickr.com/photos/patrimoinemediathequemacon/sets/72157666639150524>

Odis, databank over intermediaire structuren in Europa, 19de-20ste eeuw,

http://www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw_2?CHK=OR_22704

Tienden Moergestel en familie De la Torre,

<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=o&mizig=210&miadt=235&micode=303&milang=nl#inv3t2>

<http://www.toegico.be/?menu=nieuws&submenu=laarbeekbos>

Vanden Abeele, A. (1998): *Het hof van Ravenstein in Brugge*, gepubliceerd in Biekerf, p. 45-55;

http://users.skynet.be/sb176943/AndriesVandenAbeele/het_hof.htm#_ftn29

Verheyden, J. Glasramen in de beeldenstormen, dl. 8: uit de nota's en reisboekjes van jonker Adriaen Van Marselaer, raadpleegbaar via <http://www.ghklonderzeel.be>

Illustratieverantwoording

- p. 6 © Toerisme Vlaanderen
- p. 12 foto auteur
- p. 16 atlas van Vandermaelen (KBR, CP VDM I 26/2)
- p. 18 collectie STEM, Sint-Niklaas (foto Erfpunt)
- p. 19 collectie Bibliotheca Wasiana
- p. 23 RAG, Abdij van Sint-Baafs, I 347 – 17822
- p. 29 reconstructietekening auteur (boven); RAG, Kaarten en plannen nr 1492 (onder)
- p. 31 ongenummerde oorkonde, afkomstig uit het oude gemeentehuis van Rupelmonde, op heden bewaard in FA Vilain XIII, kasteel Wissekerke.
- p. 35 P. Janssens (1948), p. 105
- p. 36 Jean Fouquet, *Grandes Chroniques de France* (BnF, Ms. Français 6465, f° 212 v°)
- p. 38 Q. Vredius, *Sigilla comitatum Flandriae*, Brugge, 1639, p. 36
- p. 40 A. De Succa, *Memoriënboek*, ca. 1601-1615 (KBR, hs. II 1862/1)
- p. 42 P. Janssens (1948), p. 105
- p. 43 foto auteur
- p. 44 foto auteur
- p. 47 Jean Fouquet, *Grandes Chroniques de France*, Tours, ca. 1455-60 (BnF, Ms. Français 6465, f° 212 v°)
- p. 51 foto auteur
- p. 53 *Collectio statutorum, privilegiorum et documentorum urbes Flandriae et inprimis Gandavum concernentium*, 15de eeuw (Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Cod.2583, f° 64 r°)
- p. 57 J. De Damhoudere, *Practijcke ende hantboek in criminele saken verciert met sommige schoone figuren ende beelden totter materien dienende*, 1561 (E 62067, Collectie Stad Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)
- p. 58 *A true description of the racking and cruel handling of Cuthbert Simon in the Tower (of London)*, houtsneede uit J. Foxe, *Actes and monuments of these latter and perillous dayes*, Londen, 1563, p. 2032 (British Library, G.12101)
- p. 60 J. De Damhoudere, o.c. (E 62067, Collectie Stad Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)
- p. 61 ets van R. Vinkeles naar J. Buys, 1787 (Rijksmuseum Amsterdam)
- p. 62 collectie KOKW
- p. 68 Bodleian Library, Ms. Bodl. 264, f° 201 r°
- p. 69 foto auteur
- p. 71 foto auteur
- p. 72 BnF, *Vigiles de Charles VII*, Ms. Français 5054, f° 53
- p. 73 Stadsarchief Antwerpen, inv.nr. 12#2473-2482
- p. 78 KBR, IVB spec. Escaut (bouches) - XVII - III
- p. 84 A. De Succa, *Memoriën*, ca. 1601-1615 (KBR, hs. II 1862/1)
- p. 87 foto Heemkring Dronghina
- p. 88 P. de Keyser, *Wapenen vanden edelen porters van Ghendt...*, houtsneede, 1524 (Universiteitsbibliotheek UGent, Flandrica.be)
- p. 91 RAG, GW5, nr. 1463
- p. 92 Kasteelarchief Bornem, Série 2, Carton 16, Liasse 3, kaart fort Sint-Margriet (Foto Filip Hooghe)
- p. 94 R. Testart, *Grandes chroniques de France*, 1471 (BnF, Ms. Français 2609 f° 60 v°)
- p. 99 British Library, Royal Manuscript 20C VII f° 212
- p. 106 Gemeentemuseum Temse (foto auteur)
- p. 107 British Library, Royal Manuscript 20C VII f° 182
- p. 109 kaartontwerp Peer De Maeyer
- p. 110 E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, 1856
- p. 114 collectie KOKW (foto auteur)
- p. 117 A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen, 1641
- p. 118 Atlas van Buurtwegen, 1843-45
- p. 119 A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen, 1641
- p. 120 3D-reconstructie van het kasteel van Rupelmonde © Yondr/Toerisme Vlaanderen
- p. 121 foto auteur
- p. 122 (toegeschreven aan) A. Rademakers, *Rypelmonde*, pentekening (privécollectie, foto Bonhams)
- p. 123 3D-reconstructie van het kasteel van Rupelmonde © Yondr/Toerisme Vlaanderen
- p. 125 foto auteur
- p. 126 E. Viollet-le-Duc, o.c.
- p. 127 J. Van Goyen, *Rivierlandschap met kasteel Rupelmonde aan de Schelde* (detail), 1650, schilderij (privécollectie, foto RKD)
- p. 129 foto auteur
- p. 130 foto auteur
- p. 132 P. Camus, *Histoire d'Olivier de Castille et d'Artus d'Algarbe* (BnF Ms Français 12574 f° 181 v°)
- p. 136 J. le Tavernier, *Traité de l'oraison dominicale*, na 1457 (KBR, ms. 9092, f° 9)
- p. 138 J.J. Du Caju, kaartboek van Rupelmonde, 1799 (RAG, GO36, nr. 78)
- p. 139 ibidem
- p. 143 J. de Guise, *Chroniques de Hainaut* (KBR, Ms. 9242, f° 237: 48 v°)
- p. 145 ibidem, f° 232
- p. 154 *Graf- en gedenkschriften in de kerken van Gent en van enkele andere Oostvlaamse gemeenten*, 1858, plaat 6.
- p. 156 BnF, Ms. 4790 réserve
- p. 157 Fragment van een boekverluchting van Jean Le Tavernier bij de vertaling van de (open cursief)Voyage d'Outre-Mer(sluit cursief) van Bertrandon de la Broquière door Jean Miélot (1462); BnF, Ms. fr. 9087, f° 152 v°.
- p. 160 ARA, kaarten & plannen, nr. 351
- p. 163 KBR, Ms. IV 5,627, kaartnr. 73
- p. 166 ÖNB, Cod. 2583, f° 340 v°

- p. 168 W. Vrelant, J. le Tavernier in J. de Varagine, *Légende dorée*, ca 1470 (Bibliothèque Municipale de Mâcon, Ms. 003)
- p. 170 Rogier van der Weyden, *Philippe de Croÿ* (collectie KMSK, foto Lukasweb)
- p. 172 glasraam kerk Montmirail (Sarthe, Frankrijk), fotograaf onbekend
- p. 175 Anoniem, *Marguerite d'York* (Collectie Louvre, R.F. 1938-17)
- p. 177 Kathedraal van Barcelona (foto Guillem F. Gel)
- p. 178 Kaart van de Schelde van Rupelmonde tot het Zwin (Felixarchief Antwerpen)
- p. 184 A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen, 1641
- p. 186 © Toerisme Vlaanderen
- p. 190 Hoogenberg Eytzinger, 1588 (Erfgoedcel Land van Waas)
- p. 193 anoniem, Atlas van Stolk, ca 1618-1624, 406-15 (Rijksmuseum Amsterdam)
- p. 194 Hillebrant Jacobsz. Van Wouw, *Historie der Nederlandscher ende haerder Naburen - Oorlogen ende geschiedenissen, Tot Den Iare M.VI.C XII*, 1599
- p. 195 foto Heemkring Wissekerke, huidige bewaarplaats onbekend.
- p. 197 Otto van Veen, *Alexander Farnese*, ca 1585 (collectie LACMA)
- p. 199 RAG, GW5, nr. 381.
- p. 202 anoniem, stukwerk (kasteeldomein van Wissekerke)
- p. 204-205 J. Van Goyen, *Rivierlandschap met kasteel Rupelmonde aan de Schelde*, 1650, schilderij (privécollectie, foto RKD)
- p. 208 Onbekend, *Nederdaling van de Heilige geest met portretten van Maria Magdalena de Smidt van Baerland en Philip Maximiliaan de Ricourt dit de Licques*, 3de kwart 17de eeuw (privécollectie, foto RKD)
- p. 210 L. Van Uden, pentekening, foto KOKW
- p. 212 Kasteelarchief Bornem, Série 2, Carton 16, Liasse 3, kaart fort Sint-Margriet (Foto Filip Hooghe)
- p. 213 ARA, zegelafgietsels, nr. 6665
- p. 215 ARA, zegelafgietsels, nr. 6664
- p. 216 privécollectie
- p. 217 kasteeldomein Wissekerke
- p. 218 J. Paelinck, *Portret van Willem de Feltz* (privécollectie)
- p. 219 A. Van den Bogaerde, *Het distrikt Sint-Niklaas*, 1825, dl. 3 (plaat tussen p. 260-261).
- p. 220 privécollectie
- p. 221 familiealbum Vilain XIII (FA Vilain XIII, kasteel van Wissekerke)
- p. 222-223 Collectie vzw Graventoren, foto's René Verhoeven
- p. 224 de Graventoren vandaag (foto auteur)
- p. 228 Meester van de Tuin van deugdelijke troost, *Livre des fais d'Alexandre le grant* (J.P. Getty's Museum, Ms. Ludwig XV 8)
- p. 239 © Jan Crab

Eindnoten

- 1 P. d'Oudegherst (1571), p. 186; A. Sanderus, (1735), p. 112.
- 2 M. Bourgois (1990), dl. 1, p. 62-63; B. Van der Herten (1989), p. 221-222.
- 3 J. Meyerus (1531), f° 31-31 v°.
- 4 M. Van Vaernewijck (1829), p. 390.
- 5 F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p. 6.
- 6 P. Janssens (1948), p. 102.
- 7 J. De Meulemeester (1974), p. 53.
- 8 J. De Meulemeester (1993), p. 138-139.
- 9 Boudewijn stierf al in 1150, waardoor zijn jongere broer Filips van de Elzas zijn vader opvolgde als graaf van Vlaanderen en later – via zijn echtgenote – van Vermandois.
- 10 E. Warlop (1975), p. 150-151.
- 11 B. Bartholomieux (2007), p. 183; A. Demyttenaere (1978), p. 230.
- 12 *Anno dominice incarnationis millesimo centesimo quinquagesimo epacta prima*; het jaar is 1150, de "epacta prima" is een astronomische aanduiding die verwijst naar het moment in de maancyclus. De epacta prima komt overeen met het gouden getal 12 en wijst dus noodgedwongen op het jaar 1151 i.p.v. 1150 (gouden getal 11). Zie <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/tables/tafel05.htm> en <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/tables/tafel06.htm>.
- 13 P. Janssens (1948), p. 104.
- 14 A. Kluit (1777), p. 164; A. Wauters (1868), p. 330.
- 15 Over de Sint-Michielsabdij, zie http://www.odis.be/pls/odis/opacuvwv.toon_uvwv_2?CHK=or_22704.
- 16 Zie B. Meijns (2000), p. 871 e.v.
- 17 E. Warlop (1975), p. 225-226.
- 18 D. Verelst (1984), p. 64-66.
- 19 P. Daem (2011), p. 39-40.
- 20 Zie hierover M.-C. LALEMAN & P. RAVESCHOT (1981).
- 21 Zie bijvoorbeeld F. Wuyts (2013), p. 76-78; E. Schynkel (2013), p. 84-85.
- 22 Haar respectievelijke huwelijkspartners waren hertog Hendrik II van Limburg, Raoul I, graaf van Vermandois († 1152) en Hendrik de Blinde, graaf van Namen en Luxemburg. Haar tweede echtgenoot Raoul had reeds drie kinderen, die alle drie werden verbonden met kinderen uit het tweede huwelijk van Diederik van de Elzas. E. De Maesschalck (2012), p. 137, 149-150.
- 23 Oorkonde van Filips van de Elzas, vermoedelijk te dateren rond 1179, http://www.diplomata-belgica.be/charter_details_fr.php?dibe_id=3096.
- 24 B. Bartholomieux (2007), p. 183.
- 25 T. Soens (2002), p. 94-95.
- 26 M. Bourgois (1990), p. 209.
- 27 Oorkonde van graaf Ferrand van Portugal en gravin Johanna van Constantinopel, gegeven bij Gent in augustus 1231, http://www.diplomata-belgica.be/charter_details_fr.php?dibe_id=27445.
- 28 "...Theodoricus cum praedictis sociis suis castrum parvum comitis, scilicet Rupelmonde, occupavit"; L. Vanderkindere (1904), p. 290; J. De Guyse (1832), p. 128.
- 29 J.F. Verbruggen (1950): p. 151.
- 30 J. De Meulemeester & B. Bartholomieux (2007), p. 122-123.
- 31 Deze Boudewijn V, graaf van Henegouwen (1171-1195) was tevens als Boudewijn VIII graaf van Vlaanderen (1191-1194) en van Namen (1191-1195).
- 32 A. Duhammeuw (1989), p. 123-126.
- 33 Zie ook J. De Meulemeester (1993), p. 145.
- 34 Proefsleuven in augustus 2016 uitgevoerd door Erfpunt brachten aan het licht dat overal op het Eilandje dikke kleipakketten werden afgezet door de rivier van de 12de tot 14de eeuw.
- 35 Oorkonde van graaf Boudewijn IX van Constantinopel, http://www.diplomata-belgica.be/charter_details_fr.php?dibe_id=428.
- 36 L. Hoornaert (1862-1864), p. 187.
- 37 B. Van der Herten (1989), p. 229.
- 38 Haar eerste huwelijk met Burchard van Avennes was ongeldig verklaard op grond van diens voormalige klerikale achtergrond, waarna Margaretha hertrouwde met Willem van Dampierre.
- 39 M. Boone (2002), p. 30.
- 40 De 16de-eeuwse kroniekschrijver Nicolas Despars geeft het relaas van de veldtocht: "*Hier en tusschen quam Jan van Avennes (...) met veel volcx van orloghe, te Henegauwe waert, nemende daer terstont (by der hulpe van den nieuwen coninc Willem van der Romeynen, grave van Holland, zynen zwaghere) eeneghe slooten, casteelen ende foreressen inne by foortse ende met ghewelde, daer hy die bisscop Heyndrick van Luycke manscip of dede naer costume, ende treckende van danen voort naer tlandt van Aelst, van Waes ende van Denremonde, metsgaeders ooc in die Vier Ambochten ende in die casselrie van Gheersberghe, daer hijt alomme al verbuert maecte van roovene, van brandene ende van moordene...*"; J.N. Despars (1839), p. 485.
- 41 P. W. Stuij (1998), p. 240-243.
- 42 G. Espinas (1902), p. 419.
- 43 T. Luyckx (1961), p. 120.
- 44 "...zo wanneer zy van die voorghaende schade (...) eerst ende ten vullen gevangiert ende ghewroken ware, zoet behoorde, daer zy daeghelix al haar ghe-reetscepe toemaecte, reparerende ende versterckene, ten dien fine, haer casteel te Rypelmonde, twelcke nu gheleden vier jaer, wonderlicke veel gheleden hadde van den Duytschen, Hollanders ende Henewiers, die der te watere ende te lande voren laghen..."; J.N. Despars (1839), p. 491.
- 45 C. Wyffels (1957), inventaris van de oorkonden van de graven van Vlaanderen, nr. 15.
- 46 "*Nos Margaretha, Flandriae comitissa, notum facimus universis praesentibus et futuris quod nos terram Wasiae, villam et castrum nostrum de Rupelmonde cum comitatu Flandriae, ab excellentissimo domino nostro Ludovico, Dei gratia Francorum rege illustrissimo, ad nostrum feudum tenemus ...*"; C. Duvier (1894), dl. 2: Preuves (1200-1319), p. 388-389.
- 47 J.J. De Smet (1858), p. 135-136; Ook Warnkoenig vermeldt de leenkwesie over het land van Waas, maar is niet specifiek over de op te richten versterkingen in Rupelmonde. "...afin de pouvoir relever les fortifications de Rupelmonde." L.A. Warnkoenig (1836), p. 71, 83.

- 48 P. Janssens (1948), p. 106.
- 49 Opmetingsplan Graventoren, Studiegroep Omgeving nv, 14/05/1996.
- 50 Cnudde, V. & Dewanckele, J. (2009), p. 16.
- 51 Zie hierover onder meer A. Demey (1983), p. 11-17.
- 52 T. Bellens, A. Schryvers e.a. (2012), p. 13-14.
- 53 Tussen het muurwerk in Doornikse steen zitten hier en daar stukken Brabantse steen, te herkennen aan een meer bloemige dan leisteenachtige structuur. Deze zijn vermoedelijk toe te schrijven aan latere herstellingen (van de 14de tot 17de eeuw).
- 54 Cnudde, V. & Dewanckele, J. (2009), p. 17-22.
- 55 B. Bartholomieux (2007), p. 175.
- 56 J. Mesqui & N. Faucherre (1992), p. 51-52.
- 57 F. Van Naemen (1885-1886), p. 167-169.
- 58 "Anno domini M CC XCIX (...) comes Guido, propter senitem et debilitatem, ulterius laborare non valens, gubernationem terre Flandrie primogenitor suo Roberto tradidit; ipso vero ad castrum et presidium de Ruppellamunda se contulit."; F. Funck-Brentano (1896), p. 11; J.F. Verbruggen & R. Falter (2010), p. 128.
- 59 N. de Pauw (1890), p. XXXIII; J. Vuylsteke (1900), p. 47.
- 60 E. Petit (1888), p. 105, 215, 272.
- 61 L.J. Gachard (1874), p. 390.
- 62 M. Bourgeois (1990), p. 73; F. De Potter & K. Broeckart (1879), p. 160.
- 63 A. Van Lokeren (1868), p. 181.
- 64 ADN, B 1596, aanstelling van Toussains Poirier op Paasdag (2 april) 1364 (n.s.).
- 65 J. Dehaisnes (1881), s.p.
- 66 ADN, B 1883, portefeuille met kwitanties van maart 1408 tot maart 1409; Dehaisnes (1881), s.p.
- 67 In Rupelmonde werden jaarlijks zo'n 59 mudden en drie halsters (groveweg tussen de 37 500 en 38 150 liter) opgehaald. 12 halster vormen één mud en er gingen zes zakken van tussen de 105,64 en 107,3 liter in één Gentse mud. C. Verlinden (1959-1972), dl. IV, p. XX.
- 68 L. Trachet (2011), p. 91-92.
- 69 J.P. Peeters (1996), p. 268.
- 70 T. Soens (2002), p. 309.
- 71 K. Poschet, *De getijdenmolen van Rupelmonde. 500 jaar malen op het getij*, Provincie Oost-Vlaanderen, 2019, 96 p.
- 72 J.P. Peeters (1996), p. 263-264.
- 73 F. Van Naemen (1885-1886), p. 153, vermelding bij het jaar 1555.
- 74 M. Bourgeois (1990), p. 168.
- 75 T. Soens (2002), p. 327.
- 76 M. Vandermaesen (1970), p. 278; B. Van der Hertem (1989), p. 223-224.
- 77 M. Vandermaesen (1970), p. 281.
- 78 J. De St-Genois (1843-'46), p. XI, XIV-XV, XVIII.
- 79 In 1308 voerde de Gentse baljuw gearresteerde ballingen uit Axel naar het kasteel van Rupelmonde en werd een andere van Rupelmonde weer naar Gent overgebracht; J. Vuylsteke (1900), p. 51-52.
- 80 ADN B1344, J. Dehaisnes & J. Finot (1906), dl. I, p. 499.
- 81 Inventaris van 1505, opgemaakt door kapitein François d'Oignies, ADN, B 3513.
- 82 "Om hem te vragen af te zien van de argwaan die hij jegens zijn vader koesterde"; J. Vuylsteke (1900), p. 148, uitgavenpost van 15-17 september 1321.
- 83 N. Despars (1839), dl. 2, p. 215.
- 84 J. Vuylsteke (1900), p. 242.
- 85 R. Vaughan (2002), p. 50.
- 86 P. Fredericq (1902), p. 386.
- 87 L.J. Gachard (1848-'51), dl. 1, p. 310.
- 88 T. Penneman (1976), p. 18-19, 38-39.
- 89 L.J. Gachard (1848-'51), dl. 2, p. 261.
- 90 A. Pannier (1979), p. 20.
- 91 S. De Smet (2011), p. 203.
- 92 A.J.L. Van Den Bogaerde (1825), dl. 3, p. 258.
- 93 ARA, RK, nr. 25554; deze garnizoensrekening van Filips van der Couderborch wordt uitgebreid besproken in K. Poschet (2024), p. 71-80.
- 94 Rond 1320 was een Symon van der Cokenen heer van Couderborch via zijn huwelijk met Clarissa van de Couderborch; J. Smet, *Couderborch*..., p. 32-33. Allicht waren Jehan, Peter en Diederik dus (achter) neven van de kastelein. In 1349 was een Godeveerd den Chapre voogd van Simon fs. Simon van der Couderborch; J. Smet (1995), p. 36.
- 95 De van Marselaeres bezaten heerlijkheden te Opdorp, Malderen en Steenhuffel. Kort voor het conflict volgde een Jan van Marselaer zijn vader op als leenman voor het goed Marselaer. Hij hertrouwde na het overlijden van zijn echtgenote met Cathelijne van der Couderborch, maar het is onduidelijk of deze verwantschap reeds vóór de Opstand ontstond dan wel er een gevolg van was. Een Gijzelbrecht de Luu was ca. 1400 via zijn moeder verwant aan de familie van Marselaer, in Lippelo paalde een "hof te Moortere" aan de goederen van Marselaer; J. Verheyden (2006), p. 131-132.
- 96 A. Demaere-Limmander (1863), p. 171-172.
- 97 Kervyn de Lettenhove (1867-77), p. 201.
- 98 In 1349 werd een Daneel van der Dict 's castelleins bouf (knecht) van *Rupelmonde* genoemd; N. De Pauw & J. Vuylsteke (1900), dl. 3 afl. 2, p. 441.
- 99 A. Demaere-Limmander (1863), p. 168, 170.
- 100 ARA, RK, nr. 25554.
- 101 N. Despars (1839), dl. 3, p. 108.
- 102 ARA, RK, R 1620.
- 103 A. Van Nieuwenhuysen (1984), p. 479.
- 104 M. Mollat (1965-'76), p. 516-520.
- 105 J.P. Peeters (1998), p. 261.
- 106 J. Finot (1892), dl. 8, p. 324, verwijzend naar ADN, B 3595.
- 107 N. De Pauw & J. Vuylsteke (1874-1885), dl. 2, p. 257-258, 526: "...den welken tol den castellain van Rupelmonde ontfinc ende bekerdene in soudoyen an onse lieden die in den casteel laghen.
- 108 J. Wuytacz (s.d.), p. x.
- 109 De inventaris van de inboedel vermeldt onder meer de aanwezigheid van een oude mosterdmolen.
- 110 Inventaris van Jacob van der Hasselt, februari 1331 (n.s.), ARA, RK, R 2036.
- 111 P. van Kempen & P. Van den Hove (2012), p. 16-17.
- 112 ARA, RK, R 2036.
- 113 R.D. Smith & K. DeVries (2005), p. 56.
- 114 De Bourgondische inspecteurs telden één groot en één kleiner koperen kanon dat stenen afschoot, vier ijzeren kanonnen voor stenen (waarvan één beschadigd was), zeven koperen en 24 ijzeren kanonnen die pijlen (*garoz empennez de fer*) of loden kogels afschoten (waarvan sommige onderdelen ontbraken) en elf kleinere handkanonnen die loden kogeltjes afschoten, een duizendtal loden kogels, enkele tientallen grote en kleinere kanonskogels en alle toebehoren (buskruit, pijlen, ijzeren veiligheidskrammen, houten doppen,...); ADN B3533/125622, 125623.
- 115 ADN B3533/125637.
- 116 ADN 3534/125675.

- 117 J.F. Willems (1828), p. 216.
- 118 P.B. de Jonghe (1752), dl. 2, p. 356.
- 119 J. Kervyn de Lettenhove (1847), p. 491.
- 120 Wouter de Vinckt, kastelein van Beveren, vroeg hier-
voor om bijstand van Jan van Namen en het Brugse
gemeen. J. Kervyn de Lettenhove (1847), p. 492.
- 121 Zoals blijkt uit de beschrijving van een verdwe-
nen perkament. Zie M. Bourgeois (1990), dl. 2, p. 145.
Over het ontstaan van het ambt van kastelein, zie K.
Poschet & B. Verwerf (2023), p. 947-953
- 122 F. Buylaert (2011), p. 58.
- 123 In een akte van 1331 wordt gezegd dat hij kastelein
van Rupelmonde was "binnen den tiden dat Yoes
van Heemsrode balliu van Waes was", dus in 1317-
1318 en ook in oktober 1319 wordt hij in die functie
genoemd; F. Prims, *De rechten van Brabant en van
Vlaanderen...*, p. 933; F. Hooghe, W. Verstraeten & L.
Rochtus (2007), p.166, 459.
- 124 Het lijkt dus niet, zoals M. Bourgeois meende, om de-
zelfde figuur te gaan; M. Bourgeois (1990), p. 139, 146.
Zie ook V. Gaillard (1857), nrs. 193, 202, 235, 249, 250,
257, 300; januari 1282 (n.s.).
- 125 M. Vandermaesen (1970), p. 288.
- 126 Gwijde van Namen was een zoon van de vorige graaf,
Gwijde van Dampierre en halfbroer van graaf Ro-
brecht van Bethune. Hij overleed echter in 1311 waar-
door de bedoelde verkoop niet kon doorgaan. Lode-
wijk I van Nevers was de oudste zoon van Robrecht
van Bethune, die enkele maanden vóór zijn vader in
1322 overleed. Zijn zoon, Lodewijk II van Nevers, werd
in 1322 de nieuwe graaf van Vlaanderen.
- 127 J. Vuylsteke (1900), p. 74.
- 128 J. Vuylsteke (1900), p. 111.
- 129 A. Van Heule (1852-'61), vol. 1, p. 24.
- 130 Ibidem, p. 244-246.
- 131 Nr. 426: "Wautier de Meetkerke, châtelain de Rupel-
monde, reconnoît avoir reçu de Simon Wastin, rece-
veur de Flandre, 100 lb.par. pour sa rente échue à
Noël." V. Gaillard (1857-'64), p. 51.
- 132 F. Hooghe, W. Verstraeten & L. Rochtus (2007), p. 187,
190.
- 133 J. Vuylsteke (1900), p. 258-259, 535.
- 134 Zie hierover F. Hooghe (2015), p. 4-6.
- 135 In 1335 bevestigde de bisschop van Doornik deze gift.
In 1507 werd het gasthuis door Roeland Lefebvre in
een dominicanerklooster omgevormd, dat bleef be-
staan tot 1796.
- 136 Tekstuitgave zie F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p.
24-25.
- 137 Ibidem, p. 14.
- 138 De overeenkomst vertoont verrassend veel gelijkenis
met hedendaagse hypotheekleningen: "(...) *lesquelz
il nous prestez pour la refection de notre chastel
de Ripelmonde les quelles cent livres de gros nous
prometons et avons convent en bonne foy sur
l'obligation de nos biens (...)*", getekend op 20 mei
1333 te Kamerijk; ADN, B 1565, f° 101.
- 139 M. Bourgeois (1990), p. 180.
- 140 "Ic Jacop van der Hasselt, chastelain van Rupelmon-
de ende proviseerre van Sente Janse wangelists ende
van Sente Pauwels hospitale in Ghend (...)" ; Tekst uit-
gegeven in J.B. Béthune de Villers & A. Van Werveke
(1902), p. 7-8.
- 141 F. Hooghe, W. Verstraeten & L. Rochtus (2007), p. 174-
175.
- 142 A. De Kraker (2007), p. 21.
- 143 Zie hierover K. Poschet, Tussen leeuw, lelie en alérion,
Mathias van Lotharingen (ca 1282/1288-ca 1328) en
de Game of Thrones over het Land van Beveren, Het
Land van Beveren LXVI (2023), nr. 2, p. 32-51; Idem,
Hugo van Lotharingen. De laatste zelfstandige heer
van Beveren?, Het Land van Beveren LXVI (2023), nr.
4, p. 34-47.
- 144 F. Hooghe, W. Verstraeten & L. Rochtus (2007), p. 179;
oorkonde zie M. Bourgeois (1990), dl. 2, p. 148-149.
- 145 Over Filips van Haveskerke en zijn dood, zie K. Papin
(2014), p. 44-49.
- 146 ADN, B 1565, f° 78 v°.
- 147 M. Vandermaesen (1970), p. 298, 306.
- 148 N. De Pauw & J. Vuylsteke (1874-1885), dl. 2, uitgave
voor 26 juni 1338.
- 149 Ibidem, p. 80-81.
- 150 Ibidem, p. 21, 25, 56, 62, 76, 84, 88.
- 151 Ibidem, p. 13, 17.
- 152 N. De Pauw & J. Vuylsteke (1874-'85), dl. 2 afl. 2, p.
372, 486-487, 490; dl. 3, p. 44, 139, 200.
- 153 Ibidem, p. 148, 257-258, 342 en 353.
- 154 A. Van Heule (1852), dl. 1, p. 28, 33, 38, 41, 43, 45.
- 155 P. l'Espinoy (1631), p. 514.
- 156 A. Dinaux (1838), p. 242; F. Buylaert (2011), p. 759.
- 157 H. Nowé (1929), p. 96; F. Hooghe, W. Verstraeten & L.
Rochtus (2007), p. 207.
- 158 T. Soens (2002), p. 190.
- 159 M. Bourgeois (1990), dl. 1, p. 212.
- 160 ADN, B 1596, f° 108.
- 161 ADN, B 1566, f° 61.
- 162 ARA, RK, rolrekening nr. 174.
- 163 ARA, RK, rolrekening nr. 175.
- 164 ARA, RK, rolrekening nr. 176.
- 165 ARA, RK, rolrekening nr. 177.
- 166 ARA, RK, rolrekening nr. 178.
- 167 Misschien duidt de vivere op de waterinham die zich
zeker in de 14de eeuw nog onderaan de Kasteelstraat
bevond. De situering van het coelhof is onduidelijk,
maar de aankoop van kolen te Rupelmonde toont
aan dat vermoedelijk ter plekke houtskool werd ver-
brand.
- 168 In de 16de eeuw werd de hoek van de Broekstraat en
Dijkstraat Rattenborch genoemd. Mogelijk werd het
hele broekland ten noordoosten van het kasteel zo
genoemd.
- 169 RAB, hoofdcollege Land van Waas, nr. 1463.
- 170 RAB, hoofdcollege Land van Waas, nr. 1464.
- 171 RAB, hoofdcollege Land van Waas, nr. 1465.
- 172 Kervyn de Lettenhove (1867), p. 189-190.
- 173 1050 lb.par. geheven op het Land van Beveren, 550
lb.par. op het Land van Waas voor het onderhoud
van een grafelijke vloot op de Schelde te Tielrode en
drie betalingen van het Land van Waas ter waarde
van 6800 lb.par.
- 174 ARA, RK, nr. 25.554, p. 11.
- 175 Zie K. Poschet (2010), p. 163-164.
- 176 ARA, RK, Nr. 25.554, p. 12.
- 177 ARA, RK, Nr. 25.554, p. 36.
- 178 K. Poschet (2010), p. 165.
- 179 F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p. 79-80.
- 180 ARA, RK, R1621. Een boekjaar liep van en tot Sint-Jan
de Doper (24 juni).
- 181 Kervyn de Lettenhove (1867), p. 189-190.
- 182 ARA, RK, Nr. 26.924, p. 3.
- 183 "Item donneet Jehan le Gans et Loeddetne et leurs
compaignonz de chi qu'il vudirent le grant chillier et
porterent hors en une neef le gruis qui estoit devens
et le menerent en l'Escaut", ARA, Nr. 26.294, p. 20.

- 184 Ibidem, p. 7.
- 185 Timmerlui plaatsten er immers een eetbak (*mengoere*), hooibak (*trastelier*) en drinkbak (*pissiere*). Ibidem, p. 11.
- 186 ARA, RK, Nr. 26.924, f° 20.
- 187 ARA, RK, Nr. 26.924, f° 25.
- 188 "...à faire une causide en la place dudit chastel de la porte jusques à la salle jusques à la cusune devant le forge et devant le grant chillier...", Ibidem, p.25.
- 189 Ibidem, p. 35-37.
- 190 Ibidem, p. 57.
- 191 Er wordt nergens melding gemaakt van de aankoop van natuurstenen tegels; "... machons qui fissent le pavement en le nouvelle maison...", Ibidem, p. 66; Ibidem, p. 68.
- 192 Ibidem, p. 41.
- 193 Ibidem, p. 83.
- 194 Ibidem, p. 91-92.
- 195 Ibidem, p. 92-93.
- 196 Zowel de Heuckelstraat (Hospitaalstraat) als de Broekstraat bestonden nog in latere eeuwen en kunnen dus geografische worden gesitueerd. Zie B. Van Der Hertten (1989), p. 217-219.
- 197 Ibidem, p. 106.
- 198 Boudewijn voorzag de kastelein van voorzieningen in natura en in baar geld als ontvanger van Mechelen. Jehan van der Couderborch volgde zijn vader in 1374-1375 en 1376-1377 op als pachter van de tol van Rupelmonde; T. Soens (2002), p. 310.
- 199 M. Bourgois (1990), dl. I, p. 163; T. Soens (2002), p. 190 en 252-254: De kleine tol omvatte vooral marktrechten, de nieuwe tol of "burgrecht" de belasting voor het ruimen van de burchtgracht en de grote tol de taksen op het Scheldeverkeer.
- 200 Zoals blijkt uit de verdeling van de nalatenschap van Filips (I) van der Couderborch tussen zijn zoon Filips (II) en dochter Margriete enerzijds en zijn tweede echtgenote en weduwe Lisbette van Leeuwergem anderzijds, daterend van 30/12/1392; RAG (vroeger rijkarchief Beveren), GW5, 3185-3186.
- 201 T. Soens (2002), p. 209.
- 202 Zijn overlijden wordt bevestigd in een oorkonde van 23 juni 1388, waarbij zijn opvolger Guyot de Longpré wordt vergoed voor kosten die Filips van de Couderborch nog had gemaakt. M. Bourgois (1990), deel II, p. 163.
- 203 Du Chesne (1631), boek IX, p. 392.
- 204 J. Smet (1995), p. 52-53.
- 205 T. Soens (2002), p. 135.
- 206 ADN, B 1848/50429: patentbrief van Filips de Stoute aan Nicholas de Fontenay, gouverneur van de financiën van Vlaanderen en Artesië, gegeven te Cambrai op 10 november 1389: "Comme mons. le Roy et nous en sa compagnie estans darrainement a siège devant nostre ville du Dam la quelle lors estoit occupee des rebelles de nostre pays de Flandres, nous pour les bons services que nous avoit faite ou dit siège et autrement nostre amé et féal écuier d'escuirie Guyot de Lonpré a icellui Guyot ensseurs donné par nos lettres la somme de trois cens frans l...".
- 207 In 1384 kreeg hij van de baljuw van Aalst 200 lb.par. om het kasteel daar te herstellen en leende hij meer dan 140 lb. bij de baljuw van Oudenaarde voor het onderhoud van zijn garnizoen. Tot begin jaren 1390 stond hij naar alle waarschijnlijkheid aan het hoofd van dit garnizoen; T. Soens (2002), p. 136.
- 208 A. Dehaisnes & J. Finot (1906), dl. 1, p. 341.
- 209 Zie hierover K. Poschet (2006), p. 196-227.
- 210 Zie hierover onze meer uitgebreide studies: K. Poschet (2007), Ibidem (2010).
- 211 ADN B 1598, f° 16
- 212 Ibidem; f° 33 v°: "Icelui Ginot avons ordené (...) de tenir et garder bien, loyaument notre dit chastel de Rupplemonde avecques notre dit chastel de Bevere..." Brieven gegeven op 14 februari 1396 (n.s.).
- 213 P. Bonenfant, J. Bartier & A. Van Nieuwenhuysen (1965), p. 284-287. Een bundel of *bonier* was een oude oppervlaktemaat van 400 vierkante roeden en mat 1,43 ha.
- 214 A. Van Nieuwenhuysen (1984), p. 446-447.
- 215 Rekening van Olivier van Halewijn, baljuw en ontvanger van het domein van Herzele, van 25 januari 1390 tot 28 januari 1391 (n.s.), ARA, RK, nr. 18246, f° 4, 6.
- 216 ADN, B1849/50537, contract van 01/05/1390 en kwitantie van 17/10/1390.
- 217 ADN, B1853/51079, kwitantie van 26/12/1393 aan Pierre de la Tannerie, ontvanger-generaal van Vlaanderen en Artesië, voor werken die dat jaar hadden plaatsgevonden.
- 218 J. Finot (1892), dl. 7, p. 356.
- 219 Blijkbaar was de hertog nog steeds tevreden over zijn diensten, daar hij hem zijn "*notre amé et féal escuier*" noemt en zijn ontslag "*pour certaines causes raisonnables*" en "*le entendons a pourveoir en autre estat honnorable*"; ADN, B 1598, f° 33 v°.
- 220 T. Soens (2002), p. 136..
- 221 Ibidem, p. 11; V. Despodt (2001), s.p., nr. 1.6/022; ADN, B 1864.
- 222 J. Gailliard (1857), dl. 1, 1857, p. 11.
- 223 J. Smet, p. 52-53.
- 224 J. Gailliard (1862), dl. 5, p. 327.
- 225 T. Soens (2002), p. 103.
- 226 T. Soens (2002), p. 135.
- 227 Hij verwijst naar brieven uit dat jaar; P. de l'Espinoy (1631), p. 236.
- 228 J.P. Peeters (1996), p. 30-31.
- 229 ARA, RK, R 2019.
- 230 T. Soens (2002), p. 150, 263.
- 231 PG. Pauwels (1983), p. 27.
- 232 H.A. Callenfels (1825), p. 184-185. Hij werd samen met zijn vrouw begraven in de voormalige Sint-Janskerk te Sluis.
- 233 J. Paviot (1995), p. 37.
- 234 M. Mollat (1965-76), dl. 5, p. 451, 477, 520.
- 235 J. Gailliard (1857-64), dl. 4, p. 72; L.J. Gachard (1854), dl. 2, p. 355; F. Buylaert (2011), p. 85.
- 236 F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p. 193-194.
- 237 Deze aanstellingsbrief werd bewaard in het archief van Rijsel. ADN, 3533/125637. De aanstelling werd ook gesignaleerd door de l'Espinoy.
- 238 F. Buylaert (2011), p. 86.
- 239 In 1668 was nog een zekere Frederick Verstraeten griffier van het stadje, in 1676-1677 was dit Jan Wuytaqcq die evenwel tegen 1678 overleden was, H. Coppejans-Desmedt (1969), p. 23-24, 64.
- 240 J. Wuytaqcq (1679), p. xx, xxxi.
- 241 Mogelijk is de gravure, ondertekend met "P. Stev.", toe te schrijven aan Pieter Stevens (1593-1658) uit Antwerpen. B. Lauwers (2004), p. 72.
- 242 Voor een recent syntheseonderzoek, zie D. Herremans (2023).
- 243 "Item accatet un seerseel de quoy on lieve une des portez de l'aywe que est en l'une dez costees dou chastel"; "(...) commencha a carpenter as deus portes d' l'aywe qui as deus lees de le garite dou nouvel ouvrage (...)" ARA, RK, nr. 26924, f° 2-3, 9.

- 244 Ibidem, ^o 80.
- 245 Rekening Ghyselbrecht Dullaert, ontvanger van Rupelmonde onder Margaretha van York, ARA, RK, nr. 7544; Opmetingsverslag van landmeter Dierick Zaman Baudewijnszn. uit Sinaai, RAB, GW5-1753.
- 246 Zie hierover K. Poschet (2007) en ibidem (2010).
- 247 F. Hooghe, W. Verstraeten & L. Rochtus (2007), p. 47.
- 248 A. Sanderus (1735), dl. II, plaat 5 aan het eind van het eerste boek.
- 249 De weinige voorbeelden zijn onder andere te vinden in het laat-13de eeuwse kasteel van Arques (Aude) en dat van Pernant (begin 14de eeuw); J. Mesqui (1991), dl. I, p. 203-204.
- 250 ADN, B 3533/125623, artillerie-inventaris van 1388: *"Une petite espringale en la tour prouchaine devers la porte devant desseure la cuisine entiere"* (= een volledige kleine springaal in de toren vlak naast de voorste poort boven de keuken).
- 251 Ibidem: *"Une petite espringale en la tour haulte desseure le puiz garnie de corde et de poil"* (= een kleine springaal in de hoge toren boven de put voorzien van touwen en haar).
- 252 J. Mesqui (1991), p. 33.
- 253 Ibidem, p. 238.
- 254 *"...carpentiers qui ouvrent (...) jusques à le garite dou nouveel ouvrage et fissent fenestres au viel chasteel"*; ARA, RK, nr. 26924, ^o 106.
- 255 ARA, RK, nr. 26924, ^o 106.
- 256 *"Chi apres sont frais qui sont fait entour lez garitez des deus tours deriere sour le nouvel ouvrage à remettre dou plonc car moult en avoient à faire"*; Ibidem, p. 82.
- 257 *"Carpentiers qui ouvrent en le salle et fissent deus grans doubles fenestres sour le toit de la salle"* (oktober 1383); ibidem, p. 86-87.
- 258 De rekeningen vermelden dat kasseien worden gelegd voor de grote kelder: *"Item sour le Ile d'aoust donna ledit chastelein en tassa à Willamme le Bourgne et Art Bockevordt à faire une causide en la plasce dudit chasteel de le porte jusques à la salle jusques à la cusune devant le forge et devient le grant chillier"*, Ibidem, p. 25.
- 259 *"(...) pour faire sour le sale une petite gotière qui gist entre le salle et le chamerette estant devant ladite salle"*, ibidem, p. 98.
- 260 F. Van Naemen (1881-82), p. 288-289.
- 261 ADN 3533/125622.
- 262 Bijvoorbeeld Peter de Smelter die uit Mechelen werd overgebracht om het lood op het dak van het 'nieuw werk' om te smelten en te herstellen; ibidem, p. 83.
- 263 We weten immers dat zich bovenop deze toren een grote springaal bevond (zie boven: arsenaal). Tussen de toren en de keuken bevond zich een goot, wat doet vermoeden dat ze eerder van elkaar waren gescheiden: *"(...) pour une viele gotiere de plonc à fondre et alle refaire le quelle gist entre le cusuine et le garite"*, ibidem, p. 98.
- 264 ARA, RK, nr. 26924, ^o 41.
- 265 J. De Wilde (1935), p. 68.
- 266 Inventaris van 1499, ADN, B3534/125675.
- 267 *"Item accatet le maison Peter Neelszoen (...) estant sour le driechs dessous la chasteel delez l'Escout"*, ARA, RK, nr. 26924, ^o 20.
- 268 *"Carpentiers qui ouvrent à un pont devient le baelgie"*, ibidem, ^o 71, 74.
- 269 Ibidem, ^o 30.
- 270 *"Che sont chians qui ouvrirent à le estacktyz deriere le baelgie"*, ARA, RK, nr. 26924, ^o 73; *"a nettyer le muer de le baelgie et faire un noveel à le dite baegie [sic] commenchant à l'huis dou coverell[?] et aulant jusques à grant pont dou chasteel"*, ibidem, ^o 25.
- 271 RAB, archief stad en kerk van Rupelmonde, nr. 1549.
- 272 M. Bourgois (1990), dl. II, p. 159.
- 273 P. Bonenfant, J. Bartier & A. Van Nieuwenhuysen (1965), p. 284-287.
- 274 ARA, RK, R 174.
- 275 M. Bourgois (1990), dl. 2, p. 24; J.P. Peeters (1994), p. 281.
- 276 K. Poschet (2006); F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p. 170-171.
- 277 C. Deshaisnes (1886), p. 490.
- 278 Zie hierover L. Goeminne (1981), p. 68-84.
- 279 K. Poschet (2006), p. 97-98.
- 280 *"Item donnet à maistre Henri et à son varlet que furent deus fois à Malinez pour querre et avoir ouvriers pour abater ledite église car on ne pooit nulz trouver et furent hors à cescun fois trois jours"*; ARA, RK, nr. 26924, ^o 27.
- 281 ARA, RK, nr. 26924, ^o 23-24.
- 282 <http://www.toegico.be/?menu=nieuws&submenu=laarbeekbos>.
- 283 B. Baillieul & A. Duhammeuw (1989), p. 246-247.
- 284 Zie hierover A. Maris (1986a), nr. 1.
- 285 RAB, archief stad en kerk van Rupelmonde, nr. 1549, diverse stukken betreffende herstellingswerken aan het kasteel van Rupelmonde, ^o 11.
- 286 A. Maris (1986b); ibidem, (1988).
- 287 B. Baillieul & M. Boone (1989), p. 193.
- 288 ARA, RK, nr. 26545; nr. 26263, ^o 4.
- 289 Over de slag bij Rupelmonde bestaan enkele oudere studies: L. Hoornaet (1864), V. Fris (1904), idem (1908). Fris noemde het artikel van Hoornaet 50 jaar na datum *"onkritisch en van geener waarde"*. Het is inderdaad niet altijd duidelijk of de auteur zich op een kroniekschrijver baseert dan wel op de lokale volksmond.
- 290 Volgens de l'Espinoy werd hij in 1422 kastelein van het kasteel van Rupelmonde, wat kan kloppen aangezien hij in 1425 wordt genoemd in een monsteringslijst van ridders en schildknepen uit het Land van Waas en rond Dendermonde; P. de l'Espinoy (1631), p. 236. Dank ook aan Bert Verwerft voor het gebruik van zijn opzoekwerk omtrent Jan van Potelles, Jean de Commynes en Jean d'Auxy.
- 291 A. De Kraker, *Malen in moeilijke tijden...*, p. 77.
- 292 F. Buylaert (2011), p. 507; ADN B3533/125637.
- 293 Nrs. 2.6./021, 022, 024.
- 294 Vermelding van zijn aanstellingsbrief in de kopie van een inventaris van 18 december 1447; ADN B3533/125637. F. De Potter en J. Broeckaert (1879), p. 117-118.
- 295 R. Degryse (1995), p. 66, 76.
- 296 Bron: inventaris van Bois-de-Nieppes van artillerie die werd overgeleverd aan de nieuwe kapitein Jan van der Clite, 8 mei 1414; ADN B3533/125625, met dank aan Bert Verwerft voor de aangeleverde informatie.
- 297 F. Buylaert (2011), p. 169.
- 298 J. Dumolyn (1995), p. 182.
- 299 M. Kervyn de Lettenhove, *Lettres et négociations de Philippe de Commynes*, dl. 1, 1867, p. 43-44.
- 300 Genoemd in het kader van een juridisch conflict met de stad Antwerpen over de confiscatie van het schip van Willem Leribuyts, meier van Schelle: "Int

- jaer ons heren M.CCCC.XXXII, omtrent duytegaen vander maent van september, quam tAntwerpen een geheeten Willem Leyrbus, toen ter tyt onder meyer ter Schelle, thoenende der burgemeesteren ende schepenen, hoe dat hy onlanx varende quam met zynen schepe omtrent jegens Hoboken aenden brabantischen kant, dair hem de stede houdere des castelleyns van Repelmonde, gheheeten Gheeraert Stragier, jegen vaerende quam (...); F.H. Mertens & K.L. Torfs (1847), dl. 3, p. 575-577.
- 301 F. De Potter & J. Broekaert (1879), p. 118.
- 302 Een inventaris van het kasteel werd opgesteld 10 en 11 januari 1443 in aanwezigheid van Victor van Ysenberghe, klerk van de Rekenkamer te Rijsel, Gerard Stragier, stadhouder (lieutenant) van het kasteel en Gerard Breine, baljuw van Rupelmonde. Ze wordt bewaard in de Archives départementales du Nord (Rijsel). C. Schefer (1892), p. xxiii.
- 303 Bertrandon de la Broquière, in: *Dictionnaire des orientalistes de la langue française*, <http://dictionnairesorientalistes.ehess.fr/document.php?id=119>
- 304 H. Beaune & J. d'Arbaumont (1886), dl. 2, p. 318.
- 305 R. Degryse (1995), 1995, p. 74-75; C. Schefer (1892), p. xxiii.
- 306 R. Vaughan (2002), p. 310 ev.
- 307 Zie hierover K. Poschet (2006).
- 308 Over de moord op de baljuw van Waas, zie M. Braem (2004), p. 261-271.
- 309 J. Kervyn de Lettenhove (1863), p. 208.
- 310 N. Despars (1839), p. 487.
- 311 F. de Reiffenberg (1835), p. 33-34; M. Petitot (1825), dl. 10, p. 99.
- 312 M. Petitot (1825), p. 99.
- 313 F. de Reiffenberg (1835), p. 32.
- 314 8 juni volgens G. Chastellain, 2 juni volgens N. Despars; G. Chastellain, *Chronique*..., p. 296-297; N. Despars, *Cronijcke*..., p. 495.
- 315 A.J.B. Schayes (1841), dl. 1, p. 191.
- 316 Lodewijk van Luxemburg, graaf van Saint-Pol (1418-1473), was door zijn huwelijk met Johanna van Bar heer van Bornem en dus uitermate geschikt om de Bourgondische voorhoede te leiden door zijn eigen bezittingen.
- 317 Het gaat hier naar alle waarschijnlijkheid om het kasteel Wissekerke. Chastellain heeft het over *une forteresse*, Olivier de la Marche over *une petite maison close d'eau en le chasteel*.
- 318 M. Petitot (1825), dl. 10, p. 101.
- 319 Ibidem, p. 101-102.
- 320 "... ces choses non obstant ladite place [= het kasteel Arkel bij Temsel] a esté mise en la main desdiz de Gand et durant notre guerre et leur rebellion se sont aidies d'icelle place a l'encontre de nous et de fait partirent en armes d'icelle et des villaiges a l'entour en entencion de nous combattre a notre entree en notre pais de Wase et l'ont tenue lesdiz de Gand jusques a ce que par nous ilz ont esté combatuz et destoufiz...", oorkonde van Filips de Goede, gegeven te Rijsel op 7 november 1453, RAG, n° 2368, f° 471v°.
- 321 "in Arkes, een groot en sterk dorp, dat was voorzien van stevige bolwerken (vooruitgeschoven versterkingen)." F. de Reiffenberg (1835), p. 36.
- 322 Ibidem, p. 119-120.
- 323 Ibidem, p. 35.
- 324 A.G.B. Schayes (1841), dl. 1, p. 293. Volgens L. Hoor-naert liet de hertog voor de vele slachtoffers een massagraf delven op de Wijnakkerhoek, dat later nog bekend stond als Merkelaar of Martelaarsput.
- 325 F. de Reiffenberg (1835), p. 38.
- 326 C. Schefer (1892), p. xxxii.
- 327 "icelle notre ville de Rupelmonde a esté par ceux de notre ville de Gand et leurs adhérents (...) de tous pions arsés, déserte et destruite et lesdits exposans mis par ce moyen en telle si grande et evidente poavreté qu'ils ne se pourront decy a longtemps resoudre et remettre sus ne nostre dite ville de Rupelmonde estre habitée, redifiée et ramaisonnée..."; F. De Potter & J. Broekaert (1879), p. 26-27.
- 328 J. Finot (1892), p. 193-194; ADN, B 2013.
- 329 Oorkonde van 8 oktober 1455 van Filips de Goede, familiearchief Vilain XIII te Bazel, op achterzijde genummerd: nr. 353.
- 330 ADN, B17682. Zijn aanstelling wordt bevestigd in de inventaris die bij zijn aantreden werd opgemaakt (28 mei 1459): ADN, B 3533/125642.
- 331 Costa de Beauregard, *Souvenirs*..., p. 29, 220. Zijn aanstelling wordt bevestigd in de inventaris die bij zijn aantreden werd opgemaakt (28 mei 1459): ADN, B 3533/125642.
- 332 P. de l'Espinoy, o.c., p. 236. Zijn aanstelling wordt bevestigd in de inventaris die bij zijn aantreden werd opgemaakt (28 mei 1459): ADN, B 3533/125642.
- 333 Over de dood van Jean Coustain, zie J. Braekvelt (2010), p. 87-128.
- 334 P. Anselme & H.C. du Fourny (1733), p. 103.
- 335 De l'Espinoy verwijst naar een brief, getekend bij de stad Neuss, op 28 augustus 1474, maar noemt hem verkeerdelijk Pierre de Croÿ; P. de l'Espinoy (1631), p. 236.
- 336 ADN, B3534/125667.
- 337 Hij erfde het kapiteinschap dus niet, zoals de l'Espinoy meende, aangezien zijn huwelijk pas na zijn aanstelling is te situeren. P. de l'Espinoy (1631), p. 236.
- 338 H. Cools (2015), p. 316.
- 339 N. Despars (1839), dl. 4, p. 228.
- 340 F. Buylaert (2011), p. 509.
- 341 En dus niet van de Noord-Franse familie d'Ailly, zoals vaak wordt gedacht. F. Buylaert (2011), p. 229-230.
- 342 C. Stroobant (1848), p. 10.
- 343 J. Finot (1892), dl. 4, p. 268, verwijzend naar mandement van Maximiliaan van het jaar 1487, ADN, B 2135.
- 344 Hij zou op 22 februari 1489 (n.s.) te Gorcum zijn aangesteld tot nieuwe kapitein; P. de l'Espinoy (1631), p. 237.
- 345 J.T. de Raadt (1893), p. 159.
- 346 S.n. (s.d.), Vol. 2, s.p.; J.P. Peeters (1994), p. 25-27.
- 347 M. Damen (2010), p. 55-56.
- 348 J.P. Peeters (1998), p. 261.
- 349 ARA, RK, nr. 7544, tweede rekening van Olivier de Ke-sele, 5 januari 1502 (n.s.) tot 5 januari 1503 (n.s.), f° 8.
- 350 P. de l'Espinoy (1631), p. 237.
- 351 ARA, RK, nr. 7544, f° 7 v°.
- 352 ARA, RK, nr. 7544, Vijfde rekening van Ghyselbrecht Dullart, 5 januari 1499 (n.s.) tot 5 januari 1500 (n.s.), f° 4-8.
- 353 Drie brieven die Maximiliaan op 18 en 19 juni 1512 schreef aan zijn dochter Margaretha van Oostenrijk, landvoogdes van de Nederlanden, bleven bewaard; M. Le Glay (1839), p. 10-12.
- 354 De l'Espinoy verwijst naar een brief van keizer Maximiliaan van Oostenrijk van 24 februari 1509 (n.s.).
- 355 Internetbron A. Vanden Abele (1998); F. Buylaert (2011), p. 528-530. Volgens E. Van der Vynckt was hij

- kapitein in 1510. P. Janssens (1948) plaatst zijn kapiteinschap verkeerdelijk in 1550, mogelijk het resultaat van een mislezing (*quinze* i.p.v. *cinquante*), die werd overgenomen door Van der Herten (1989). Zijn aanstelling wordt in elk geval bevestigd door een inventaris van 6 juli 1525; ADN B3513/123.966.
- 356 D. Godefroy (1747), p. 112.
- 357 A. Van Heule (1852-'61), p. 804.
- 358 L.J. Gachard (1846), p. 274-275.
- 359 M. Gachard (1846), brieven van 12 en 13 oktober 1839, p. CIII, CIV, CV, CVI.
- 360 Ibidem, p. 189.
- 361 Hij werd nog kapitein van Rupelmonde genoemd in de *Recette Générale* van Vlaanderen van 1541.
- 362 J. de Herckenrode, (1862), p. 16.
- 363 J. Kerkhoff (2008), p. 90; J. Finot (1892), dl. 8, p. 143, 147.
- 364 De bewering in sommige oude genealogieën dat hij overleed op 5 maart 1550 klopt dus niet, aangezien hij bovendien op 19 maart 1553 nog door Karel V werd geridderd. F.V. Goethals (1849), p. 146, lemma Baudequin; De in het Latijn opgestelde adelbrief is bewaard maar de huidige eigenaar is onbekend: *Lettres patentes d'anoblissement concédant le titre de chevalier avec les armoiries à Arnold van Zomberghe, capitaine de Rupelmonde, accordées et signées par Charles Quint*, 19/03/1553, geveild door veilinghuis Henri Godts Books and Prints Auctions te Brussel op 13/10/2015. De middeleeuwse, gotische Coudenbergkerk raakte beschadigd bij brand midden 18de eeuw en werd daarna gesloopt om te worden vervangen door het huidige neoclassicistische gebedshuis. Het graf is daarbij vermoedelijk mee verdwenen.
- 365 M. Gachard (1854), p. 76-77.
- 366 M. Butkens (1726), p. 277.
- 367 Bij toeval stootten we op een akte die op 29/06/2010 werd verkocht door veilinghuis Pierre Bergé & Associés te Parijs, lot 85, nr. 8 (Drouot Richelieu, Parijs, zaal 16 om 14u): *Patente de 1563 nommant J.B. de Tassis capitaine du château de Rupelmonde. Parchemin de 57x42 cm. Signatures de Charles de Croÿ, Van Loo, etc. Règne de Philippe II d'Espagne* (www.pba-auctions.com/html/fiche.jsp?id=1495834). Navraag bij het veilinghuis leverde echter noch een bruikbare kopie, noch de huidige bewaarplaats op.
- 368 J. De Wilde (1935), p. 67.
- 369 A. Chartier (1645), p. 193-195.
- 370 P. Van Peteghem (1976), p. 340; A. Cassiman (1953-'54), p. 218.
- 371 P. Bor Christiaensz. (1679), p. 715.
- 372 Internetbron "Spaanse Furie" op dutchrevolt.
- 373 A. Chartier (1645), p. 199-200.
- 374 F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p. 134.
- 375 Brabants Historisch Informatie Centrum, 303 Tien-den Moergestel en familie De la Torre, 1618-1858; internetbron N. Japikse, e.a., *Resolutiën der Staten-Generaal*, deel 1, p. 400.
- 376 K. Poschet (2010), p.176-177.
- 377 PB. De Jonghe (1752), p. 248.
- 378 Ibidem, p. 263.
- 379 Ibidem, p. 273-274.
- 380 RAG, RV nr. 734, f° 180.
- 381 PB. De Jonghe (1752), dl. 1, p. 254.
- 382 Zie hierover R. Vermeir en S. De Smet (2013a), p. 103-105.
- 383 R. Vermeir & S. De Smet (2013b), p. 207-208.
- 384 RAG, RV, nr. 734, f° 34.
- 385 M. Gachard (1861), p. 217, verwijzend naar Rijksarchief Gent, register Y, f°438 v°.
- 386 Willem van Oranje vroeg het Gentse calvinistische stadsbestuur toen om een evangene, de heer van Glymes, over te brengen naar de gevangenis van Rupelmonde; Brief van 27/09/1580, geschreven te Gent; L.J. Gachard (1858), p. 248.
- 387 PB. De Jonghe (1752), dl. 4, p. 247.
- 388 J.F. Willems (1828), p. 212.
- 389 PB. de Jonghe (1752), dl. 4, p. 338-339.
- 390 Brief van Ségur-Pardeilhan aan Francis Walsingham vanuit Dordrecht, 3 november 1583; British History Online.
- 391 Brief van de Franse ambassadeur in Holland, Choart de Buzenval, aan Walsingham vanuit Middelburg, 4 november 1583, ibidem.
- 392 *Manual van de heer van Wissekerke*, 1583-1585, f° 1, RAB, Hoofdcollege van Waas, nr. 381.
- 393 E. Van Meteren (1647), , f° 206-206v°.
- 394 PB. De Jonghe (1752), dl. 2, p. 347; RAB, *Manual van de heer van Wissekerke*, 1583-1585, f° 1 v°-f° 2.
- 395 RAB, *Manual van de heer van Wissekerke*, 1583-1585, f° 5 v°.
- 396 RAB, archief stad en kerk van Rupelmonde, nr. 1549, diverse stukken betreffende herstellingswerken aan het kasteel van Rupelmonde, f° 14.
- 397 Ibidem, f° 11.
- 398 Ongeïnummerd stuk uit het familiearchief Vilain XIII, oorkonde van 12 januari 1587.
- 399 J. Van Naemen (1884-'85), p. 151.
- 400 RAB, archief stad en kerk van Rupelmonde, nr. 1549, diverse stukken betreffende herstellingswerken aan het kasteel van Rupelmonde, f° 13, 33.
- 401 Ibidem, f° 8.
- 402 RAB, Hoofdcollege van Waas, nr. 1753.
- 403 RAB, Hoofdcollege van Waas, nr. 1753, f° 11.
- 404 RAB, archief van de stad en kerk van Rupelmonde, nr. 1549, f° 15.
- 405 P. Anselme & H.C. Du Fourny (1733), dl. 7, p. 830.
- 406 A. Van Heule (1852-'61), dl. 3, p. 186.
- 407 J. Finot (1892), dl. 8, p. 324, verwijzend naar ADN, B 3595.
- 408 FA Wissekerke, nr 3013, f° 8 v°.
- 409 J.W. Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen...*, dl. 2, 1779, p. 497. Vreemd genoeg is in het familiearchief van Wissekerke geen enkel spoor van hem terug te vinden.
- 410 P. Anselme & H.C. Du Fourny (1733), dl. 7, p. 829.
- 411 P. Anselme & H.C. Du Fourny (1733), dl. 8, p. 830.
- 412 Ibidem, p. 831.
- 413 F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p. 152-153.
- 414 Rekening van Jacques van der Elst, 10 januari tot 1 maart 1648, RAB BE-AO512/GW5, nr. 747; Rekening Guillaume van der Sare aan o.a. Rupelmonde voor vijf regimenten, 1653, RAB BE-AO512/GW5, nr. 2591.
- 415 J. Van Naemen (1886-1887), p. 292; H. Van Houtte (1930), vol. I, p. 75-78.
- 416 F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p. 54-57.
- 417 Ibidem, p. 118-119.
- 418 Ibidem, p. 132 en 158, op basis van de kerkrekening van 1661: "Item betaelt (...) over het breken van twee roeden arduyn, als 25.000 coreel van het casteel ende leveren op het kerckhoff van den thooren van de kercke. Zo ook... omme gebroken te hebben 5,5 roeden arduyn, als 18.000 coreelstenen van 't casteel alhier, tot maecten van den voors. toren ...

- 419 RAG, GOA Bazel 453, kerkrekening 1667-1668. Met dank aan Dirk Gorrebeek.
- 420 G. Satterfield (2003), p. 157-163.
- 421 RAB, archief stad en kerk van Rupelmonde, nr. 1549, aanbestedingscontract van 16 maart 1676, f° 29-30.
- 422 G. Satterfield (2003), p. 164-169.
- 423 A.J.L. Van Den Bogaerde (1825), dl. 2, p. 279. Het fort Sint-Margriet werd in de tweede helft van de 16de eeuw door de Spanjaarden opgericht bij Hingene ter bescherming van de Rupelmonding en bevond zich dus tegenover het kasteel van Rupelmonde. Het fort werd opgericht met puin van de kerk van Natten-haasdonk en werd midden 18de eeuw gesloopt.
- 424 Ibidem, dl. 3, p. 259.
- 425 FAW, nr. 3266b, kwitantie van Gillis van Steenacker ten laste van de graaf van Rupelmonde, 04/11/1720.
- 426 In 1721 volgens een datering op de bovenlijst van de inkomdeur.
- 427 F. Van Naemen (1888-'89), p. 55.
- 428 A. Cassiman (2007), p. 19-32.
- 429 Zie ook M. Bourgois (1990), dl. 2, p. 148-149. De bevin-dingen uit dit hoofdstuk vormden de aanleiding voor een veel uitgebreidere studie over het kasteleinsambt in: K. Poschet & B. Verwerft (2022), p. 941-1004.
- 430 Dit onderwerp werd intussen vertaald in een acade-mische detailstudie: K. Poschet & B. Verwerft (2022), p. 941-1004)
- 431 Over de oorspronkelijke burggraven, zie E. Warlop (1975), p. 106-136.
- 432 A. Soudavar (2007), p. 77-78.
- 433 Vertaald naar de oorspronkelijke Franse tekst; M. Van-dermaesen (1970), p. 285-286.
- 434 Zie bv. de rekening van kastelein Filips van de Cou-derborch van 5 september 1379 tot 17 september 1386; ARA, RK, nr. 25.554.
- 435 M. Bourgois (1990), dl. 1 p. 96; dl. 2, p. 26.
- 436 Zie de rekening van kastelein Simon van de Couder-borch van 15 juli 1364 tot 10 juli 1365, ARA, RK, R 174; de rekening van Filips van de Couderborch van 18 juli 1379 tot 20 juli 1380, ARA, RK, Nr. 26.924.
- 437 RAB, archief stad en kerk van Rupelmonde, nr. 1549, aanstellingsakte van de hand van Filips II van Spanje, 25 maart 1593, f° 25.
- 438 Over de kastelen van Beveren en Saeftinghe, zie K. Poschet (2007) en (2010).
- 439 Sn. (s.d.), s.p.
- 440 P. de Ram (1844), p. 653.
- 441 F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p. 86, 95, 133-134.
- 442 E. Gaillard (1909), p. 777.
- 443 ARA, RK, nr. 14343, f° 48 v°.
- 444 ARA, RK, nr. 14344, f° 4, 9, 10v°, 11v°, 15, 22, 34v° en 43.
- 445 Finot, dl. 5, p. 125.
- 446 F. De Potter & J. Broeckaert, *Rupelmonde*, p. 134; M. Gachard, *Inventaire...*, p. 409.
- 447 ARA, RK, nr. 14344, f° 56.
- 448 Demaere-Limnander (1865), A., *Oud Vlaamsche lee-nen*, AKOKW 2-2, 1865, p. 319.
- 449 ARA, RK, nr. 14344, f° 61, 66 v°.
- 450 De Schoutheete de Tervarent (1867), p. 29.
- 451 J. De Wilde (1935), p. 67.
- 452 M. Bourgois (1990), p. 188.
- 453 ADN, B 1598, f° 16 v°.
- 454 M. Mollat (1965-'76), dl. 3, p. 450-451, 477.
- 455 M. Vandermaesen (1970), p. 292-293.
- 456 P. Bonenfant, J. Bartier & A. Van Nieuwenhuysen (1965), p. 479-480, oorkonde van 23 mei 1401.
- 457 RAB, archief stad en kerk van Rupelmonde, nr. 1549, f° 33.
- 458 Internetbron: *La Légende Dorée*.
- 459 P.J. Goetschalckx, *Bijdragen tot de geschiedenis, bij-zonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, dl. 6, 1907, p. 63-65.
- 460 Du Chesne (1631), dl. 1, p. 1392, dl. 2, *Preuves*, p. 576.
- 461 F. De Potter & J. Broeckaert (1879), p. 92-93.
- 462 D. Nicholas (1987), p. 126.